

Poona Oriental Series No. 77

· कविश्रीशोभाकरमित्रविरचितः

अलङ्काररत्नाकरः ।

ALAMKĀRARATNĀKARA

OF

ŚOBHĀKARAMITRA

Edited with an Introduction and Appendices

BY

C. R. DEVADHAR, M.A.,

Professor of Sanskrit,

FERGUSON COLLEGE POONA

ORIENTAL BOOK AGENCY
POONA

1942

ABBREVIATIONS

१. अमर.	अमरुशनकम् ।	१७. बालरा.	बालरामायणम् ।
२. अ. स.	अलंकारसर्वस्वम् ।	१८. भल्लट.	भल्लटशतकम् ।
३. उत्तर.	उत्तररामचरितम् ।	१९. मा. मा.	मालतीमाधवम् ।
४. कर्पूर.	कर्पूरमञ्जरी ।	२०. मृ.	मृच्छकटिकम् ।
५. काद.	कादम्बरी ।	२१. रघु.	रघुवंशम् ।
६. का. प्र.	काव्यप्रकाशः ।	२२. रु.	रुद्रटः ।
७. काव्या.	काव्यादर्शः ।	२३. वा.	वामनः ।
८. कुट्टनी.	कुट्टनीमतम् ।	२४. वि.	विमर्शिनी ।
९. कु.	कुमारसम्भवम् ।	२५. विक्रमा.	विक्रमाङ्कदेवचरितम् ।
१०. गा.	गाथासप्तशती ।	२६. विक्रमो.	विक्रमोर्वशीयम् ।
११. द. रू.	दशरूपकम् ।	२७. विद्ध.	विद्धशालभञ्जिका ।
१२. ध्व.	ध्वन्यालोकः ।	२८. वै.	वैराग्यशतकम् ।
१३. नवसा.	नवसाहस्राङ्कदेवचरितम् ।	२९. शा.	शाकुन्तलम् ।
१४. ना.	नागानन्दम् ।	३०. शिशु.	शिशुपालवधम् ।
१५. नै.	नैपथ्यचरितम् ।	३१. श्रीरुण्ठ.	श्रीरुण्ठचरितम् ।
१६. प्रती.	प्रतीहारेन्दुराजकृ. ।	३२. स. क.	सरस्वतीकण्ठाभरणम् ।

All rights reserved by the Publisher.

1

Printed by —S. R. Sardesai, B A, LL B, Navin Samarth Vidyalaya's
Samarth Bharat Press 41 Budhwar Peth, Poona 2.

Published by —Dr. N. G. Sardesai, I.M. & S.,
for the Oriental Book Agency, 15 Shukrawar, Poona 2.

PREFACE

The text of the *Alamkāraratnākara* is based upon one single manuscript at the Bhandarkar Institute No. 227 of 1875-76, written in Devanāgarī and containing in all 94 folios. No one is more conscious than I am of the hazards that I am running in thus constituting a text from a single manuscript. The text herein given is extremely corrupt—in places mutilated beyond the average casualties of oriental transcription, while the Prakrit verses are either entirely dropped or given in a form which is so vitiated by errors and alterations that in almost every case a reconstruction had to be attempted with the help of the Sanskrit rendering which was fortunately available in another manuscript, No. 229 designated अलकाररत्नाकरे वर्तमानानां प्राकृतगाथानां ससृष्टीकरणम् । This manuscript and also another No. 228 containing only the sūtras, both written in Śāradā characters, and transcribed for me into Devanāgarī by Pandit Bhīlavadīkara-śāstri of the Bhandarkar Oriental Research Institute, were of very great help to me in restoring the text of the Prakrit verses and of the Sūtras respectively. Another valuable source for fixing the text of the Sūtras and also parts of the Vṛtti on the Sūtras were two MSS of the *Devīśataka*, No. 91 of A 1882-83 and No. 138 of 1875-76. In these the Sūtras are given by Yāśaskara the poet who illustrates them by stanzas in praise of Devī; while extracts—very meagre at that—from the Vṛtti on each Sūtra seem to be supplied by one Ratnakantha—a Kāśmīrian poet and scribe of the 17th century; for he says:—

श्रीशोभाकरसूत्रार्थस्त्रलोहामात्रघटनम् ।

निर्मितं स्तनकण्ठेन देवीस्तोत्रेऽत्र चास्मि ॥

Another valuable source for fixing the text of the *Vṛtti* and the *Udāharanas* was the text of the *Vimaraśinī*, gloss on the *Alamkārasarvasva* Jayaratha, the author, severely criticizes Śobhākara, and has quoted him in extenso in a number of places he also cites quite a large number of the verses given in the *Ratnākara* by way of illustration. From these sources a tolerably correct text could be constituted, while the minor mistakes of Orthography made by a hopelessly ignorant scribe—unfortunately too numerous—have been removed as far as possible. In a number of places conjectural emendations had to be supplied—which have been pointed out in a separate appendix. Some of the variants thus arrived at from the collation of the text with what parts of it could be found in the MSS referred to above and in the *Vimaraśinī*—are shown in the footnotes, only the most important of these being thus recorded. I am conscious of the numerous defects that still blemish the work, but I have spared no pains in doing what was possible under the circumstances.

I consider it as my greatest good fortune that I was encouraged and helped in my work by my revered Guru Maḥāmahopādhyāya Vāsudevaśāstrī Abhyankar, whose advice and guidance were so invaluable in the editing of the work. In fact it would have been impossible for me to restore the text to anything like its fairly correct and original form, if his guidance were not available.

I gratefully acknowledge the debt that I owe to my friends, Prof. K. V. Abhyankar and Prof. R. D. Vadekar who helped me in reconstructing the text of the *Prakrit* verses. In copying the MS for the press I was helped by my friend and pupil Mr. J. V. Vaidya, B.A., now alas! no more. I have no words wherewith I can repay his

INTRODUCTION

The author of the *Alamkāraratnākara* belongs to that school of rhetoricians who, while implicitly accepting the authority of the *Dhvani* doctrine, yet hark back to rhetoricians like *Dandin*, *Bhāmaha*, and *Rudrata*, who looked upon tropes and figures as supplying in a dominant measure the principal element of charm and interest in poetry. The work has fallen into unmerited oblivion, owing possibly to the vigorous attack of the *Vimarsinikāra* whose able brief for the author of the *Alamkārasarvasva* places that work in the front rank among works on *Alamkāra*. That the work was once very popular in *Kāśmīr* is proved from the fact that *Yaśaskara*, a *Kāśmīrian* poet, thought it fit to compose a *Deviśataka*, a century of songs in praise of *Pārvatī* in which each verse, besides being a panegyric of the goddess, also serves as an illustration of *Ratnākara's Alamkārasūtras*. This indicates that the work had a considerable vogue in the country of its birth and the same is further corroborated by the fact that *Appaya Dīksita* as well as *Jagannātha* thought it fit to adopt his views. *Jagannātha* refers to the *Ratnākara* in as many as eleven different places, mostly to controvert his views, but in one or two places, to show how the writer shows his independence of the ancients, as when he holds that *Rupaka* occurs when identity (*Abheda*) is based on a relation other than that of similarity, like the relation of cause and effect, or when he maintains that *Apanhuti* occurs when there is the concealment of the *Upamāna*, with a view to show its identity with the *Upameya* a variety of *Apahnuti* recognized and adopted by *Appaya Dīksita* under "Paryastāpahnuti."

The author has written his own Sūtras on Alamkāra, has elaborated them in his commentary, illustrated them by examples drawn from varied sources, and summarised his views on particular topics in what are known as Parikarāślokas. In doing so, he seems to have placed before him ancient models, like the Dhvanyāloka, which as is well known, consists of four parts (a) Kārikās, (b) Vṛtti, (c) Illustrations, and (d) Parikarāślokas. The Sūtras are very concise, and unlike the Kāvyaaprakāśa, written in prose. There is no doubt that the immediate object of the author was to write a new Alamkārasūtra in imitation of and to controvert the Alamkārasarvasva of Rājānaka Ruyyaka. It is not necessary to refer to the numerous points of agreement between the two writers, what is of interest are the disagreements between them and from these it is scarcely possible to escape the impression that the author was a rival of Ruyyaka and wrote this work mainly to confute him.

To start with, the figure of speech पुनरुक्तवदामास is regarded as an अयालकार by Ruyyaka, and a शब्दालंकार by Śobhākara. Śobhākara says, "आमुखतुल्यार्थवस्य च शब्दधमत्वेन शब्दाश्रयत्वाच्छब्दालंकारोऽयम् । न तु अर्थधर्मं पौनरुक्त्यमलंकार इत्यर्थो लंकारता वाच्या ।" The view is controverted by Jayaratha who supports Ruyyaka in regarding this figure as an अयालकार.

Regarding the verse तस्यादनन्तरानां etc. cited by Sarvasvakāra from the Vikramāmkadevacarita in illustration of Nidarśanā, Ratnākara remarks that since in this verse there is a direct superimposition of the sense of one sentence on that of another, the case is one of याश्रयार्थरूपक, a view controverted by विमर्शनाकार and by भण्यदाशिन following the सर्वम्ब and विमर्शिनी, but supported by Jagannātha in his Rasagangādhara.

Ratnākara takes exception to Sarvasva's definition of व्यतिरेक — remarking that the words विषयये वा should not be added, since that would mean that the figure व्यतिरेक also obtains in those places where the उपमान is shown to be superior to the उपमेय, which is absurd, because the उपमान is by its very nature always superior to the उपमेय (उपमान-स्यान्यस्मादाधिन्य हि स्वभावत सिद्धम् ।), the Sūtra, therefore, should be amended in the way shown by रत्नाकर — उपमेयादन्यस्य न्यूनत्वे प्रतिकूलत्व वा व्यतिरेक । p 22, in place of Sarvasvakāra's Sūtra उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विषयये वा व्यतिरेक । (Sarvasva, p 101) The विमर्शिनी defends Sarvasvakāra by showing that in the stanza given in illustration of this variety of व्यतिरेक—viz क्षीण क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते सत्यम् । where the Moon and Youth are contrasted, the उपमेय 'Youth' is intended to be shown as inferior to the उपमान 'Moon' (अस्मिन् प्रियवयस्योपदेशे प्रिय प्रति कौपोपशमाय चन्द्रापेक्षया यौवनस्यापुनरागमन न्यूनगुणत्वेनैव विचक्षितम् ।) He further remarks that this, however, does not mean that the उपमेय is in reality inferior to the उपमान, since the उपमेय is intended to be shown as possessed of superior excellence (न चैतद्वास्तवमुपमेयस्य न्यूनगुणत्वम् । तस्यैव सातिशयत्वेन प्रतिपाद्यत्वात् । प्रकृतार्थोपरलक्षणे हि सर्वथा कवे मरम्भ । तच्चाधिकगुणमुखेन भवत्वितरथा वा को विशेष । तस्याद्युक्तमेव विपर्यये वेति सूत्रितम् । प्रत्युत प्रतिकूलत्व वेति सूत्रितमयुक्तम् । उपमानादुपमेयस्याधिक्ये इत्येतावतव लक्षणेनास्य व्यासत्वात् ।—विमर्शिनी 103)

The controversy is really very old Rudrata held the view that व्यतिरेक is possible in both the ways (1 e उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विषयये वा । सर्वस्व) and cited the stanza क्षीण क्षीणोऽपि etc The same view was held by उद्भट and his commentator प्रतीहारेन्दुराज Mammata controverts the view, and our author falls in a line with Mammata The echoes of the controversy are to be met with in the works of Vidyānātha and Appaya Dikṣita who side with the

सर्वस्वकार, and of Hemacandra, Vidyādhara and Jagannātha who uphold Mammata

The author of Ratnākara finds fault with the definition of उत्प्रेक्षा given by Sarvasvakāra (तेनाप्यवसाये व्यापारप्राधान्ये उत्प्रेक्षेति लक्षणमप्यालोचिनाभिधानमेव। स्तना p 47) on the ground that उत्प्रेक्षा being of the nature of fancying one thing as being *probably* identical with another, involves doubt or incertitude (सदेहात्मक) and not अप्यवसाय or identity of two objects wherein there is an element of certainty (निश्चयात्मक) Sarvasvakāra and his commentator, however, defend the position by pointing out that अप्यवसाय : a representation of one thing (विषय) as identical with another (विषयिन्)—a representation in which the विषय is completely swallowed up by the विषयिन्—is really twofold accomplished (मिद) and in the process of accomplishment (साध्य) there is certitude in the former, and want of it in the latter, and therefore it becomes the basis of the figure उत्प्रेक्षा which is संभारनात्मक The controversy is referred to by the Rasagangādharakāra, who points out that there is no authority for the distinction of अप्यवसाय into मिद and साध्य—(साध्याप्यवसाये मानामावात् Rasa p 392), and thus supports our author in his criticism of Alankārasarvasya

Our author does not agree with Sarvasvakāra in holding that the figure भ्रान्तिमान् is based upon similarity (सादृश्य), his contention is that wherever one thing is mistaken for another, we get this figure भ्रान्तिमान् and it is independent of the consideration whether the error arises through similarity or through some other cause The Vimarsāni upholds Ruyyaka and criticizes our author. With regard to the five types of अतिशयोक्ति mentioned by Ruyyaka our author's contention is that the fifth type कार्यकारणवा र्थापार्ययविपर्यय is really included in the fourth

type असंबन्धे संबन्ध—and so the number could be reduced to four.

In Śobhākara's view the definitions of समासोक्ति, व्याघात, समाधि, सूक्ष्म and उदात्त, as given by Sarvasvakāra are defective. The definition अप्रस्तुतस्य गन्धत्व is defective, because, says Śobhākara, if the subject (धर्म) is also comprehended in Samāsokti it would be a case of रूपक or अतिशयोक्ति. Śobhākara takes exception to the second variety of व्याघात " सांक्षेपेण कार्यविरद्धक्रिया च " on the ground that it is included in the first variety; while with regard to Sarvasva's definitions of समाधि and सूक्ष्म, Śobhākara holds that they are अद्यापक, too narrow; the second variety of उदात्त—" समृद्धिमद्वस्तुवर्णनम् । " is according to our author the असंबन्धे संबन्ध type of अतिशयोक्ति. It is needless to say that the विमर्दिर्नाकार defends the views of the Sarvasvakāra against these attacks of Śobhākara.

Our author holds very peculiar views about the nature of an अलङ्कार and about संसृष्टि and संकर. According to Sūtra 110 " एतेऽङ्गिचेश्वरद्वाराः " he lays down that the figures of speech enumerated and defined in the work deserve the name of अलङ्कार only when they are "principal" not in relation to Rasa but in relation to other figures of speech. Alamkāras are never found in an unmixed or pure form. Everywhere it could be shown that there are subtle nuances or shades (अलङ्कारान्तरच्छाया) of other figures of speech which are subordinate to the principal figure. This would intimate that figures of speech are never "absolute" or "pure", but always mixed in character and hence संसृष्टि in which two figures of speech are found in one and the same verse or poetical piece, as "aloof" (तदस्य) from one another is an untenable position. Hence संसृष्टि is impossible. As for संकर the figure which is subordinate (अङ्गत्वे तु संकरः ११२) is to be called संकर; so that संकर or संसृष्टि are not separate figures

of speech as the ancients hold for that would reduce all figures of speech to only two viz. ससृष्टि or संकर, since figures in their absolute or pure form are never met with: but in any given case the figure which stands as principal is the figure of speech there, while the one dependent on it is to be called संकर; thus if there is a blend of सम and परिवृत्ति and परिवृत्ति is प्रधान, we say that परिवृत्ति is the भलङ्कार, while सम is the सङ्कर. Here is quite a novel and original view, and naturally does not pass without notice and severe strictures by the author of the भलङ्कारविमर्शिनी, who as we have shown in the foregoing discussion, defends Ruyyaka against the attacks of Śobhākara.

There are quite numerous citations from the text of रत्नाकर in the विमर्शिनी, and many of the illustrations given by our author are bodily incorporated in the विमर्शिनी. There are also a few places where विमर्शिनीकार thought it fit to support our author, as for instance, when he agrees with रत्नाकर that ययामद्भ्य does not deserve to be a figure of speech. Jayaratha mentions that his distinct aim is to clear up the position of the author of भलङ्कारमवस्व who is unfairly criticized by रत्नाकर, and not to enter into a detailed examination of the very novel views of the author of the रत्नाकर. (एयमन्येषामपि समप्राणामभिनयालंकाराणां चान्यैरन्यालंकारयोगो योजयितुं शक्य एवेति ग्रन्थविस्तरमयादस्मद्दर्शने तदृषणोद्धारस्यैव च प्रतिज्ञातत्वाद्दस्माभिः प्रतिपद्ये न दूषितम् ।)

From all these indications, it should not be difficult to fix the date of our author. That he wrote after Ruyyaka and may have been either his coeval or lived just a little time after, is proved from his detailed criticism of Ruyyaka's work, and it is also equally clear that he preceded Jayaratha, the author of विमर्शिनी, who defends Ruyyaka against our author's attacks. Ruyyaka's date is known. "He was the son of Tilaka, lived in Kāśmir

and was the teacher of Mankha, the author of Śrīkanthacarita who was attached to the court of king Jayasimha (1129 to 1150 A D)” Jayaratha, the commentator of Ruyyaka was the son of Śrngāra, the minister of king Rājarāja who ruled at Satīsaras (राजराज इति भूभुजामभूदग्रणागुणैर्गणेश्वर्य परम् । ता मतासरसि राजहसतामातनात्किल घनागमोपि च ॥ विमर्दिनी P 257) “ He quotes from Prthvirājaviṣaya, a poem describing the victory of the Chauhan king Prthvirāja who died in 1193 A D and must have flourished probably in the 13th Century ”

Śobhākara the son of the minister Trayīśvara, thus belongs to the latter part of the 12th century or the early part of the 13th, as he comes after Ruyyaka and precedes Jayaratha As already remarked his work must have a considerable vogue in Kāśmīr, where the poet Yaśaskara extracted the Sūtras from Ratnākara and wrote verses in praise of Devī in illustration of the figures of speech defined in those sūtras (रत्नाकराम्बुनरतो गृहीदयाऽङ्कारसूत्राणि यथाक्रमेण । यन्दाय देव्या गिरिसाजुष्या करोमि शसद् श्रुतिगचराणि ॥)

Śobhākara occupies a unique position in the field of rhetoric He shows considerable independence in his views and boldly attacks ancient writers wherever he feels that the traditional views are unreasonable Some of these views were accepted by later writers and even so intrepid a critic and rhetorician as Jagannātha thought it fit to acknowledge that there is reason and justice in the opinions held by our writer A detailed study of the Alamkāra controversies dating quite from the days of Rudraṭa and ending with Jagannātha would certainly make a very alluring subject of discussion, in which our author will be found to have contributed a considerable volume of very original and weighty ideas The work certainly deserves to be rescued from the unmerited oblivion into which it has sunk

ADDITIONS AND EMENDATIONS.

[As the text given here is constituted from one single manuscript which is extremely corrupt, corrections and emendations had to be made in a liberal measure. Here is a list of the most important of these; obvious errors and emendations are excluded from the list, while a few corrections and additions are shown in the text itself in brackets; a question-mark is put where even a conjectural restoration of the text became impossible.]

P.	L.	Original text	Emended text
2	12	पदमग्रार्थप्रतीतिने तु	पदमग्रार्थप्रतीतिकृत् । न तु
5	20	प्रतिलोमानुलोमशब्दा- भासादि	प्रतिलोमानुलोमापशब्दा- भासादि
14	5	तदंशस्य विशेषस्य	तदंशस्य विशेषस्य
14	6	उदाहरणं तस्यां	सदुदाहरणं तस्यां
16	13	*श्रुत्याश्च तन्नेन च	*श्रुत्या च क्त्वेन च
17	6	*रनेकवचननिर्दिष्टैः	*रनेकैरेकवचननिर्दिष्टैः
22	14	*रित्यादिगिच्ययोगः	*रित्यादिगिच्यन्वययोगः
35	24	The line is wholly missing in the original— is restored with the help of the Sanskrit पद्या.	
36	18	धर्मैश्चर्यं	वेदैश्चर्यं
43	1-2	The manuscript gives only the Sanskrit पद्या. The Prakrit text is restored with its help.	
48	16	स्वरूपहेतुकल्पनामुप्रेक्षणेन	स्वरूपहेतुफलानामुप्रेक्षणेन
50	8-9	The Prakrit text not given; restored with the help of the Sanskrit पद्या.	
50	13-14	The Prakrit verse not given; restored.	
51	23	सन्मथमसुमन्त्रम्	सन्मथमोहमन्त्रम्
53	5	सादृश्यनिमित्ताविना- भाषावसायः	सादृश्यनिमित्तं विना भाषावसायः
54	11-12	The Prakrit text not given; restored from Alari kīrasarvasya.	
54	24	क्षिती जनकस्त्रिभेः	क्षिती जनकः स्त्रिभः

P.	L.	Original text	Emended text
55	26	शब्दाग्राथायथाक्रमेण नश्येत	शब्दाग्राथातप्येन यथाक्रमेण
57	6	The first पाद viz. विषयिगोऽन्यरसायविनिश्चयस्त्विति* is not in the original; it is a conjectural restoration.	
62	13-14	The Prakrit verse not in the original; re- stored with the help of the Sanskrit छाया.	
64	23-24	The original does not give the Prakrit verse, which is restored with the help of the छाया.	
69	5-6	असत्त्वं वा विनोक्तिः असत्त्वं अशोभनत्वं वा विनोक्तिः ।	
71	1-4	The Prakrit verse not given in the original ; restored from कपूरमञ्जरी.	
77	9	खलु दाषाकरणयोः	खलदोषाकरयोः
77	20-21	The original text gives only the Sanskrit पद्या; the Prakrit verse is restored with its help.	
79	1-2	The same as above.	
83	10	वियोगिनीकटक	वियोगिनीकण्टक
84	9	निषेधात्पुस्य	निषेधानर्हस्य
84	23-24	The MS. does not give the Prakrit verse which is here wholly restored.	
85	4	गमनस्य चाच्यपरिहार्यत्वादिकं गमनस्य अपश्यपरिहार्यत्वं	
86	1-2	The Prakrit verse not in the original; restor- ed from the विमर्शिनी.	
87	5-6	10-11 and 21-22. All three Prakrit verses are restored; the original gives only the Sanskrit पद्या.	
89	3-4	The same as above.	
90	5-6	The same as above.	
94	12-13	The same as above.	
96	22-23	The same as above.	
97	9-10	The same as above.	
97	13	कीर्तिगमनस्य च कायस्य	कीर्तिगमनस्य च कारणस्य
98	24-25	The original gives only the Sanskrit पद्या.	

P. L.	Original text	Emended text
99	7-8 and 21-22.	The same as above.
101	19-20	The same as above.
104	5-6	The same as above.
108	10	सागरलङ्घनात्तानलङ्घनस्य सागर्लङ्घनात्प्रतापलङ्घनस्य
112	4	°मनेकेभ्यः शत्रुभ्यो °मनेकेभ्यः शत्रुभ्यो
115	14	विनाशकार्योत्पत्तौ विनाशानादुत्पत्तौ
118	9-10	Both the original and the छाया are missing in the MS.
122	16	°निमित्तस्योत्तरमेव °निमित्तस्योत्तरमेव
122	24	°धवाही समृत्तिकानिजपयो० °धनवाती सम्पत्तिकानिजपयो०
125	9	कारणात्पुरतस्त्वमाधि० कारणात्पुरतस्त्वमाधि०
125	16	°सर्विवृत्तेः °सर्विवृत्तेः
127	15	°प्रतिपादानद्वारा °प्रतिपादानद्वारा
128	4	अक्षेणायत्तुनरिमा अक्षेणायत्तुनरिमा
128	6	दोषान्तरे च या तुल्यमपि दोषान्तरोदयात्तुल्यमपि
129	11	मागंधैकार्यंभारे मान्मथे कार्यंभावे
129	16	°तिभित्तामित्तुता० °स्वमिते सित्तुता०
131	5	निजगृहे प्रभावः निजगृहे रत्यभावः
132	6	विपदीकरणे विभाव्यते यत्र विपदीकरणं विभाव्यते येन
132	10-11	The original gives only a fragment of these two lines which are restored from the देरांतक.
134	6	The first quarter is missing and is restored with the help of the श्रुति
134	10	गायनमेव गायनसेवहारू
136	1	द्विविध्यताया विप्रतिपादि द्विविध्यं तपादि प्रतिपादित- ण हवेग
137	3-4	प्रतिमानस्योऽमानस्यो० प्रतीतस्यानुमानस्यो०
..	20	Read the line thus मा कदाचन करोत्ययानेले संक्रमय्य समतां नयिष्यति ।
139	6	विरहस्य काऽपि गर्भोपरः विरहस्य केऽपि गर्भोपरः ।
141	15	समाभ्युना वल्येऽरमतेन समं भ्युनं वार्थोऽरं तेन सम्भाषाभाषात् सम्भवाभाषात्

P.	L.	Original text	Emended text
141	25	यत्सम्भवामन्यतः	यत्सम्भवात्मा नतः
142	2	यदयं बुधैरनुमितः	यदयं बुधैरनुमितैः
„	16	पृथ्व्यादेर्नयनादिक- सक्तावसित०	पृथ्व्यदेर्बलनादिकमथाव- सित०
145	18	अन्तर्भूतमवावन्यत्	अन्तर्भूतमतो हान्यत्
147	20	°ध्रुष्णरेगुगलिनापि	°ध्रुष्णरेगुगलिताऽपि
148	18	प्रयत्नं प्रयोजकत्वं	प्रयत्नप्रयोज्यत्वं
149	3	तथापि न निष्पत्वेनो०	तथापि तन्निष्पाद्यत्वेनो०
153	15	श्लिष्टमुदाहरणम्	अश्लिष्टमुदाहरणम्
156	19	द्वैराज्यमु०	वैराज्यमु०
166	6	शृङ्खलादयो चान्तरभेदा	यदपि शृङ्खलादय उपमाद्य- वान्तरभेदा
167	23	°स्तेनोद्यानं नवरतिकलाधाम	°स्तन्नोद्यानं नवरतिकलाधामं
169	18	विशेषोक्तिरसां सृष्टा न वाच्योऽपि हि तद्गुणः।	विशेषोक्तिरसाविष्टा न वाच्योऽपि ह्यतद्गुणः।
170	24	°प्रतिवासावभेदप्रतीतिः	°प्रतीत्यास्ये च भेदप्रतीतिः
174	16	तदुपगृह्णेत प्रबिक्तं	तदुपगृह्णेत प्रबिक्तं
175	18-19	स्वयानुयातं तां दृष्टेच्छयैव	स्वयानुयातं तं दृष्टेच्छयैव.
175	22-23	These lines are missing in the original; supplied from देवीशतक.	
180	21	त्वध्ययासनवाजि	त्वय्यधासनभाजि
181	14	The entire line is missing in the MS. and is restored from the देवीशतक.	
185	15	°द्रुतादेस्सतच्छब्देन	°द्रुतादेस्तच्छब्देन
188	2	The line is taken from the देवीशतक. It is missing in the MS.	
189	9	°स्स्यायिनः प्राधान्य- रसाद्यद्वाद्ये	°स्स्यायिनः प्राधान्ये भाव- ध्वनिः, रसाद्यद्वाद्ये.
199	27	तेन सन्देहांऽपि निबन्ध- रूपादुप०	तेन सन्देहादपि निबन्ध- रूपादुप०
200	24-25	लक्षितोलक्षणेति रक्षे यत्र सुख्यत्वम्.	लक्षितलक्षणेति उक्तलक्षेऽपि न सुख्यत्वम्.

॥ श्री ॥

कविश्रीशोभाकरविरचित

अलङ्काररत्नाकरः ।

ॐ नमः शिवाय । ॐ नमः सरस्वत्यै । श्रीगणेशायनमः ।

मुरामुरशिरोरत्नमरीचिस्रचिताह्रये ।

विन्नान्धनारसूर्याय गणाधिपतये नमः ॥

आमुसैकार्यपदं पुनरुक्तवदाभासम् ॥ १ ॥

अर्थस्यैव तुल्यतोपादानाद् रूपभेद पदयोरर्थात्प्रतीयते । अन्यथा यमका-
 ज्ञेदो न स्यात् । अत एव तत्र तुल्यरूपग्रहणम् । आमुसैकार्यपदस्य च
 शब्दधर्मत्वेन शान्तिश्रयस्वाच्छब्दालंकारोऽयम् । न त्वर्थधर्म पौनरुक्त्यमलंकार
 इत्यर्थालंकारता वाच्या । अर्थस्याविद्यमानत्वात्त्वस्य पौनरुक्त्य धर्मः स्यात् ।
 न च वाच्य पारमार्थिकत्वमर्थस्यानुपयोगि । प्रतीतिमात्रमारत्वात् वाच्यस्य ।
 तेनावभासस्यार्थस्य पौनरुक्त्यमलंकार इति । तथा ह्यवभासस्य मत्वमसत्त्व
 वा । मत्वे तात्त्विक पौनरुक्त्य नावभासमानम् । असत्त्वे कस्य को धर्मः ।
 शशशृङ्गनीक्षण (त्वा) दरपि धर्मिधर्मभावप्रमगात् । अवभासमानत्वमपि न
 शब्दस्वार्थस्य वा धर्मः । किन्तु प्रमातु । तस्य तथा सविदुत्पत्ते । न हि
 ज्ञानोपत्ता अर्थस्य कश्चिद्विशेष । प्रमातु पुन पूर्वमज्ञत्वेन बुद्धशुभारदानन्तर
 ज्ञत्वोत्पत्तेर्निज्ञामादिविरह । न च प्रमात्राद्यो धर्म काव्यस्यालंकार । न च
 बुद्धशुभारुदस्य काव्यस्य तथाविधमेव पौनरुक्त्य धर्मोऽलंकार इति वाच्यम् ।
 अलंकारस्य बुद्धशुभारोहात् । अन्यथा कविना मालंकारत्वेन, कृतस्यापि
 बुद्धशुभारोह विना स्वतो निरलंकारत्वप्रसङ्गात् । न च कृत्रिमस्वार्थस्य पौन
 रुक्त्यादेधर्मम्यार्थोपस्कारकत्व युक्तम् । अमत उपस्कारहेतुत्वासंभवात् । न
 चावभासमानपौनरुक्त्यालंकारत्वेन कृत्रिमैकार्थेनाकृत्रिमम्यारिचधदेहशरीर
 इत्यादी रिपुगुण्युपदेषटादेरतिशय कश्चिप्रतीयते । येन तदुपस्कारकता स्यात् ।
 समत्कारकारिषु तु शब्दस्य रूपवैशिष्ट्यनिबन्धनम् । किं च कृत्रिमम्यार्थस्य
 पौनरुक्त्यमेव न त्ववभासनम् । पुनरुक्त्येनैव कल्पनात् । अकृत्रिमस्य तु
 अवभासमानमपि नास्तीति कस्य पौनरुक्त्यावभासो धर्मः ।

अनन्वितत्वात्कायादेर्वाच्यत्वं न प्रकल्पते ।
 मुख्यार्थबाधसंबन्धफलाभावात् लक्ष्यता ॥
 असंबन्धाभिधायित्वप्रसंगाद्बद्धताऽपि न ।
 अकृत्रिमस्य चार्थस्य न धर्मः पुनरुक्तता ॥
 पुनरुक्तोऽपि वा तत्त्वे स एव स्यादलंकृतिः ।
 पौनरुक्त्यमलंकारस्तेनार्थस्य न कस्यचित् ॥

इति परिकरश्लोकाः । तस्मात्सर्वत्र काव्यस्य धस्तुत. कविप्रतिपादनया वा
 संभवी कश्चित्प्रतीतिरूपो धर्मविशेषः शब्दगतोऽर्थगतो चालंकारतया
 वाच्यः । इह त्वर्थालंकारत्वे पूर्वोक्तनीत्या विरोधादिवक्त्रविप्रतिपादनया वा
 न संभवी कश्चिदर्थगतोऽपि धर्मविशेषः, इत्यखिवधदेहशरीरित्यादौ कायादिवा-
 चकदेहशरीरादि शब्दसाधारणं विशिष्टं रूपमेकार्थत्वेनायभासमानं तद्धर्म-
 स्वेऽलंकार इति साधु । पदमत्र अर्थप्रतीतिकृत् । न तु मुसिहन्तमेव ।
 उदाहरणम्—

तनुवपुरण्यन्योऽसौ कपिकुञ्जररुधिररक्तखरनखरः ।

तेजोधाममहः पृथुमहसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः ॥ १ ॥

तेजोधाममह इति अत्रापि 'बहूनां पदानां पुनरक्ताभासस्तथाप्येकैकस्य
 पदस्यैकेनैव पुनरक्ता. परिसमाप्यते नामेकपदोपयोगः । तेन तेजशब्दस्य
 घामेत्येतावतैव मह इत्येतन्निरपेक्षेणैव तुल्यार्थतापर्यवसानाद् धाममह इति
 तेजोमह इति वा पौनरुक्त्यान्तरम् । न तु बहुप्लेकं पौनरुक्त्यम् । ततः पदे इति
 ध्यास्यात् न तु पदानि पदमिति वा । यथा वा

धत हन्तासितः कालो गोपिभायसुदीधितिः ।

शिपास्य रक्षावसितश्चेतराजयशोभय ॥ २ ॥

तुल्यरूपसमुदायावृत्तिर्यमकम् ॥ २ ॥

तुल्यरूपस्य स्वरण्यजनसमुदायागतस्य क्रमस्य तुन्द्यात्वे भयति । न तु
 दीनजदीत्यादियक्रमभेदेन । तेन स्वरण्यजनैः क्रमेण च तुल्यरूपेणैव समु-
 दायान्तरेण समुदायस्य पुनरधारणे यमकम् । यथा—

श्रुतरसिकतरसिकलितरुकलितरुजालहरिजालहरिणतमः ।

हरिणतमश्च ततस्तथ ततस्तथ स्याद्यशोराशिः ॥ ३ ॥

द्वयोर्द्वयोः समुदाययोः साम्यं छेकानुप्रासः ॥ ३ ॥

यमके तुल्यरूपत्वस्य नियमनादिहानियमः । यद् द्वयोः स्वरग्यजन-
समुदाययोः व्यञ्जनमात्रसमुदाययोर्वा तुल्यक्रमयोरतुरत्यप्रमयोर्वा परस्पर-
साम्यं छेकानुप्रासः । द्वयोर्द्वयोरिति ग्रहणाद्भवोऽत्र द्विका नियमेन तथाविधाः
कार्याः । न त्वेकस्य द्विकस्य परस्परसादृश्यम् । छेकाश्चात्राल्यस्थाः पक्षिण-
स्तेषां हि प्रायशो द्विर्भाषितं भवति । तेन छेकभाषितोपलक्षितोऽनुप्रासः
छेकानुप्रासः । यथा—

कः कृष्णसर्पमुपगच्छति कः स्फुलिङ्ग-
मालिङ्गति स्पृशति को मकरं करेण ।
राजानमर्थयितुमिच्छति कः कदर्यं
दर्यकमुप्रमथ कर्पति को मृगेन्द्रम् ॥ ४ ॥

यथा वा—

किं वाष्पविन्दुवृन्देन तव हासोचितं चितम् ।

गण्डमण्डलमध्यास्ते पाणिः कमललोचने ॥ ५ ॥

व्यञ्जनमात्रसमुदायमध्यगतं स्वरग्यजनसमुदायसाम्यमेवाक्षरग्यापि छेकानु-
प्रासः । शुद्धं यद्वक्षरमध्याक्षर वा नियतस्थानं यमकम् । अनेकद्विकाभावे
नियतस्थानगतमपि वृत्त्यनुप्रास इति भेदः । अतः छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोः
व्यतिरिक्तमपवादत्वम् । एवं च—

निपीय यस्य क्षितिरग्निः कथास्तथाद्रियन्ते न बुधाः मुधामपि ।

नलः सितं चित्रितकीर्तिमण्डलः स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः ॥ ६ ॥

नै. १. १.

इत्यादौ अथा अथा उधा उधा चेत्याद्येवंविधमपि स्वरग्यजनसमुदायसाम्यं
चारत्वाद्यभासाच्छेकानुप्रास एव । नानागततयेत्यादौ एकाक्षरस्वरग्यजन-
समुदाययोरनेकधापि साम्ये एकाक्षरत्वेन समुदायतया प्रतीताभावाद्द्व्यनु-
प्रास एव ॥ ३ ॥

१ धुतरसिकलितरु पतरसिकलितरुजालहरिजालहरिणतमः । also
धुतरसिक तरसिकलितरु तदकलितरुजालहरिणतमः ॥ अलं. वि.

अन्यथा तु वृत्त्यनुप्रास एव ॥ ४ ॥

अन्यथा छेकानुप्रासविपरीतो वृत्त्यनुप्रास । वेपरीत्यं च न द्वयोर्द्वयोरपि
त्वेकस्यापि द्विकस्य, नापि समुदायस्यैव किन्तु एकस्यापि व्यञ्जनस्य, नापि
समुदाययोरेव किं पुनर्बहुनामपि समुदायानां व्यञ्जनानां च साम्यम् ।
वृत्तिश्चानुगुण्येन रसादिपरिपोषकत्ववर्णानाम् । सा च सुकुमारासुकुमार-
मध्यमवर्णारब्धवात्त्रिविधा । तत्र सुकुमाराणां शृङ्गारकरुणयोः परिपोषकत्वम् ।
असुकुमाराणां वीररीडवर्षाभस्तेषु । मध्यमानां हास्यभयाद्भुतशक्तेषु । तथा
वृत्त्योपलक्षितोऽनुप्रासो वृत्त्यनुप्रासः । प्रमेणोदाहरणम्—

एकान्तकान्तलसुन्दरसिधुषार सा सुन्दरी गुरुनितम्बविलिप्रियाता ।
याता क्व सान्द्रमकरन्दमुखारविंदसदानितेन्दुरिह मदिचन्द्रिका स्यात्

मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ताविरहेत्यादि ॥ ग्रीवाभङ्गाभिराममित्यादि ॥ एकान्तकान्ते-
त्यस्य स्वरव्यजनसमुदायद्विकस्य सुन्दरेत्यादिसमुदायबहुत्वप्रयुक्तवृत्त्यनु-
प्रासातगतस्य व्यवहितनितम्बविलिप्रियादिद्विकान्तरापेक्षया न छेकानुप्रासः ।
यातायातेत्यस्य लाटानुप्रासत्वाद्ब्यवहितत्वेऽपि नितम्बविलिभी(वी)त्यस्यैतद्
पेक्षयाऽपि छेकानुप्रासाभावे वृत्त्यनुप्रासपोषकत्वमेव एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥४॥

तुल्याभिधेयभिन्नतात्पर्यशब्दावृत्तिर्लाटानुप्रासः ॥ ५ ॥

अभिधेयस्यैवार्थस्वाभेदे न लक्ष्यादे किं तु तज्जेदत एव तात्पर्यभेदे शब्दस्या-
वृत्ति पुनरुच्चारण लाटानुप्रासः । अत्र चैवस्य शब्दस्य वाच्ये विश्रान्तवा-
त्तत्रैव तात्पर्यम् । अन्यस्य तु लक्ष्ये व्यङ्ग्ये वेति तात्पर्यभेदः । न तु द्वयोरपि
वाच्यविश्रान्तत्वे समन्वयभेदमात्रम् । समन्वयभेदमात्रे हि पौनरक्त्याख्यो
दोषः स्यात् । न च दोषाभाषणालकारत्वम् । अपशब्दाद्यभावस्यापि चा-
लकारत्वप्रपञ्चात् । अत्र च यद्यपि वाच्यस्यापि पौनरक्त्यं तथापि न तद्
लकारतायां प्रयोजनम् । शब्दावृत्तेरेव यमकादां चारत्वनियन्धनत्वात् । तुल्य-
वाच्यता तु यमकादिर्बलक्षणाद्(ण्य) न तु चारतानिमित्तम् । तेन शब्दस्यैव
चारत्वहेतु पुनरक्तताधर्म इति शब्दालकार एवायम् । उदाहरणम्—

एमेअ जणो तिससा देठ क्तोलोपमाइ ससिप्रिग्धं ।

परमत्यत्रिआरे उण चन्दो चन्दो विअ घराओ ॥ ८ ॥

[एवमेव जनस्तस्या ददाति कपोलोपमायां शशिविम्बम् ।
परमार्थविचारे पुनश्चन्द्रश्चन्द्र इव वराक ॥]

अत्रैश्वर्यशब्दो वाच्ये पयवसितोऽपरस्तु कल्कादिदोपरूपधर्मनिष्ठ
(विशिष्ट) इति भिन्न तात्पर्यम् । क्वचित्तु—

सितकरकररचिरविभा जिभाकराकारधरणिधरकीर्ति ।

पौरुपक्रमला कमला सापि तवेवास्ति नान्यस्य ॥ ९ ॥

इत्यादौ यद्यपि सितकरविभाकरेत्यत्र करविभाशब्दयोर्न मुख्यार्थबाध
तथापि केवल्यो स्वार्थविभ्रान्ति, सान्त(?) (सज्ञा)पदान्तगतयोस्त्वभि-
धेयमर्थमुपलक्षणीकृत्य संज्ञिन प्रतिपादयतोरस्येव स्वार्थपरित्यागात्परार्थ-
निष्ठत्वाच्च लक्ष्यनिष्ठत्वम् । क्वचित्त्वभिधेयाशस्य भेदादपि तात्पर्यभेदे लाटानु-
प्राप्त एव । यथोदाहृतम्-यातायाते-यादि । अत्र प्रथमः कैो भावे
द्वितीय कर्तरि अशेनाभिधेये भेद । एव चार्थभेदे शब्दावृत्तियमकमर्थस्या-
भेदेऽपि भेदाह्लाटानुप्राप्त । अत्र सग्रह —

तेष्वेऽप्यर्थस्य भिन्नत्वमभिधेयांशभेदतः ।

लक्ष्यादिना वा तात्पर्ये भेदो नान्य. समन्वय ॥ इति ।

इत्युपपादिताद्विषयादन्यत्र लाटानुप्राप्तभ्रमोऽन्यै विहित उपेक्षणीय
एव ॥ ५ ॥

पद्मादिलिपिर्णवच्चित्रं च चित्रम् ॥ ८ ॥

पद्मखन्नादिमन्त्रिवेशाना नियतस्थाननिवेशिष्वेन यत्र लिप्यक्षराणि निमित्ती
भवन्ति तथाविधमन्यदपि प्रतिलोमानुलोमापश-दाभामादि यदाश्रयकारि-
तया चित्र तच्चित्रम् । एतच्च काव्यात्मभूतस्य रसादेश्वर्यणप्रयूहकारितया न
तथाकारता भजते शब्दाभिधेयाद्विमुखेन रसाद्युपकरणस्यैव मुख्यतया-
लकारत्वादिति चिरन्तनालकारबन्ध विभज्य लक्षितम् । एव यमकादावपि
ज्ञेयम् । उदाहरणम्—

या महामिहतापाया या पातार्तिहराभया ।

या भरात्कृतस्याया याश्चारद्धमहामया ॥ १० ॥

मा दुर्गा पातु वो धैर्यधृतदानवसाह्मा ।

सारसाभमुखन्दाया जितसंतततामसा ॥ ११ ॥

सादरा पापहरणे संचारजितसारसा ।

सा रातु हासभासा तु मुखपद्मा रसावहा ॥ १२ ॥

तं विरेण गतायासा सा माया पक्षपातिनी ।

नीतिपाक्षपयामासा सायाता गणरेचितम् ॥ १३ ॥

प्रकाशं गृह्य पुंसस्यखेदच्छेदाग्न्युदाव्रलम् ।

प्रज्ञात्मनेन विमला स्थिता दृश्यसि विद्वताम् ॥ १४ ॥

पूर्वेण पद्मबन्धः । उत्तराभ्यां खड्गबन्धः । उत्तरयोः प्रतिलोमानुलोमाप-
शब्दाश्च । एवं मुरजबन्धक्रियागुप्तादि बोद्धव्यम् ॥ ६ ॥

उपमानोपमेयस्य सादृश्यमुपमा ॥ ७ ॥

प्रसिद्धगुणेनोपमानेनाप्रसिद्धगुणस्योपमेयस्य सादृश्यहेतुना गुणादिना धर्मेण
साधर्म्यप्रतिपादनमुपमा । उपमानोपमेयग्रहणं 'यक्ष्यमाणकल्पितोपमादिव्यव-
च्छेदार्थम् । न हि तत्र तात्त्विकमुपमानमस्ति तदभावादुपमेयस्य न
तात्त्विकत्वम् । उपमानापेक्षत्वादुपमेयव्यवहारस्य । समासकरणं चोपमानस्य
प्रसिद्धगुणत्वख्यापनार्थम् । इयं च प्रकृताप्रकृतयोः प्रकृतयोरप्रकृतयोरेव वा
समानेन धमण सम्यन्धे त्रिधा । धर्मश्च पराश्रितः । १. च भावाभावरूपतया
द्विविधः । तयोर्भावरूपो जातिगुणक्रियाविशेषसमवाय वेन वैशेषिकप्रक्रियया
पद्मथा । तत्र जातेः साधारणधर्मत्वेऽपि सादृश्यनिमित्ताभावान्नोपमाद्यद्गत्वम् ।
तज्जातीयत्वे हि तत्त्वं स्यान्न तत्सदृशत्वम् । यदुक्तम् 'यत्र किञ्चित्मानान्यं
कश्चिद्विशेषः स विषयः सददानायाः' । जातेश्च व्यक्तिषु प्रत्येकं स्यात्समाना
परिसमाप्तयेन तरतमहेतुत्वाभावाद्द्विशेषाभावः । विशेषसमवाययोश्च नित्य-
परोक्षत्वेन कविव्यवहाराविषयत्वादेव न काव्याद्गत्वम् । विशेषस्य च
विशेषत्वेन समानधर्मत्वाभावात् सादृश्याद्गत्वम् । प्रापक्षत्वेपि समवायस्यैक-
त्वाज्जातिवत् सादृश्यनिमित्तत्वम् । एव भावरूपे द्रव्याणां साधारणो धर्मो
गुणक्रियात्मा द्विभेदः । गुणानां क्रियाणां च न गुणक्रियारूपः समानो धर्मः ।
तयोर्द्रव्यैकधर्मत्वात् । तेनोदाहरित्यमाणादिशा गुणादेधर्ममात्र साधारणं
चात्वाद्याद्यादिवदस्येय । तस्य च तच्चिद्द्रव्यवर्तित्वेऽपि न गुणाद्यम् ।
गुणानां परिगणितत्वाद् गुणक्रियावृत्तित्वाच्च । एवं गुणः क्रिया धर्ममात्र-
मिति त्रिविधो भावरूपः समानो धर्मः । अभावेन सह चतुर्थोपमाद्यद्गत्वम् ।

तस्य चतुर्विधस्य धर्मस्य शुद्धत्वमध्यवसितमात्रत्व श्लेषेणाध्यवसितत्व वा । तथाविधस्यापि क्वचित्साधारण्येन सकृन्निर्देश क्वचिदसकृन्निर्देशो विम्बप्रतिबिम्बभावश्चेति धर्मोपादाने बहुविधत्वम् । अनुपादाने तु प्रकृताप्रकृतोभयगतत्वेन त्रिविधत्वमेव । तत्र गुणक्रियाधर्ममात्रद्रव्याभावानामपि परस्परमुपमानोपमेयभावे बहुतरप्रभेदत्वम् । किमपरमस्या एव शाब्दत्वार्थत्वादिभेदैरनेकालकारप्रपञ्चो जायत इत्यसावेव प्रथम निर्दिष्टेत्यल बहुना । दिङ्मात्रेण यथा—

वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।

च्छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृततारतारम् ॥ १५ ॥

र. १३. २.

अत्र विभक्तमिति गुण साधारण्येन निर्दिष्ट, सधोगविभागादीना गुणत्वात् । फेनिलाविष्कृततारयोर्विम्बप्रतिबिम्बभाव । अम्बुराशिमिति पर्यायवक्रतावगतस्य स्वच्छत्वस्य शरत्प्रसन्नमिति पृथङ्निर्देशादसकृदुपादानम् । यथा वा—

अहो सुरसस्यानुपद सदैव दु खानुबन्धो भविनामुदेति ।

आनन्दयोगस्य मृगेन्द्रमूर्तेरायाति पश्चादिह दग्धयोग ॥ १६ ॥

अत्रागमनमुदेत्यायातीत्यसकृदुपात्तम् ।

रन्निरञ्जइ सासक पडिञ्जइ णेअणिद्धलोअग्नि ।

परिवट्टिअ वि तावेइ जारगन्धव्व किवणधणम् ॥ १७ ॥

[रक्ष्यते साशङ्क प्रकटीक्रियते नैव स्निग्धलोके ।

परिवर्धितमपि तापयति जारगर्भ इव कृपणधनम् ॥]

अत्र रक्षणादिभि क्रियासाधारणो धर्म । यथा वा—

पयसीव जरत्पर्णं मरुतीव जरत्तृणम् ।

नभसीव शरन्मेघश्चिन्ताचक्रे भ्रमाम्यहम् ॥ १८ ॥

अत्र भ्रमणस्याध्यवसितत्वम् । एतानि प्रकृताप्रकृतयो । प्रकृतयो यथा—

सदयं बुभुजे महाभुज सहसोद्वेगमिय व्रजेदिति ।

अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिप्रहणा बधूमिव ॥ १९ ॥

र. ८. ७.

अत्राचिरोपनताह्यस्य संबन्धस्य संयोगादिरूपगुणमध्यपाठाभावाद्धर्म-
मात्रस्य नवपाणिग्रहणामित्यनेन पृथङ्निर्दिष्टस्य बुभुज इति क्रियाकर्मत्वस्य च
साधारण्यम् । द्वयोरप्यचिरोपनतत्वात्प्राकरणिकत्वम् । नववध्वाः सदयोप-
भोगस्य सर्वजनप्रसिद्धत्वादुपमानत्वम् । अप्रकृतयोर्यथा

स्वरेण तस्याममृतमुतेव प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।

अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव वाद्यमाना ॥२०॥

कु. १. ४५.

धर्ममात्रस्य साधारणत्वम् ।

अमृतेन्दुकलासहोदरा सुतनुस्तीरतलेऽवतिष्ठते सा ।

उरसीव पयोधिराजकन्या वनमालाभरणे रथाङ्गपाणेः ॥ २१ ॥

सहोदरत्वस्य सादृश्येन सहाभेदाध्यवसायः । वनमालाभरण इत्यत्र श्लेष-
गर्भत्वम् ।

कीरन्ती विजअ णासइ उअए रेह व्व खलजणे मेत्ती ।

सा एण मुअणम्मि कजा अणहा पाहाणरेह व्व ॥ २२ ॥

[क्रियमाणैव नश्यत्युदके रेखेव खलजने मैत्री ।

सा पुनः सुजने श्रुता अनघा पापाणरेखेव ॥]

इत्यादौ विनश्यन्तीति विनश्यन्तायाः क्षणमात्रभावित्वेन प्रतीतिगोचरत्वा-
भावादिनाशरूपस्य प्रध्वंसाभावस्य पूर्वोदाहृते प्रकटीक्रियते नवेत्यत्यन्ता-
भावस्य च समानधर्मत्वम् ।

न भवति भवति च न चिरं भवति चिरं चेत्फले विसंबदति ।

कोपः सत्पुरुषाणां तुल्यः स्नेहेन नीचानाम् ॥ २३ ॥

अत्र प्रागभावस्यैयांभावफलाभावः कोपस्नेहयोर्विस्मयोरमानोपमेययोः
समानो धर्मः ।

अदंसणं व मुअणस्स दंसणं दुज्जणस्स दूमेइ ।

तं चिअ संपइ मुलहं अहो कलिआलमाहप्पम् ॥ २४ ॥

[अदर्शनमिव मुजनस्य दर्शनं दुर्जनस्य दूषयति ।

तदेव सम्प्रति मुलभमहो कलिकालमाहात्म्यम् ॥]

एतेषु जारगर्भकृपणधनयोर्जात्यो स्नेहकोपयोरभिष्वगरूपेच्छात्मत्वेन द्वेष
विशेषत्वेन च गुणयो रेखामै-यो सन्निवेशात्मकत्वेन स्नेहात्मकेच्छारूपत्वेन च
धर्मगुणयोराकाशान्बुराश्योर्द्विष्ययो जाल्पणांस्मदर्थयोर्जातिर्द्विष्ययो सुजना
दर्शनदुर्जनदर्शनयोरभावक्रिययोरुपमानोपमेयभाव । एवमन्यत्स्वयमृह्यम् ।

प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य सादृश्यमुपमा मता ।

प्रस्तुतस्य तु नान्येन व्यभिचारस्य दर्शनान् ॥

धर्मो गुण त्रिया वापि द्वयमेवेत्यसगतम् ।

अभावादिमुत्प्रेनापि सादृश्यस्य निदर्शनान् ॥ इति सग्रह ॥

यत्पुनरलकारसारकृताभिहितम्—पाण्ड्योऽयमित्यादौ निम्नरहारादीनामपि
गम्यमानधवलत्वादिधर्मनिमित्तमुपमानोपमेयत्वमेव न तु शैलाद्यपेक्षया
समानधर्मत्व तद्भावादिति तत्र हृदयङ्गमम् । यद्यप्येवमादी धर्माणामप्युप
मानोपमेयभाव सभाव्यते तथापि नृपादीना धर्मिणा हारादिनिमित्तवोपमा
तावन्मात्रेण सादृश्यप्रतीतिपर्यवसानात् । अन्यथा नृपादीनामपिप्रस्तावे
तदनौपयिक हारादिमादृश्यप्रतिपादनससगतमेव स्यात् । धर्म्युपमाहतोश्च
चारणो धर्मान्तरस्यानुपादानादप्रतीतिश्च हारनिहारादिमध्यादवस्यापि धर्म
स्थानुगामिष्वाभावात्कथ साधारणधर्मतेति चेत्, उच्यते । यद्यप्युपात्तस्य
हारादेर्न साधारणत्व तथापि विशिष्टमन्निवेशिततरद्रव्यसवधत्वादिक समान
तया प्रतीयत एव । तेनोपात्तहाराद्यभिप्रायेण विम्बप्रतिबिम्बभाव । तद्द्वारा
गम्यमानधर्ममुखेन समानधर्मत्वम् । तेन विम्बप्रतिबिम्बभावे वस्तुप्रति
वस्तुभावे वोपात्तधर्ममुखेनैवोपमेयप्रतीतिर्न कश्चिद्व्योप । एव तत्र तत्रानेनान्यैवा
यन्न्यायप्रतीतिबाह्य प्रलपित तद्दिह तत्प्रतिपक्षतयैवाभिधानेनायुक्तमिति
मन्तव्यम् । ग्रन्थगौरवभयापुनरनूद्य न कूप्यते ॥ ७ ॥

कल्पितेन कल्पितोपमा ॥ ८ ॥

उपमानेनापमेयस्य सादृश्यमित्यनुपपद्यते । तद्वतोऽसता प्रौढोक्तिनिर्मितेन
कात्पनिकेनोपमानोपमेयस्याथात्काल्पनिक सादृश्य कल्पितोपमा । कल चात्र
प्रतिभटभूतवस्त्वतराभावप्रतिपादनम् । एवमुत्तरम् । अत एव नास्या उप
मायामन्तर्भाव । उपमानगतगुणविशिष्टोपमेयप्रतिपत्तिफलत्वेन तस्या उपमा-

नान्तरासंभवप्रतिपादनार्थत्वाभा(वा)त् । फलभेदेऽपि तदन्तर्भाव इति चेन्न,
अनन्वयादेरपि तत्पसद्भात् । भवत्विति चेन्न, लक्षणादिभेदात् । उदाहरणम्—

आवर्जिता किंचिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्कगौरम् ।

संजातपुष्पस्तवकावनम्रा संचारिणी पल्लविनी लतेव ॥ २५ ॥

कु. १. ५४.

अत्र संचारिणी लता कल्पितमुपमानम् । यथा वा—

अनिवारिततापसंपदं फलहीनां सुमनोभिरुज्जिताम् ।

खलतां खलतामिवासतीं प्रतिपद्येत कथं बुधो जनः ॥ २६ ॥

अग्राकाशलतास्वरूपेणव कल्पितमुपमानम् । अत्रैव खलतायाः खलतैवो-
पमानमिति शब्दशङ्कयुद्धवेऽनन्वयोऽपि ॥ ८ ॥

तेनैव तदेकदेशेनावसितभेदेन वाऽनन्वयः ॥ ९ ॥

उपमानेनेत्यादिकल्पितेनेति चानुपक्तम् । उपमेयेनैवोपमानतया कल्पितेनो-
पमेयस्यामुखावभासमानसाधर्म्यापादनमेकोऽनन्वयः । उपमेयकदेशस्य तथै-
वोपमानताकल्पनमपरः । उपमेयस्यैव प्रतिबिम्बितत्वादिना भेदेनावसितस्य
तत्करणं तृतीयः । यथा—

युद्धेऽर्जुनोऽर्जुन इव प्रथितप्रतापो भीमोऽपि भीम इव वैरिषु भीमकर्मा
न्यग्रोधवर्तिनमथाधिपतिं कुरुणामुत्प्रासनार्थमधिजग्मतुरादरेण ॥२७॥

अत्र तस्यैवाजुनादेः शब्दस्य पुनः भ्रवणेनेकार्थतायाः प्रयाधनाद्द्वितीय-
स्याजुनादेः शब्दस्य कार्तवीर्याद्यर्थान्तरवाचकताशङ्काया अयोगात्तु दुष्टमुदा-
हरणम् । यद्यपि च नामाथान्तरवृत्तिता स्यात्तथापि खलतां खलतामिषेत्यादि-
वद् व्यङ्ग्योऽनन्वयो भवेत् न तु सर्वथा तदभाय इति न काश्चिदोप. ।

एद्दहमत्ते भुवणे सुंदरमहिलासहस्तसंकिण्णे ।

अणुहरइ णवर तिस्सा वामद्धं दाहिणद्धरस ॥ २८ ॥

[एतावन्मात्रे भुवने सुन्दरमहिलासहस्रसंकीर्णे ।

अनुहरति केवलं तस्या वामार्धं दक्षिणार्धस्य ॥]

गन्धेन सिन्धुरधुरन्धरवक्त्रमैत्रीमैरावणप्रभृतयोऽपि न शिक्शितास्ते ।

तत्त्वं कथं त्रिनयनाचलरत्नभित्तिस्वीयप्रतिच्छविषु यूथपतित्वमेपि ॥२९॥

अत्र स्वीयप्रतिबिम्बैरेव तव सादृश्यमिति प्रतीयते ।

उपमानान्तरविरहस्त्रिष्वपि भेदेषु गम्यते येन ।

तदनन्वयस्त्रिधास्तावसमे स तु मुख्यतो वाच्यः ॥ इति परिकरः ॥९॥

तद्विरहोऽसमः ॥ १० ॥

उपमानस्य विरहोऽसंभवन्प्रतिपादनमसमाख्योऽलंकारः ।

दुण्डुण्णन्त मरीहसि कंटककलिआई केअइवणाई ।

मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पाविहिसि ॥ ३० ॥

[दुण्डुलायमानो मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकिवनानि ।

मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्नपि न प्राप्स्यसि ॥]

अत्र मालतीकुसुमसदृशमन्यन्नास्तीति उपमानासंभवः प्रतीयते । तेनोपमानानुपादानालुप्तोपमेयमिति न वाच्यम् । उपमानस्य संभवतोऽनुपादाने लुप्तोपमा । अत्र चोपमानस्यासंभव एव उपनिबद्धः । न चास्यानन्वयादावन्तर्भाव इत्यलंकारान्तरमेव ।

यत्रोपमानस्य न संभवोऽस्ति तत्रासमः स्यादुपमा न लुप्ता ।

संभाव्यमानस्य सतः समानधर्मादिकस्य त्वनुदीरणे सा ॥

इति संक्षेपः । यथा वा—

देवाकर्णय नाकिनां पुरि नृणां लोके पुरे भोगिना-

मासन्केचन सन्ति केचन तथा स्थास्यन्ति ये केचन ।

तन्मध्ये न बभूव नारित भविता तादृक् न नीतौ नतौ

• कान्तौ काव्यरतौ मतौ रिपुहर्तौ कीर्तौ च यस्ते समः ॥ ३१ ॥

भ्रमर भ्रमता दिगन्तराणि क्वचिदासादितमीक्षितं श्रुतं वा ।

वद सत्यमपास्य पञ्चपातं यदि जातीकुसुमानुकारि पुष्पम् ॥३२॥

अत्र च सामर्थ्यात् तथाविधं नास्तीति प्रतीयते ॥ १० ॥

परस्परमुपमानोपमेयत्वमुपमेयोपमा ॥ ११ ॥

उपमानस्योपमेयताप्युपमेयस्याप्युपमानत्वमित्युपमेयोपमालंकारः । स चोपमानान्तरनिषेधाथः । उदाहरणम्—

रामिव जलं जलमिव खं हंसश्चन्द्र इव चन्द्र इव हंसः ।

कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥ ३३ ॥

सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।

यामिनयन्ति दिनान्यपि सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥ ३४ ॥

पूर्वत्र यदैव जलादि ध्योमादिसदृशं तदैव व्योमादयोऽपि तत्तुत्या इति तुल्यकालत्वम् । इह तु यदा सुखवशीकृतत्वं तदा सवित्रादय इन्द्रादिवदाचरन्ति । यदा दुःखवशीकृतत्वं तदेन्द्रादयोऽकांघायन्त इति भिन्नकालत्वमिति विशेषः । अत्रापि सवितेत्यादौ विपरीतयोः समानोपमेयभावविद्यक्षायां दिनकरस्य विरुद्धो निशाकर एव तस्य च स एवोपमानम् । इत्यमेव दिनयामिन्योरपीति परस्परमेयोपमानोपमेयत्वसंभवादुपमानान्तरनिषेधफलत्वं स्थितमेव । अतश्चैकत्र द्वयोरपि तुल्यत्वाच्च कस्यचित्प्रसिद्धगुणत्वमिति वैवक्षिकमुपमानत्वम् । अन्यत्र विम्बादेराह्लादकत्वादि सवित्रादेश्च तापकत्वादि प्रसिद्धमिति वास्तवमेव । आर्था यथा—

तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।

प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्तश्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥ ३५ ॥

अत्र च परस्परतुलाशब्देनोपमानत्वे श्रुत्या प्रतिपादिते उपमेयत्वसंभवात्प्रतीयते उपमेयताया वा शाब्दत्वे उपमानतार्थीति न द्वयमेव शाब्दमित्यर्थी उपमेयोपमा । पूर्वत्र वाक्यभेदे द्वयस्य पृथगुपादानाच्छाब्दत्वम् । तदैव तस्यैवोपमानतोपमेयता च सृष्टुपात्तस्याभिधानुमशाक्येत्यर्थादस्याः श्रौतत्वे वाक्यभेद एव, आर्थरूपे एकरुवाक्यत्वम् । इहापि—

रजोभिः स्यन्दनोद्धृतैः गर्जैश्च घनसन्निभैः ।

भुवस्तलमिव व्योमं कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥ ३६ ॥

र. ४. २९.

इति कुर्वन् इति क्रियाया आवृत्या वाक्यभेद एव । अत्र च भुवो व्योम-
तापत्तां व्योमश्च तद्रूपतापत्तां वक्ष्यमाणविपर्ययालंकारमन्तर्निर्गता ॥ ११ ॥

सामान्योद्दिष्टानामेकस्य निदर्शनमुदाहरणम् ॥ १२ ॥

सामान्येनाभिहितानामेकस्येवाद्युपादानमुखेन प्रतीतिविशदीकरणार्थं निदर्शनमुदाहरणमलकार । अयं चैवाद्युपादानेनोपमासाध्यर्थात् तद्यस्तावे लक्षित । उदाहरणम्—

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाङ्ग ॥३७॥

कु १३

इयं हिमकृतसौभाग्याविलोपनरूपस्य विशेषस्य गुणसन्निपाते दोषनिमज्जन सामान्येन समर्थकतयाभिहितम् । तस्य चेन्द्रः किरणेष्विवाङ्ग इति तदेकेशभूता विशेष उदाहरणीकृत । न चैयमुपमा । उपमेयादुपमानस्य घस्वन्तरभूतत्वे तस्या भावात् । इह तु दापैकदशचमइत्येति नोपमेयात्पृथग्भावः । किं चात्र न सामान्यस्य विशेषेण भावस्य विचक्षितम् । सादृश्य जीविता चोपमा । अत एव यथा व्याकरणादां सूत्राथहृदयद्रुमीकरणयोदाहरणोपादान तथैवेह सामान्याभिहितस्य विशेषनिदर्शनमिति प्रतीतिविपदीकरणार्थमित्युक्तम् । नापि द्वितीयाऽनन्वयः । उपमावत्सादृश्याविवक्षणादुपमानासम्भवात्सर्वाभावाच्च । यथा च—

तृप्तिर्योग परेणापि न महिम्ना महात्मनाम् ।

पूर्णश्चन्द्रोऽद्याकाक्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥ ३८ ॥

त्रि २ ३१

अत्रेवाद्यर्थे दृष्टान्तशब्दः । तदर्थे उदाहरणशब्द एव यथा—

समूलघातमन्नन्त परान्नोद्यन्ति मानिनः ।

प्रथ्वासितान्धतमसस्तत्रोदाहरण रवि ॥ ३९ ॥

मा २ ३३

अत्र प्रौढोक्त्वा रविमानिविशेषेण प्रतीयते । यथा वा—

पतत्यधोधो यात्युच्चैर्जन स्वैरेव कर्मभिः ।

खनितेव हि क्रूपस्य प्रासादस्येव कारकः ॥ ४० ॥

अत्र स्वकर्मनिमित्ताधपतनाप्यस्य सामान्यस्य प्रतीतिविपदीकरणार्थं कूपखननादिरूपो विशेषो निदर्शितः । इत्यध्यवसायविरहाच्छुद्धमेतदुदा

हरणम् । इवाद्यभावेन च यथायमार्थस्तथार्थान्तरन्यासे निदर्शयिष्यते । अयं
चात्र समग्र —

उपमानोपमेयत्व भिन्नयोरुपमेत्यत ।
सामान्यस्यास्फुटत्वेन ज्ञातस्य स्फुटसविदे ॥
तदशस्य विज्ञेयस्य क्रियते यन्निदर्शनम् ।
तदुदाहरण तस्यामन्तर्भावोऽस्य किंकृत ॥ (१२)
अन्यधर्मयोगादार्थमौपम्य प्रतिमा ॥ १३ ॥

प्रसिद्धगुणार्थान्तरसंबन्धिभिः कार्यकारित्वादिभिर्धर्मैः सयन्धोपनिबन्धा-
त्सामर्थ्यलभ्यमौपम्यं प्रकृतस्यार्थान्तरप्रतिमया प्रतिमानामायमलकारः । अत्र
शेवाद्यनुपादानान्नोपमा । धर्मिणो सामानाधिकरण्याभावात् रूपकम् । द्वयो
रप्युपादानान्नातिशयोक्तिः । धर्माणामसंबन्धाभावात् निदर्शना । धर्मविषये
च क्वचिदध्यवसायगमभवेऽपि उपमावन्न चातिशयोक्तिः । धर्मस्य प्रकृताश्रुता-
नेकसंबन्धस्योपनिबन्धाभावात् तु ययोगितादयः । अत्र हि वस्तुन्तरसंबन्धिनो
धर्माः प्रकृतसंबन्धितयैवोपनिबन्ध्यन्ते । वस्तुन्तरसंबन्धस्त्वयसामर्थ्यादिनाव-
सेयः । तेनालकारान्तरमेव प्रतिमा । उदाहरणम्—

अङ्गे पुलञ्ज अहर सवेपिञ्ज जम्पिञ्ज ससिञ्जार ।
सध्व सिसिरेण कञ्ज जं काञ्ज्व्य पिञ्जामेण ॥ ४१ ॥
[अङ्गे पुलञ्जमधर सवेपित जल्पित ससीत्कारम् ।
सर्वं शिशिरेण कृत यत्कर्तव्यं प्रियतमेन ॥]

अत्र पुलञ्जोद्गमादियल्लभकाय शिशिरेण कृतमिति तस्य घञ्भनुस्यताप्रती-
तेरर्थापत्तेर्यापन्या प्रतिमा ।

कार्ये यथा कारणतापरस्य तर्धव चास्येति विभावनाया ।
इयं विभिन्ना न च विद्यतेऽत्र विरोधसंस्पर्शयती प्रतीतिः ॥
अत एव च धर्मधर्मिणोर्यत्र विरूपत्वमिहास्ति तेशतोऽपि ।
स्फुटमेव ततो विरूपयोगाद्विषमादत्र निरूप्यते विभेदः ॥

दृष्टिं हठेन पिदधाति न केलिकार सवेदन हरति हन्त न मूर्च्छना च ।
मर्माणि सरुश्रुति नो पिशुनश्च कश्चिदत्यन्ततो बलभरोऽयमदृष्टपूर्व ॥४२॥

इति बलभरस्य केलिकारितादिकारणाभावेऽपि दृष्टिपिधानादिरूपकार्यं
सबन्धोपनिबन्धाद्धिभावनासकीर्णां । यथा वा—

गण्डयोररुणिसादृशिभाव कोऽपि च भ्रुकुटिविभ्रमहेतु ।

सुभ्रुवा दयितसान्वनवर्जं मानकार्यका(क)रणाय मदोऽभूत् ॥४३॥

अत्र मानकार्यस्य सुपरागादर्मदन करणात्तत्तुल्यता मदस्य प्रतीयते ।
एवञ्च प्रश्नपूर्विकाऽपि भवति यथा—

तरलाविप्लहि दरविअसिएहिं तरुणीण णअणकमलेहिं ।

अच्चिज्जसि अणुदिएहं जुआण कोहोसि मअणस्स ॥ ४४ ॥

[तरलीकृतै दरविकसितै तरुणीना नयनकमलै ।

अर्च्यसे अनुदिवस युवन् को भवसि मदनस्य ॥]

अत्र मदनस्य कस्त्वमसीति प्रश्नात्सादृश्य प्रतीयते । अत्र च नयनकमलै
अर्चनीयतारूपस्तद्धर्मो हतुतयोपात्त । एवञ्च तदीयधर्मसंबन्धोऽर्थावसेषो
भवति । यथा—

णवपुणिणामिअकस्स सुहअ कोत्तोसि भणसु मम सच्च ।

कासोहअसमग्गा पढोसरयणि व्व तुह अज्ज ॥ ४५ ॥

[नवपूर्णिमामृगाङ्कस्य सुभग कस्त्वमसि भण मम सत्यम् ।

का सौभाग्यसमप्रा प्रदोपरजनीव तवाद्य ॥]

अत्र नवपूर्णिमामृगाङ्कस्य कस्त्वमसीति प्रश्नात् क्षणरामिता नवपूर्णिमा
मृगाङ्कवदर्थतोऽवगम्यते इत्यर्थमप्यम् । तदेव च का प्रदोपरजनीव तवा-
द्यति द्वितीयाथे शोपोद्दलितम् ।

जो सरहसपिअपरिरम्भपसारिअआनदपरिमलो हिअए ।

सो चिअ मुत्ताहारो सीअलसरसो ससिमुहीणम् ॥ ४६ ॥

[य सरभसप्रियपरिरम्भप्रसारितानन्दपरिमलो हृदये ।

स एव मुक्ताहारो शीतलसरस शशिसुखीनाम् ॥]

इत्यादि(दौ) शीतलत्वादिहारधर्मसंबंधेऽपि सामानाधिकरण्यनिर्देशास्तो-
च्चिन्नहारो इति मुख्यनिषेधाच्चापहृत्यादय एव ॥ १३ ॥

सकृद्धर्मस्य निर्देशेऽप्रस्तुतानां प्रस्तुतानां वा तुल्ययोगिता ॥ १४ ॥

आर्थमौपम्यमित्यनुपंगः स्मरणालंकारं यावत् । साधारणस्य धर्मस्य सकृ-
दुपादाने अप्राकरणीकानां प्राकरणीकानामेव वा इवाद्यप्रयोगादार्थमौपम्यं
तुल्ययोगिता । अत्र च प्रसिद्धगुणमुपमानमप्रसिद्धगुणमुपमेयमिति बोद्धव्यम् ।
अन्यथा परस्परमुपमानोपमेयतायामुपमेयोपमाया आर्थता स्यान्नोपमायाः ।
उदाहरणम्—

प्रणयोक्तिभिर्मुनिरपि प्रसेदिवानिति मे स शपतिमिरावधिं व्यधात् ।
वशिनां रूपो मतिपु नासते चिरं जलविप्रुपश्च नृप शष्पसूचिपु ॥ ४७ ॥

प्रवृत्तयोर्यथा—

हर्पाश्रुलवकीर्णेन सत्पत्रावलिचारुणा ।

वामेन पुस्फुरे तस्याश्चक्षुपा च स्तनेन च ॥ ४८ ॥

पूर्वस्मिन्नुदाहरणे मुनिः प्रसेदिवानिति विशेषस्य प्रकृतस्य वशिनामिति
सामान्यात्मकप्रकृतः समर्थकतयोपात्तः । तस्य चास्थिरत्वेन प्रसिद्धा जल-
विप्रुप उपमानतयोपात्ताः । मुनिवृत्तान्तापेक्षया च द्वयोरप्युपमानोपमेययोर-
प्रकृतत्वम् । द्वितीयस्मिन्चक्षुपः स्फुरणस्य स्त्रीपुंससाधारणत्वेन प्रसिद्धत्वादुपमा-
नता । क्वचिदप्रसिद्धाप्रसिद्धाभावे उपमेयोपमानूलतैव । यथा—

त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।

मालतीशशिभृल्लेखाकदलीनां कठोरता ॥ ४९ ॥

अत्र मालत्यादीनां सर्वेषामेव कविसमये तुल्यैव प्रसिद्धिरिति न कस्य-
चिद्विशेषणोपमानत्वं निर्णेतुं शक्यमित्यन्योन्यमेवोपमानोपमेयता ॥ १४ ॥

मिश्राणां दीपकम् ॥ १५ ॥

सकृदित्यनुपगम्यते । सकृद्धर्मोपादाने प्रस्तुताप्रस्तुतानां मिश्रत्वे आर्थ-
मौपम्यं दीपकम् । यथा—

अहो विधात्रा सृजता जगन्ति चत्वारि रत्नानि विनिर्मितानि ।

राजैष भोजश्च मनोभवश्च शशी च मासः कुसुमाकरश्च ॥

अथवा—

अहो महत्साहसमेतदेव यद्वर्णनीयो नवसाहस्राङ्कः ।

दूरे परिच्छेदकथा हि सत्यमेतद्गुणानामुदधेरपां च ॥ ५१ ॥

अत्र गुणानां प्रस्तुतानामपां चाप्रस्तुतानां परिच्छेदकथाभावात्स्यो धर्मः सकृन्निर्दिष्टः । आद्ये चत्वारि रत्नानीति साधारणो धर्मः सकृदुपात्तो भोजादि-भिरूपमेयोपमानैरेकैरेकवचननिर्दिष्टैः सह साक्षात् संबन्धं भजत इत्यसमञ्ज-समुदाहरणम् । एवं—

योगपट्टो जटाजालं तार्वी त्वग् मृगाजिनम् ।

उचितानि तवाङ्गेषु यद्यमूनि तदुच्यताम् ॥ ५२ ॥

इत्यादावुचितानीति बहुवचननिर्दिष्टो धर्मो योगपट्टादीनि प्रत्येकं नाम्बे-सीति तुल्ययोगितायामपि दुष्टैव ।

संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताप्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ ५३ ॥

र. २. २५.

इत्यत्र दिनान्तवर्णने धेनुवत्पतङ्गप्रभाया अपि प्राकरणिकत्वात्तुल्ययोगि-तैवेति दीपकधर्मो न कार्यः । इह तु—

आलिङ्गितुं शशिमुखीं च सुधां च पातुं

कीर्तिं च साधयितुमर्थयितुं च लक्ष्मीम् ।

त्वद्भक्तिमद्भुतरसां हृदये च कर्तुं

मन्दादरं जनमहं पशुमेव मन्ये ॥ ५४ ॥

यद्यपि बह्वीनां क्रियाणां सकृन्निर्दिष्टं कारकं न धर्ममन्थापि मन्दादरादि-विशिष्टकारकसंबन्धः तथाविधाद्विलक्षणः प्रकृताप्रकृतरूपाणां क्रियाणामस्त्ये-वेति दीपकमेव । प्रकृतानां क्रियाणामेककारकसंबन्धे यद्यौपम्यप्रतीतिस्तत्तुल्य-योगिता तदभावे तु समुच्चयालंकारः ॥ १५ ॥

वाक्यद्वयेऽसकृत्प्रतिवस्तूपमा ॥ १६ ॥

धर्मस्य निर्देश इत्येव । वाक्यार्थयोरुपमानोपमेयभावस्यार्थत्वे साधारण-
धर्मस्यासकृदुपादाने प्रतिवस्तूपमा । कथितपदस्य दुष्टत्वाद्वाक्यद्वये शब्दभेदेन
पृथङ्निर्देशः । इयं च प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठत्वेन द्वि(त्रि)भेदा । क्रमेण यथा—

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृता खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥ ५५ ॥

शा. १.१७

अत्रांतःपुरेपूषानेषु च वपुषो लतानां च दुर्लभत्वं समानो धर्मो वाक्यद्वये
दुर्लभं दूरीकृता इति पृथगुपात्तः । आलंबनोद्दीपनविभावात्मकावाद्गुणो
लतानां च प्रकृतत्वम् ।

जाग्रतः कमलाहृक्ष्मीं यज्जग्राह तदद्भुतम् ।

पादद्वंद्वस्य मत्तेभगतिस्तेये तु का स्तुतिः ॥ ५६ ॥

अत्र ग्रहणं साधारणो धर्मः उत्तरवाक्ये स्तेयपदेनोपात्तः । वर्णनीयकान्ता-
भिप्रायेण द्वयोरपि पद्ममत्तेभयोरप्रकृतत्वम् ।

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।

लवणमम्वु सदैव महोदधोः प्रकृतिरेव सतामधिपादिता ॥ ५७ ॥

अत्र स्वभावरूपोऽर्थः किमद्भुतमित्यादिभिः शब्दान्तररूपात्तः । सतां
प्रकृतानामन्येषां चाप्रकृतानामार्थमप्यम्बु । क्वचित्तु—

तृणं कान्ता विरक्तस्य तृणं शूरस्य जीवितम् ।

तत्त्वज्ञस्य तृणं शास्त्रं निस्पृहस्य तृणं तपः ॥ ५८ ॥

इत्यादां यथा तृणादिशब्देनावज्ञास्पदत्वादिप्रतीतिर्न तथा तत्पर्यायाश्रयेण
तुम्हादिशब्देनेति तस्यैव पुनः प्रयोगो न दोषः प्रयुक्त तुसमिति क्रियमाणं
प्रक्रमभङ्गः स्यात् । वैधर्म्येण यथा—

चकोर्यं गव चतुराश्रन्द्रिकाचामवर्मणि ।

विनायन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि ॥ ५९ ॥ इति ।

अत्र च यद्यपि चातुर्यस्य न निपुणा इत्यनेनाभावप्रतिपादनादेकम्य
धर्मस्यासकृद्विदेशाभावस्तथापि वैधर्म्यस्य साध्यांशेषकत्वादयन्तीनां स्ते
निपुणात्वेन प्रतीतिरर्थांश्चातुर्यस्यासकृद्विदेशः । यथा या—

सोऽभूत्तद्भ्यागमनेन सम्राण्णश्रीभवत्क्रोधविकारवृक्षः ।
 तावद्भ्रूवोद्धत एव विंध्यो मुनि प्रपेदे प्रणये न यावत् ॥ ६० ॥ इति ।
 महीभृत पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तम्मिन्नपत्ये न जगाम वृषिम् ।
 अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसंगा ॥ ६१ ॥

कु० १.२७

इत्यादिका तु न वैधर्म्येण प्रतिवस्तूपमोदाहार्या । दृष्टिस्तृप्ति न जगाम अपि
 तु तस्यामेव सत्तेत्ययमर्थ उपमानवाक्ये सविशेषसङ्गैत्यनेनोपात्त । अभि-
 हितविपरीतो ह्यर्थो विधर्मा तस्य भावो वैधर्म्यम् । यथा चकोर्य इत्यत्र
 चकोरीणा प्रतिपादितस्य चातुर्यस्य विपरीतोऽर्थस्तद्भाव उपमानवाक्ये चको-
 रीतुस्यावन्तीव्यतिरिक्ता अन्या युवतयो न निपुणा इत्यभिहित । न चात्र
 नगादिप्रयोगमात्राद्वैधर्म्यमिति वक्तव्यम् । “ स्थितो देवदत्त न गत ” इत्यत्र
 पर्यायप्रयोगेऽपि वैधर्म्यप्रसङ्गात् ॥ १६ ॥

प्रतिविम्बेन दृष्टान्तः ॥ १७ ॥

वाक्यद्वय इत्याद्यनुपक्तमेव । वाक्यद्वये धर्मस्य प्रतिविम्बेने विम्ब-
 प्रतिविम्बभावेनावस्थामे आर्यमौपम्य दृष्टान्त । अयमपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्या
 द्विविध । यथा—

ददरोसकलसिअस्स वि सुअणस्स मुद्दाहि विप्पिअं कत्तो ।
 राहुमुहम्मि वि ससिणो किरणा अमअ चिअ मुअन्ति ॥ ६२ ॥
 [ददरोपकल्पितस्यापि सुजनस्य मुखाद्विप्रियं कुत ।
 राहुमुखेऽपि शशिन किरणा अमृतमेव मुञ्चन्ति ॥]

अत्र विप्रियाभावामृतमोचनयोर्भावाभाधयोर्विम्बप्रतिविम्बभाव । न च
 वैधर्म्यम् । परस्परविरोधे तद्भावात् । न चात्र विरोध । अपकाराकरणवद-
 मृतमोचनरूपस्थोपकारस्याप्यर्थनीयत्वेन तुल्यत्वात् । अत एव चार्थमौपम्यम् ।
 एवमन्यत्र ज्ञेयम् । यथा वा—

इह किं मति स्फुरति मे तवाप्रतो नयशास्त्रनीरनिधिपारदृश्वन ।
 अवलीढविश्वतिमिरे दिवाकरे न हि जातु दीपनशिखा प्रगल्भते ॥ ६३ ॥

अत्र मतिप्रसरणाभावस्य दीपाप्रथनस्य चाभावयोरेव विम्बप्रतिविम्ब-
भावः । एवं भाषयोरपि ज्ञेयम् । वैधर्म्येण यथा—

विसमस्मिं अविसण्णो धारश्चदि धुरं धुरंधरो जेज्व ।

णहु दिणअरोवराए दिणस्स होइ अवलम्बणं ससीविम्बं ॥ ६४ ॥

[विपमेऽप्यवसन्नो धारयति धुरं धुरंधर एव ।

न खलु दिनकरोपरागे दिनस्य भवत्यवलम्बनं शशिविम्बम्]

अत्र धूर्धारणायवलम्बनभावादिना वैधर्म्येण प्रतिविम्बितम् । अत्र
विधर्मिणः शशिविम्बादेरुपादानत्वप्रतीतेन दिनव्यवहारहेतुना दिनकरेण सह
धुरंधरस्यार्थमौपम्यम् ।

अतिधर्लद्घित एव वानरभट्टैः किं स्वस्य गम्भीरता-

मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः ।

दैवीं वाचमुपासते हि यहवः सारं तु सारस्वतं

जानीते नितरामसौ गुरुकुलच्छिष्टो मुरारिः कविः ॥ ६५ ॥

इत्यादौ प्रतिवस्तूपमया सहास्य प्रचुरतरः सङ्करः । तथाहि जानाति
जानीते इति ज्ञानाख्य एक एव धर्मोऽसकृन्निर्दिष्टः । अगाधावगाहिएत्यादिना
गुरुकुलच्छिष्टत्वादेः प्रतिविम्बनम् ॥ १७ ॥

असति सम्बन्धे निदर्शना ॥ १८ ॥

असत्यसंभवति सम्बन्धे आर्थमौपम्यं निदर्शना । यथा—

कृताङ्गदः कम्बलकालियाभ्यां

यज्ञोपवीतीकृतशङ्करचूडः ।

सतक्षकापादितफण्ठभूपो

विभर्ति भङ्गीमशिवः शिवस्य ॥ ६६ ॥

अत्र शिवसम्बन्धिना भङ्गी कथमन्यो विभर्ति इति नाम्नि यस्तुसम्बन्धः ।
ततश्च शिवभङ्गीमदर्शा भङ्गी विभर्तीत्यापम्यं पर्ययमितम् । अत्रैवाशिवस्या-
कल्याणरूपस्य शिवभङ्गीधारणस्य च धर्मिधर्मयोर्विरूपयोः संघटनेति विपमा-
न्तारोऽपि । यथा या—

सारमारतरवस्तुसंग्रहे त्वन्मुखं किमपि खण्डितं प्रिये ।
कान्तिमिन्दुशकलादवाददे तन्मृगादपि यदीक्षणद्वयम् ॥ ६७ ॥
अत्रेन्द्रादिसम्बन्धिनः कान्त्यादेरादानासंभवे तत्सदृशं कान्त्यादि प्रतीयते ।

त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् ।

इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥ ६८ ॥

इत्यादौ वाक्यार्थयोः सामानाधिकरण्यनिर्देशाच्छ्रौतारोपसद्भावेन वाक्यार्थ-
रूपकं वक्ष्यत इति निदर्शनावुद्धिर्न कार्या । अन्यथा मुखं चन्द्र इत्यादौ
पदार्थरूपकेऽपि निदर्शनाप्रसङ्ग इति रूपकाभावः स्यात् । एवं च रूपकादेः
सम्बन्धाभावस्य विद्यमानत्वाद्निदर्शनापवादस्वम् । तेन श्रौतार्थसामानाधि-
करण्यनिर्देशमन्तरेण यत्र सम्बन्धविघटनं तत्र निदर्शना । अन्यत्र तु रूपकम् ।
ननु चैवं सत्यमम्बन्धे सम्बन्धरूपेणातिशयोक्तिप्रकारेणैवमादेर्ध्यासत्वादति-
शयोक्तिरेव तेन न निदर्शना पृथगलंकारः । नैवम् । यत्रोपम्यस्यार्थत्वे
सम्बन्धविघटनं तत्र निदर्शना । यत्र तु तदभावस्तत्र वक्ष्यमाणनयेन
“ दाहोग्भः प्रसृतिम्यच ” इत्यादौ असम्बन्धे सम्बन्धरूपोऽतिशयोक्तिप्रकारः ।

सम्बन्धवाधे सति लक्षणातो यत्रोपमायाः प्रतिपत्तिरस्ति ।

निदर्शना तत्र यदा तु किञ्चिद्वस्त्वेव लक्ष्येत तदा परे स्युः ॥

इयं चोपमानवृत्तस्योपमेये सम्भवात्प्रतिपादिता । विपर्ययेण यथा—

तुह चण्डि गण्डवाली बहुप्पमाणेण अरुणभावेण ।

बालातवाहएसु हिण्डिज्जइ कमलकिसलएसु ॥ ६९ ॥

[तव चण्डि गण्डपाली बहुप्रमाणेनारुणभावेन ।

वालातपाहतेपु धावति कमलकिसलयेपु ॥]

चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम् ।

सतां कार्यातिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः ॥ ७० ॥

इत्यादौ तथाविधाचलदर्शनेन सद्भिः क्रियमाणातिथिसपर्यां मनसि
भवति इति यद्यपि बोधयन्निति जिच' तत्समर्थाचरणे प्रयोगात् संभवत्सम्बन्ध-
भूलमार्थमीपम्यं प्रतिभासते तथापि पूर्वांनुभूतेनातिथ्यादिना सदृशस्योपमाना-

देसपनादेदर्शनेन तस्मरणादार्थः स्मृत्यलंकारः । अननुभूतातिथिसपर्यादि-
बोधकत्वे तु

वैर्दष्टोऽसि तदा ललाटपतितप्रासप्रहारो युधि

स्फीतासृक्लुतिपाटलीकृतपुरोभागः परान् पातयन् ।

तेषां दु.सहकामदेहदहनप्रोद्धतनेत्राञ्चल-

ज्वालालीभरभास्वरे स्मररिपावस्तंगतं कौतुकम् ॥ ७१ ॥

इत्यादिवत्तपनाद्यवगमादातिथ्यादेरवगम इति वस्वन्तरकरणात्मार्थे
विशेषालंकारः इति संभवत्सम्बन्धात्रैवैह निदर्शनोक्ता ।

प्रभाते पृच्छन्तीरनुरहसवृत्तं सहचरी-

नवोढा न व्रीडामुकुलितमुखीयं कथयति ।

लिखन्तीनां पत्राङ्कुरमनिशमस्यास्तु कुचयो-

श्रमत्कारो गूढं करजपदगासां कथयति ॥ ७२ ॥

इत्यदाद्यौपम्यमेव नास्ति इति पराभिप्रायेणापि सम्भवत्सम्बन्धनिबन्धना
न निदर्शना । नाप्यस्मन्मतेन स्मृत्यादिरित्यादिणिच्यन्वययोगमाश्रय्यय-
दर्शनेनैवमादि यद्विदर्शनायामुदाहृतं तदलंकारस्वरूपात्यन्तापरिज्ञाननियन्धनी
भ्रमः इत्यलं बहुशो भ्रान्तोक्तिपर्यनुयोगेन ॥ १८ ॥

सदृशानुभवात् स्मरणे स्मृतिः ॥ १९ ॥

पूर्वानुभूतस्य सदृशवस्वन्तरदर्शनेन संस्कारप्रबोधात् स्मरणे यदार्थमौपम्यं
सा स्मृतिः । यथा—

पूर्णेन्दुना मेघलवाङ्कितेन द्वां मुद्रितां सुन्दरि वीक्ष्यमाणः ।

विद्याहहोमानलधूमलेखामीलत्कपोलां भवतीं स्मरामि ॥ ७३ ॥

स्वशब्दानुपादाने यथा—

तिष्ठामः सौष्ठवेन स्फुटगुरतटिनीतीरकहोलमाला-

क्रान्ते श्रान्ते यनान्ते मदनमदनमृत्तिभाराधयन्तः ।

नीलाम्बोजैः सरोजैभिसनपनगगतिर्वालशैवालवस्त्र्या

यीचीभद्गं रयाङ्गैर्हृदि यदि मदिरात्री न मा ध्वन्यतेऽन्तः ॥७४॥

अत्र मदिराक्ष्या नेत्राद्यवयवसदृशनीलाम्भोजादिदर्शनात् स्मृतिर्ध्वन्यत
इत्यनेनोपनिबद्धा । सादृश्यव्यतिरिक्तं स्मरणं न कश्चिदलंकारः । यतः
श्रृङ्गारादिरसव्यभिचारिभावभूतस्य स्मरणस्य विभार्वाद्यभिव्यक्तत्वे भाव-
ध्वनि । एवविधे विषये प्रयोलङ्काराम्युपगमे तु वक्ष्यमाणनयेन भावध्वने-
निर्विषयत्वप्रसङ्गः । यदा तु व्यभिचारिभूतस्यापि स्मरणस्य प्रधानवाक्यार्थी-
भूतत्वे स्वशब्दोपादानं तदा न स्मृत्यलंकारः । नापि भावध्वनिः । न च
कश्चिदोप । प्रकृतसपरिपोपस्याखण्डितत्वात् । यथा—

अनियतरुदितस्मितं विराजत्कतिपयकोमलदन्तकुड्मलाम्रम् ।

वदनरुमलकं शिशोः स्मरामि स्फुरदसमञ्जसमुग्धजल्पितं ते ॥७५॥

अत्र प्रत्युत स्वशब्दोपादानव्यतिरेकेण (न) तथारमपरिपोप इति तदेव
साधु । न चैवमार्दा स्वशब्दोपात्तस्य स्मृत्यादेर्यभ्यभिचारिणो रसोपस्कारकत्वेन
प्रयोलंकारो भवत्विति सम्भावनीयम् । न हि व्यभिचारिणां रम्योपस्कारक-
त्वमलंकारत्वे प्रयोजनम् । भावध्वनावपि रसोपस्कारकत्वस्यावस्थानाद-
लंकारत्वप्रसङ्गात् । ततश्च स्वशब्दोपात्तस्मृत्यादिव्यभिचारिपरिपोपित एव-
मार्दा करणादिरसध्वनिरेव ।

फाकायै शशलक्ष्मणः फ च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा

दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं सुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपस्त्वपाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा

चेतः श्वास्थ्यमुपेहि कः रल्लु युवा धन्योऽधरं पाम्यति ॥७६॥

इत्यादायहो कोपेऽपि कान्तं सुखमित्याद्यन्तरवाक्यार्थस्य स्मरणस्य
विभावादिमुपेतेषु प्रतीतिप्रसिद्धौ स्वशब्देनोपादानं तदा स्वर्धनया दुष्टत्वम् ।
न तु रमपरिपोपरण्डना काचिन् । सादृश्यनिमित्तस्यापि स्वशब्दानुगतस्य
स्मरणस्य यद्यपि भावपर्यायपातितया भावध्वनावन्तभावन्तपार्यायस्य-
सामर्थ्यस्यप्येनाङ्कारतयाभिधानमिति सर्वं स्वम्भम् ॥ १९ ॥

अन्यामङ्गात्कौतुकविनोदो विनोदः ॥ २० ॥

अमप्रित्तिनेऽनुभूतेऽननुभूते पाभिलष्यमाणेऽर्थे प्रतिष्णन्दमदनादिदम्ब-
न्तरानुभवामकादस्यास्यार्थानुकातिवादनं विनोदः । प्रमेग यथा—

कोपादपावृत्तमुखीषु यत्र प्रियासु गोत्रस्खलितेन यूनाम् ।
विनोदहेतुर्मणिभित्तिभागास्तद्भूमिकालम्बनतो भवन्ति ॥ ७७ ॥

अत्र पराङ्मुखत्वेन प्रियाणामुत्कण्ठा युवभिस्तत्प्रतिविम्बयुक्तमणिभित्ति-
दशनेनातिवाहिता ।

तत्क्षणविहलपरम्मुहगोरिकओलत्तलम्भि सस्मरिष ।
ओयारिऊण बहुसो दीसद् मुडडससिखण्डो ॥ ७८ ॥
[तत्क्षणविहलपराङ्मुखगौरीकपोलस्थले संस्मृते ।
अवतार्य बहुशो दृश्यते मुकुटशशिखंडः ॥]

अत्र गौर्याः पराङ्मुखत्वेन कपोलस्यादर्शने तत्सदृशाशशिखण्डविलोकनेनो-
त्कण्ठातिवाहनम् । यथा च—

सुखाय श्रद्धालुः सरसिरुहनैक्षिष्ट विकचं
कटाश्रेभ्यो रज्यन्नचकमत पंक्तीर्मधुलिहाम् ।
वियोगे गौराङ्गया भुजलतिकयोः किंच रसिको
नृपस्तोयाधारेष्वभिनवमृणालीरभजत ॥ ७९ ॥
णरणाह तुज्ज कित्तिप्पवाहमवलोइऊण दीहअरं ।
अम्हेहि अज्ज गमिआ च्छिरोअहिदंसनोकण्ठा ॥ ८० ॥
[नरनाथ तव कीर्तिप्रवाहमवलोक्ष्य दीर्घतरम् ।
अस्माभिरद्य गमिता क्षीरोदधिदर्शनोत्कण्ठा ॥]

अत्राननुभूतस्य क्षीरोदधेः कीर्तिप्रवाहदर्शनेनोत्कण्ठाया भतिवाहनम् ।

बहुसो वि कहिज्जत्तं तुह वअणं मज्झ हत्तसंदिट्ठं ।
ण सुअं त्ति जप्पमाणा पुणरुत्तमुअं कुणइ अज्ज ॥ ८१ ॥
[बहुशोऽपि कथ्यमानं तव वचनं मम हस्तसंदिष्टम् ।
न श्रुतमिति जल्पन्ती पुनरुक्तश्रुतं करोत्यद्य ॥]

अत्र मरणादेरर्थान्तरेण सम्प्रदानध्वजेन प्रियोत्कण्ठाया भतिवाहनम् ।

यथा च—

तत्स्पर्शशीतलमुखं विनिधेहि तावत्
पाणिं ममोरसि पुरः कथयिष्यसि त्वम् ।

दुर्वारमन्मथशरानलजन्मनोऽस्य

तापस्य संप्रति मनाक् प्रशमो ममास्तु ॥ ८२ ॥ ॥२०॥

अनुभवस्मृत्यादिप्रत्यूहो व्यासङ्गः ॥ २१ ॥

अन्यासङ्गादिश्यनुपङ्गः । प्रक्रम्यमाणस्य प्रक्रान्तस्य धानुभवस्य स्मृतेरादि-
शब्दान् क्रियान्तरस्य वा पूर्ववदन्यासङ्गादन्तरायः प्रत्यूहो व्यासङ्गः ।
क्रमेण यथा—

दृष्टास्वप्ने जगिति कनकच्छेदगौरीषु यस्यां
दूरादभ्रंलिहगृहशिखासङ्घिनीप्यङ्गनासु ।
सद्यो विद्याधरयुवतयः केलिपूर्वं प्रियाणां
हेमक्रीडासरसिजरजो लोचनेषु श्लिषन्ति ॥ ८३ ॥

अथ भाविनोऽनुभवस्य श्रीङ्गारविन्दरजःप्रक्षेपणेनान्तरायः ।

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतदप्रश्लेषमुद्राङ्कितं
किं यक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाप्यते ।
इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्यं सहसा तत्संप्रमार्ष्टुं मया
सा श्लिष्टा रभसेन तत्मुखवशात्तस्याश्च तद्विस्मृतम् ॥ ८४ ॥

अथानुभूयमानस्य स्तनमुद्राङ्कितस्य संस्कार भालिङ्गनमुत्थानुभवेन
तिरोहितः ।

तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्तत्पमन्तरितभूमिभिः कुशैः ।
सौधवासमुदजेन विम्बरन् मञ्जिकाय फलतिरुहस्यः ॥ ८५ ॥

अथ दीर्घिकादिस्मृतिमंस्कारमूर्धमलिलादिस्मरशानुभवेनाप्लादितः ।

उत्सृज्य गीतमसमाप्य विलासलास्य—

मङ्गादपास्य सहसा मणियहर्की च ।
अत्युन्मनाम्नदयलोकनकौतुकेन
पातायनान् पथि करोह पुरंभिवर्गः ॥ ८६ ॥

अत्र हस्तादेः परिणाहितया साम्येऽपि कर्कशादिना न्यूनगुणत्वम् ।

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया

वचो वदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।

कृतालङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना

मयाप्रं रामत्वं कुशलवमुता न त्वधिगता ॥ ८९ ॥

इत्यप्रारामेण कथं रामत्वमवाप्यत इत्यमम्भवत्संबन्धनिदर्शनामूलः कुशलवमुता न त्वधिगतेति न व्यतिरेकः । अपि स्वतैलपूराः सुरतप्रर्दापा इत्यादिवदभेदालंकार एव । कुशलवमुताप्राप्तिपरिहारेण रामान्मम न कश्चिद् भेद इति प्रतीतिः । भेदप्रतीतिरारूप्यारोपितरामत्वस्यास्मदर्थस्य रामधर्मत्वाभावे सजातीयव्यतिरेकान्तर्भावः । एवं

यदङ्गनारूपसमुन्नतायाः कश्चिद्गुणं भेदकमिच्छतीभिः ।

आराधितोद्धा मनुरप्सरोभिश्चक्रे प्रजाः स्या अनिमेपचिह्वाः ॥९०॥

इत्यादौ यदङ्गनानामप्सरसां च निमेपमाग्रहृतो भेद इत्यवगन्तव्यम् । न चाभेदालङ्कारस्य व्यतिरेकभेदतैवास्त्विति वाच्यम् । वैलक्षण्यवतीवित-
स्वाभ्यतिरेकस्य । अभेदस्य साम्यदार्ढ्यविवक्षया वैलक्षण्याभावेनाभेदप्राण-
त्वादन एवाभेद इत्यन्वयं संज्ञा । द्वितीयो यथाः—

स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।

अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्विनन्त्रीरिव वाद्यमाना ॥९१॥

अत्र पायंतीस्वरप्रतिकूलः शब्दोऽन्यपुष्टाया इति विन्दस्त्रमुपमानस्य न न्यूनगुणत्वम् । अत्र च सुवन्यन्तरे प्रविद्धस्य साम्यस्येहापि सम्भावनायां सप्तवृत्त्यर्थं प्रतिकूलोक्तिः । साम्यासम्भावनायां यथा—“ एमेभ्र जग ” इत्यादि । अत्र चन्द्रस्य जनेनोपमानतया सम्भावितस्य धराकृतोक्तयानि-
गुणप्रदान्मुगेन मह दूरापान्नं साम्यमित्युपनिषदम् । न चास्मिन् त्रितीये व्यतिरेके वक्ष्यमाणलक्षणो वैधर्म्यालंकार इति शङ्कनीयम् । उपमानोपमेय-
भावस्य वास्तव्येन विवक्षणात्प्र मस्याभावात् ॥ २२ ॥

सजातीयन्यातद्धर्मत्वं च ॥ २३ ॥

व्यतिरेक इत्यनुपहः । येन यस्य सजातीयत्वं तस्यातद्धर्मत्वं च व्यतिरेकः । अतद्धर्मत्वं च सजातीयसम्यन्धिधर्माभावाद्धिजातीयधर्मसद्भावाचेति द्विविधम् । न चास्य पूर्वलक्षितव्यतिरेकान्तर्भावः, उपमानोपमेयभावावलम्बित्वात्तस्य सजातीयानां च तदभावस्योपपादितत्वात् (वृ) । तत्र च यस्माद् व्यतिरेकस्तस्यैव न्यूनत्वमिति । इह त्वितरस्यापि । सजातीयत्वं च स्वाभाविकमध्यारोपितं वा । उदा०—

न पङ्क्तदुद्भूतिर्न जडसहवासव्यसनिता
 वपुर्दिग्धं कान्त्या स्थलनलिनरत्नश्रुतिमुपा ।
 व्यधास्यद्दुर्वेधा हृदयलघिमानं यदि न ते
 त्वमेवैको लक्ष्म्याः परममभविष्यः पद्मिह ॥ ९२ ॥
 चक्षुस्तदुन्मेपि सदा मुखे वः सारस्वतं शाश्वतमाविरस्तु ।
 पश्यन्ति येनावहिताः कवीन्द्रास्त्रिविष्टपाभ्यन्तरवर्तिं वस्तु ॥ ९३ ॥
 शङ्खाः सन्ति सहस्रशो जलनिधेर्वीचिच्छटाघट्टिताः
 पर्यन्तेषु लुठन्ति ये दलशतैः कल्माषितक्ष्मातलाः ।
 एकः कोपि स पाञ्चजन्य उदभूदाश्चर्यभूमिः सतां
 यः संवर्तभरक्षमैर्मधुरिपोः श्वासानिलैः पूर्यते ॥ ९४ ॥

अत्र स्थलनलिनस्य नलिनान्तरसम्यन्धिपङ्क्तोद्भवत्वादिधर्माभावः, प्रतिभायामारोपितस्य चक्षुष्वस्य चक्षुरन्तरासंभविसदोन्मेपादिसद्भावः । पाञ्चजन्यस्य शङ्खान्तरगतवीचिभङ्गुरत्वादिधर्माभावः, तदमम्भविमधुरिपुश्वासानिलापूरणसहत्वसद्भावश्चोपनिषद्भः ॥ २३ ॥

अधिकगुणस्यानादरः प्रतीपम् ॥ २४ ॥

अधिकगुणस्योपमानस्यान्यस्य वा न्यकारेण तुल्यत्वापादनेन घानादरस्तिरस्कारः प्रतीपम् । न चाधिकगुणत्वात्यकारणसद्भावेऽपि कार्यस्थादरस्यानुत्पत्त्यादिना विशेषोक्त्यादिः । अधिकगुणत्वेऽप्यादराभावोऽनादरो वेति कविनांनुपनिषद्भवात् । किन्तु लक्षणे तथा निर्देशः । न च लक्षणेऽलंकारो लक्ष्यनिष्ठ (छ)त्वात्तेषाम् ।

अधिकगुणत्वे हेतावुत्पत्तिर्नादराख्यकार्यस्य ।

एव लक्षणमात्र न तु लक्ष्य नात्र तद्विशेषोक्ति ॥ इति

तत्रोपमानस्थानादर ऋचिदुपमेयस्यैवोपमानभाराद्बहनसामर्थ्येनानुप
योगात् । ऋचिदुपमेयताकल्पनेनाप्रसिद्धतापादनात् । काप्यनन्यसामान्य
गुणस्यान्यसामान्यतापादनेन वा भवतीति त्रयो भेदा । अर्धान्तरस्य तु
न्यूनगुणत्वेन तन्कार्यकरणे नैसर्गक्यादवरतापादनाद्देति द्वैविध्यम् । अधिक-
गुणत्व चात्र घस्तुत प्रसिद्धिता वा । उदा०—

मुद्धे किं त्रिअ कीरइ कुवलअरुणोलिआइ गआइ ।

ईसिं पडुत्तमेके कडरुण पफुरत्तसिं ॥ ९५ ॥ इति

[गुग्धे किमिव क्रियते कुबलयरुणोत्तिकया एतया ।

ईपत्प्रभुत्व एकस्मिन् कटाक्षके प्रस्फुरति ॥]

तुह मुद्दसारिच्छ ण लहइ त्ति सपुणमण्डलो विधिणा ।

अणमअ व्व घडइउ पुणो त्रि रण्डिज्जइ मिअद्धो ॥ ९६ ॥

[तव मुखसादृश्य न लभत इति सपूर्णमण्डलो विधिना ।

अन्यमयमेव घटयितु पुनरपि रण्टपते मृगाद् ॥]

यथा च वाराणसीवर्णने—

यस्या सरोत्तरणिस्तम्भीरुपोल

लावण्यपण्यपणनाम्बुजनन्वनीवि ।

अर्चोपि चचितनिशासमयानि माया-

द्विसानिशाचरवधूमतिरन्धि धत्ते ॥ ९७ ॥

अत्र तरणीरुपाल्मरणायमूर्नीत्यथाप्रतीयत इत्युपमानव्यापमयता ।

अहमेव गुग् मुद्दारुणा(ना)मिति द्वालादत् तात मा म्म ह्य्य ।

ननु सन्ति भवाद्दशानि भूयो भुवनेऽस्मिन् यचनानि दुर्नानानाम् ॥९८॥

भा वि १

अत्रानयमामाश्चगुणस्य द्वालादत्स्यान्वयमानताया ।

किं कर्णपूरैर्यदि साधुवादा मुक्ताफलैः किं यदि वाग्विलासाः ।

किं चूर्णयोगैर्यदि रूपशोभा लावण्यमास्ते यदि चन्दनैः किम् ॥ ९९ ॥

अत्र साधुवादादिभिरेव श्रोत्रशोभादिजननेन कर्णपूरादेरधिकगुणस्य कारणान्तरस्यानादर उपनिबद्धः । अत्र च यद्यपि कर्णपूरसाधुवादादीनां शोभाकारित्वेनोपमानोपमेयभावो यथावयंविहङ्कुं शक्यते तथापि पूर्वादाहरणेऽप्यमानत्वेन प्रसिद्धस्य कुत्रलयादेरुपमानस्य मतस्तिरस्कारः इह तु तिरस्कृतस्यैककार्यत्वादिना साधर्म्यमित्युपमानस्याविवक्षितत्वाद्धान्तरस्ये-
त्युक्तम् । यथा च

खेलन्तीनां सुरपतिपुरीवारवाराङ्गनानां

यन्मञ्जीरध्वनितसुभगो रीति कोलाहलोऽयम् ।

तेनैवाप्ते मदननृपतेर्माङ्गलिक्ये प्रवोधे

मोघायन्ते पथि पथि गिरः कच्छपारायतानाम् ॥ १०० ॥

यथा च

णिइ शिअ चन्दिज्जिउ किं कीरउ देवआहिं अण्णाहिं ।

जिइ प्पसाएण पिओ लब्भइ दूरे वि णिवसन्तो ॥ १०१ ॥

[निद्रैव चन्द्यते किं क्रियते देवताभिरन्याभिः ।

यस्याः प्रसादेन प्रियो लभ्यते दूरेऽपि निवसन् ॥]

अत्रस्वापादने यथा

वैकुण्ठाय श्रियमभिनवां शीतभानुं भवाय

प्रादादुर्च्यैःश्रवसमपि वा वज्रिणे तत्क गण्यम् ।

तृष्णार्ताय स्वमपि मुनये यद्ददाति स्म देहं

कोन्यस्तस्माद्भवति भुवनेष्वम्बुधेर्वोदिसस्त्वः ॥ १०२ ॥

अत्र लक्ष्म्यादेरधिकगुणस्यापि तत्क गण्यमित्यनादरः । अस्य च न्यून-
गुणानादराख्ये विरुद्धत्वमुत्तेनापि क्वचिदुपनिबन्धो यथा—

थणभुजमूलणिअम्बे पिआइ जुण्णाम्बराइ पेक्खन्तो ।
 मुसलस्मि धावताइ बहु मण्णइ पामरोरोरम् ॥ १०३ ॥
 [स्तनभुजमूलनितम्बान् प्रियाया जीर्णाम्बराया प्रेक्षमाण ।
 मुसले व्याप्रताया बहु मन्यते पामरोरोरम् ॥]

अत्र दारिद्र्यस्य न्यूनगुणस्यानादर ॥ २४ ॥

उद्दिष्टस्य प्रतिपक्षतयानुनिर्देशो वैधर्म्यम् ॥ २५ ॥

पूर्वाभिहितार्थापेक्षया प्रतिभ्रमृतानामर्थान्तराणा पश्चाद्दिशो वैधर्म्या
 लङ्कार । न चाय द्वितीया व्यतिरेक साधर्म्यगन्धस्याप्याभावात् । उपमा-
 गोपमेयभावस्याविवक्षणाच्च । यथा—

नाथे श्रीपुरुपोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे चेतसा
 सेव्ये स्वस्य पत्स्य दातरि परे नारायणे तिष्ठति ।
 य कञ्चित्पुरुपावम कतिपयग्रामेशमल्पार्थद
 सेवार्थं मृगयामहे नरमहो मूढा वराणा वयम् ॥ १०४ ॥

यथा च—

कुमुदवनमपथि श्रीमदम्भोजपण्ड
 त्यजति मुदमुलूक प्रीतिमाश्चरुवाक् ।
 उदयति दिननाथो याति शीताशुरस्त
 हृतविधिलसिताना ही विचित्रो विपाक ॥ १०५ ॥

अस्य चालङ्कारान्तरसंसर्गो चाल्प्यतिशयो नायते । यथा—

जाहेन्चिअ नुह चाओ ओसरिओ णिअणिचोलग्गमाहि ।
 ताहेन्चिअ रिदलोओ पइट्टुओ गिरिगुहागम्भ ॥ १०६ ॥
 [यदैव तव चापो नि मृतो निजनिचोलग्गमान् ।
 तदैव रिपुलोक प्रविष्टो गिरिगुहागर्भम् ॥]

अत्र चापनिम्परणस्य कारणस्य रिपुलोकप्रवशात्तमन कार्थस्य च तुल्य-
 कालतोपनिषन्धनाद्दृश्यमाणलक्षणयाऽमद्गत्या सह सङ्गर । यथा च—

व्यायान्धन्वी नवधृतधनुस्ताम्रहस्तोदरेण

क्षत्रश्लोद्व्यतिकरपटुस्ताटकाताडनेन ।

कर्णाभ्यर्णस्फुरितपलितः क्षीरकण्ठेन साकं

योद्धुं वाञ्छन्न कथममुना लज्जते जामदग्न्यः ॥ १०७ ॥

अत्र जामदग्न्यदात्तरप्योः प्रौढप्रौढत्वेन विरपयोः संप्रदानेति विपमालंकार-
गभंता । न चायं वैधर्म्यदृष्टान्तः प्रकृतार्थविलक्षणाप्रकृतोपनिबन्ध औपम्यपर्य-
वसायित्वे च तस्य भावात् । इह च द्वधोरपि तुल्यत्वादापिम्याभावाच्च ॥ २५ ॥

आरोपो रूपकम् ॥ २६ ॥

भिन्नयोः सामानाधिकरण्यानिर्देश आरोपः । न त्वन्यत्रान्यारोप आरोपः ।
न ह्यर्थेऽर्थान्तरं वस्तुत आरोप्यते । नापि प्रतीतितः । न ह्यनुमत्तेन मुखं चन्द्र
इत्यादौ शुक्तिकाया इव रजतेन मुखस्य चन्द्रेणाच्छादितत्वं प्रतीयते । मुखस्य
पृथगुपात्तस्य स्वरूपेणैव भासमानात् । नापि द्विचन्द्रादिवद्वाप्यमानैव
प्रतीतिः । बाधोत्पत्तावपि तत्र तस्या अनिवृत्तेः । इह स्ववगतचन्द्र-
विविक्तमुखस्वरूपस्यानिश्चितशुक्तिरूपस्यैव प्रमानुश्चन्द्रोयं रजतमितिवच्छत-
शोऽप्युच्यमाने न तद्रूपतया प्रतिपत्तिः । किन्तु नीलमुत्पलमित्यादिवत्सामाना-
धिकरण्यदर्शनात्प्रतिपादनभ्रमोऽयं न भ्रान्ता प्रतिपत्तिः । द्विचन्द्रादिवद्
वाप्यमानाया अपि तस्या अभावात् । नापि शब्दे शब्दान्तरारोपः । मुखादे-
श्चन्द्रशब्दादिरूपतयाऽप्रतीतिः । अन्योन्यविविक्तस्वविश्रान्तरूपो(प)लम्भात् ।
तस्मात्तद्धर्मत्वादिप्रतिपत्त्यर्थः सामानाधिकरण्यानिर्देश एवारोपः । इहान्ये
सादृश्यनिमित्त एवारोपो रूपकं न सम्बन्धान्तरनिमित्तकोऽपि, तेन सम्बन्धा-
न्तरपूर्वक आरोपो वैचिन्यमात्रं न त्वलङ्कारः कश्चिदिति मन्यन्ते । यत्पठन्ति
च “ उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यत ” इत्यादि । तन्न (न) यनिपुण-
हृदयावर्जकम् । तथा हि इह द्विविधा लक्षणा । प्रयोजनरहिता रूढा ।
तद्युता च कार्या । तत्र रूढायां प्रयोजनरूपव्यङ्ग्यार्थाभावादिभिधावद् वैचिन्य-
चारुताविरहाच्च सहृदयहृदयाह्लादकारितया रसपरिपोषकत्वमिति नालंकारता ।
कार्या पुनश्चैलक्ष्यण्येन काव्यजीवितायमाना सर्वथा कविभिरादरणीयेति
सर्वेषां ध्वनिकारादीनामविप्र(ति)पत्तिः । न च तस्याः सादृश्ये सम्बन्धान्तरे

वा कश्चिद्विशेष येनैकत्रालङ्कारतापरत्र तन्नाय इति स्यात् । न च सम्बन्धान्तरनिमित्त आरोपोऽलङ्कारतया लक्षित । नापि तद्युज्यते । रूपकमाजायेन तदन्तर्भावस्यैवोचितत्वात् । अत एव आरोपो रूपकमिति सामध्येनैवैह (सामान्येनैव) सूत्रितम् । न च सादृश्यमित्यनुपपन्नम् ।

सादृश्यसम्बन्धनिर्बन्धनाया अलङ्कृतित्वं यदिति लक्षणाया ।

साम्येऽपि सर्वस्य परस्य हेतो सम्बन्धभेदेऽपि तथैव युक्तम् ॥

इति सप्रहः ।

सो णत्थि एत्थ गामे जो एअ महमहन्तलाअण्ण ।

तरणाण हिअअलुडिं परिसक्वन्ति णिवारेइ ॥ १०८ ॥

[स नास्तीह ग्रामे य एना महामहनीयलावण्याम् ।

तरणाना हृदयलुण्ठार्की परिष्वक्वन्तीं निवारयति ॥]

“ द्विर्भाव स्मरकामुक्तस्य ” चेत्यादीं सादृश्यसम्बन्धाभावेऽपि भवन्ती रूपकमुक्तम् । न ह्यत्र तरण्या हृदयलुण्ठया प्रतिपदिन्दोर्वा द्विर्भावेन सह सादृश्यमस्ति । तन्मादारोपमात्र रूपक स्थितमिति । तच्च परम्परमापेक्षानेकारोपात्मक माययय शब्दोपात्तमभ्यारोप्यमाणार्थं ममस्तवस्तुविषय वचित्तया । वचित्तार्थावसेयारोपमेकदेशविवति चेति द्विभेदम् । आरोपान्तरनिरपेक्षं निरपयय तदपि केवलमेवविषयानेकारोपात्मक मालारूपक चेति द्विविधम् । एकस्यैवान्वारोपमापेक्षायै परम्परितम् । तच्च केवल मालारूप चेति द्विभेदमेव । अस्य माययवस्य च वचित्त्वेपमूल्यमपि । एते च सावयववादिना भेदा उपमायास्तद्भेदेषु धालकारान्तरेषु यथायोगमभ्युह्या ।

मृण कान्ता विरत्तस्य मृण शूरस्य जीवितम् ।

तत्त्वज्ञस्य मृण शास्त्र निरपृहस्य मृण तप ॥ १०९ ॥

श्रवादावनेकस्मिन् विषय एव आरोप इति समयस्तपि भेदो येष्वप्याभावात् गणित । तथा हीह रूपके विषयस्योत्तरार्थं आरोप । न च बहुधा क्रियमाण प्रकरार्थं पर्यवस्यति । यदा एवनेकस्मिन् विषये एकरूप आरोप तदा न मायदेशस्य विषयस्य विषयान्तरेणारोपनिमित्तोऽतिशय कश्चिन्नानि-

यते । नापि युज्यते । परस्परनिरपेक्षत्वात्सर्वेषाम् । यदि चारोपनिमित्त
आरोप्यमाणस्योत्कर्षः कश्चित्स्यात्तदा विषयबहुत्रे तस्य प्रकृषो भवेन्न त्वेवम् ।
तेन न किञ्चित् वैचित्र्यमिति स्थितम् । शाब्दश्चायम् । यत्र श्रौतं सामानाधि-
करण्यम् । आर्धस्यर्थावसेयसामाधिकरण्यः । तत्रापि सादृश्येनोक्तन्यायेन
सम्बन्धान्तरेण वा भवतीत्युक्तवक्ष्यमाणभेदभिन्नत्वात्प्रचुरत्तरो भेदः । दिङ्मात्रं
यथा—

ततः पपात जलधौ विरोचनफणामणिः ।

दिनाहेर्नीयमानस्य वलात् कालगरुमता ॥ ११० ॥

अत्र विरोचनस्य फणामणिरूपणं दिनादीनामहिप्रभृतिरूपणमिति
चान्योन्यमापेक्षत्वम् । सर्वत्र चारोप्यमाणानां शाब्दत्वात्सावयवं समस्त-
वस्तुविषयम् ।

देव स्वैरं रजनिरमणी दत्तनेत्रोत्सवेन

स्थित्वा सार्धं सुचिरममुना बह्मभेनौपधीनाम् ।

एतां ताराकुसुमशवले व्योमतल्पे विक्रीणां

संप्रत्येषा तिमिरकवरीमायतां संवृणोति ॥ १११ ॥

अत्र रजन्यादे रमणीत्यादिना रूपणं शब्दोपात्तम् । ओपधीबह्मभस्य
रमणत्वमर्थान्प्रतीयत इत्येकदेशविवर्ति । छिद्रएत्वे यथा—

भवमरुमार्गभ्रमणश्रान्तस्य शिव प्रसीद् दीनेस्य ।

त्वन्मानसे प्रसन्ने शाम्यति तीव्रापि मे तृष्णा ॥ ११२ ॥

निरवयवं यथा—

गायन्तं च रुदन्तं शान्तं क्रुद्धं क्षणे हसन्तं च ।

रक्ष विभो मामार्तं गृहीतमाशापिशाचिकया ॥ ११३ ॥

अत्राशाया पिशाचिकारोपणमारोपान्तरनिरपेक्षत्वाच्चिरवयवम् । मालया
यथा—

वनान्तदेवतावेण्यः पान्थस्त्रीकालशृङ्खलाः ।

मारप्रवीरासिलता भृङ्गमालाश्चकाशिरे ॥ ११४ ॥

पायात्सवः कुमुदकुन्दमृणालगौरः

शङ्खो हरेः करतलाम्बरपूर्णचन्द्रः ।

नादेन यस्य सुरवैरिविलासिनीनां

काञ्चयो भवन्ति शिथिला जघनस्थलीषु ॥ ११५ ॥

अत्र शङ्खस्य पूर्णचन्द्रारोपः करतलस्याम्बरारोपे हेतुरिति परम्परितम् ।
मालया यथा—

उपाप्रवालद्रुमयष्टिप्रह्लावाखिलोरुहर्म्याङ्गनहस्तदीपिकाः ।

दिनद्विपेन्द्रारुणार्णवामरा मरीचयोऽर्कस्य लुठन्ति कोमलाः ॥ ११६ ॥

क्षिप्तं यथा—

शूरोद्रेकदिनावतारमतनुस्वैर्यातिपुष्पाकरं

राजाक्रान्तिविधुंतुदं कुवलयप्रोह्लासचन्द्रोदयम् ।

वाणप्रेरणमाधवं बहुलतासंसर्गलीलावनं

दृष्ट्वा त्वत्कटकं नरेन्द्र भजते मान्यं स महत्त्रन्दनः ॥ ११७ ॥

एतच्च परम्परितं मावयवं चारोगान्तर प्रत्यानुकूल्येनारोपस्य । क्वचित्तु
प्रातिकूल्येनापि भवति यथोदाहृतं मध्ये “ राजाक्रान्तिविधुन्तुद ” मिरयत्र ।
यथा च—

सौजन्याम्बुमन्दस्यली सुचरितालेख्यशुभित्तिगुण-

ज्योत्स्नारुणचतुर्दशी मरुतायोगश्वपुच्छच्छटा ।

धरेपापि दुराशया कलियुगे राजावली सेव्यते

तेषां शूलिनि भक्तिमात्रमुलभे मेजा कियत्कीशालम् ॥ ११८ ॥

अत्र सौजन्यस्याम्बुपेन रूपेण शूलेऽम्बुप्रतिष्कृतमम्पत्पवारोपो राज्ञ-
वत्त्वामिति प्रतिष्कृतमारोपयोः । यथा च—

ववमाजरइपजोमु रोमगइन्दम्म मंरलामंधु ।

कहमपि दासरहाइं जअकेसरिपंजरो गओ(षण)ममओ ॥ ११९ ॥

माणद्रुमपरसपवनस्स सामि सव्वाङ्गणिव्वइअरस्य
अवगृहणस्स भद्दं रत्तनाट्ठं पुण्वरद्दस्य ॥ १२० ॥

[व्यवसायरचिप्रदोषो रोपगजेन्द्रभ्य शृङ्खलाबन्धः ।

कथमपि दाशरथेजैयकेसरिपंजरो गतो धनसमयः ॥

मानद्रुमपरुपपवनस्य सति सर्वागनिर्घृतिकरस्य ।

अवगृहनस्य भद्रं रतनाटकं पूर्वरङ्गस्य ॥]

पूर्वत्र धनसमयस्य मलिनत्वात्प्रदोषादिरूपणा रूपणान्तरहेतुरिति परम्परि-
तम् । उत्तरत्र द्रुमरूपणानुकूलः पुरपपवनारोपः । मानस्य च द्रुमत्वं तावत्त-
यालिङ्गनस्य परुपपवनत्वं, भालिङ्गनस्य च परुपपवनत्वं यावत्त तावत्त मानस्य
द्रुमत्वमिति एकस्यापि प्रथमसिद्धत्वाभावे परस्परसापेक्षत्वात्सावयवम् ।
रतनाटकेत्यत्रानुकृत्येनैव सावयवत्वम् । एकैकस्य पूर्वसिद्धत्वसंभवे सत्येक-
रूपकाङ्गत्वे सावयवमेव । यथा “ हास्योत्सना वदनशशिन ” इत्यादि ।
पृतेपूदाहरणेषु सादृश्यहेतुक आरोपः । सम्बन्धान्तरेण यथा—

उल्लासो लतिकानामकालमूर्च्छा वियोगिवर्गस्य ।

प्रभवति दक्षिणवायुर्बाहुजयो मदनमल्लस्य ॥ १२१ ॥

अत्र दक्षिणवायुरूपे कारणे कार्यरूपं एतिकोलासादिसामानाधिकरण्ये-
नारोपितमिति सादृश्यव्यतिरिक्तः सम्बन्धः । वैपरीत्येन यथा—

वेदैश्वर्यमकिञ्चनत्वमसमो भोगोऽल्पभिक्षाशनं

पूर्णत्वं क्रशिमात्रतेन परमाकल्पो गुरुगोणिका ।

शूरत्वं रिपुषु क्षमा परिजनः कैवल्यमिच्छोन्नतिः

सर्वाशाहतिरेव यत्र तमद्दं सेवे सुखेनाश्रमम् ॥ १२२ ॥

अत्र विषयविषयिणोवैपरीत्यं सम्बन्धः । न च वाच्यम् अत्रापि
वेदैश्वर्यादेः कार्यं निरपेक्षत्वादिकमाकिञ्चन्यादिना क्रियत इत्येवकार्यकारि-
त्वादिना विषयविषयिणोर्मुखं चन्द्र इत्यादिवत्साधर्म्यमेवेति । मुखं चन्द्र
इत्यादौ साधर्म्यप्रतीतिनिमित्तो ह्यारोपः । इह स्वप्रतिपक्षसाधर्म्ययोर्विरोधा-
त्कष्टकल्पनया साधर्म्यावगमः । पृतेषु सामानाधिकरण्यस्य श्लाघ्यत्वाच्छाब्दं
रूपकम् । आर्थं यथा—

याता कणादता केचिदपरे विन्ध्यवासिताम् ।

शास्त्रस्वामितामन्ये शास्त्रकारास्तवारय ॥ १२३ ॥

अत्रारय शास्त्रकारा इति सामान्येन शास्त्रकारित्व सामानाधिकरण्ये-
नारोपितम् । याता कणादतामित्यादीं तु रिपव कणाद इति साक्षादन-
भिधानेऽपि कणाद इति शास्त्रकारविशेषणविशेष्यत्वं रिपूनामर्थात्प्रतीयते ।
अत्र च कणादयमन्यस्य धर्मं कथमन्येन प्राप्यत इति किं निदर्शना किं
धारय कणादा इति रूपक इति न सदहसकर । शास्त्रकारास्तवारय इत्यस्य
रूपकस्य रूपवान्तरसाधकत्वात् । एतानि पदार्थस्य पदार्थान्तर आरोपात्प
दार्थरूपकाणि । वाक्यार्थरूपक यथा—

वाचालतैपा पुरत कवीना कान्त्या मद्रोऽय सविधे हिमाशो ।

तत्सत्रिधौ पाटवनाटन यत्तथापि भक्त्या किमपि ब्रवीमि ॥ १२४ ॥

अत्र यच्छब्दन परामृष्टे वाक्याथ ष्येत्यादिना सामानाधिकरण्येन
वाक्यायान्तरारोप इति शब्द वाक्यार्थरूपकम् । सम्बन्धान्तरेण यथा—

स्नानसक्तपरिवारसुन्दरी वृन्दमध्यमवधीरिताङ्कुश ।

यज्जगाम मदलङ्घित करा भाग्यसम्पदुपरिस्थितस्य सा ॥ १२५ ॥

अत्र सुन्दरीवृन्दमध्यगमनरूपे कार्ये भाग्यसम्पत्कारणरूपा यत्सेति सामा-
नाधिकरण्येनारोपिता ।

अरण्यरुदित कृत् शयशरीरमुद्धर्तित

स्थलेऽञ्जमवरोपित सुचिरमूपरे वर्णितम् ।

अपुच्छमवनामित धधिरवर्णजाप कृत

कृतान्धमुत्तमण्डना यद्वुधो जन मेयिन ॥ १२६ ॥

हरयादीं सामर्थ्यलभ्यस्य तत्तदस्य वच्छब्दन सामानाधिकरण्याप्लान्दं
मालावाक्यारूपकम् । आर्थं वाक्यार्थरूपक यथा—

स वस्तुमालिनाम्शक्तो ह्यप्रीवाश्रितान् गुणान् ।

योऽम्बुकुम्भे परिच्छेदं कर्तुं शक्तो महोदधे ॥ १२७ ॥

यच्च हयग्रीवगुणवर्णनं सत् समुद्राम्बुकुम्भपरिच्छेद इति प्रतीतेः वाक्यार्थ-
रूपकस्यार्थत्वम् । माला यथा “कः कृष्णसर्पं”मित्यादी । एवमन्यद-
न्वेप्यम् ॥ २६ ॥

नियतधर्महानावारोप्यमाणस्यातिसाम्यमभेदः ॥ २७ ॥

आरोप्यमाणस्य धर्मो गुणक्रियादिः । तस्य नियतस्य निषेधे परिशिष्ट-
समस्तधर्मान्तरसद्भावाभ्यनुज्ञाने विषयस्य तेन सहातिसाम्यप्रतिपादनं विषय-
विषयिणोर्भेदाभावादभेदोऽलङ्कारः । अत्र शाब्दत्वार्थत्वभेदाद् द्वैधम् ।
शाब्दो यथा—

वनेचराणां वनितासयानां दरीगृहोत्सङ्गनिपक्तभासः ।

भवन्ति यत्रौपधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १२८ ॥

कु. १.१०

अत्रौपधयः सुरतप्रदीपा इति श्रौतं सामानाधिकरण्यम् । तैलपूरणमात्र-
विरहादोर्षाप्रदीपानां प्रदीपान्तराद् भेद इत्युक्तेऽर्थाःसर्वतोऽभेद इत्यव-
गम्यते । अत एव चाधिरोपितवैशिष्ट्यं रूपकमेवेति रूपक एवास्यान्तर्भाव
इति न चाप्यम् । अभेदान्तरप्रतीतौ रूपक, नियतधर्महानावन्वयतः सर्वतोऽ-
भेदप्रतीतौ अभेद इति प्रतीतिभेदात् । परिणामादे रूपकान्तर्भावापत्तेश्च ।
परिणामादिवदेव प्रतीतिभेदेन रूपकान्निष्ठः साम्याददादभेदः ? (साम्यदाढ्य-
मभेदः) । षड्विध्यवसायमिश्रत्वादित्युपस्कारः । यत्पुनरुक्तम्—ओपधयः
सुरतप्रदीपा इत्यत्रोत्तरकालभाव्यतैलपूरा इति विशेषणमोपधीनामिति रूपकमेव
पूर्वसिद्धत्वादिति तत्र साधु । न ह्यत्र वाक्यभेदो येनादावारोपपर्यवसिते
पश्चाद्विशेषणविशेष्यभाव इति स्यात् । नाप्योपधीनां विशेषणम् । तासा-
मतैलपूरत्वाद्यभिचारात् । व्यभिचारिणश्च विशेषणत्वात् । रूपके चारोप्य-
माणस्य प्राधान्याद्विषयस्य स्वरूपत्ववस्थानाद्विशेषणमनुक्तमेव । न हि
“शशिना वदनेनेद युवत्या मिहतं तम” इत्यादी वदनादीनां “विलोएनेत्र-
मित्रेणे”त्यादि विशेषण सुघटम् । तस्मिन्मतेतत् उत्तरीत्या रूपकादस्य भेद
इति । आर्थो यथा—

दृढतरनिबद्धमुष्टे. कोशनिपण्णस्य सहजमलिनस्य ।

कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥ १२९ ॥

अत्र कृपणस्य कृपाणस्य चैकविभक्तिनिर्देशोऽपि न सामानाधिकरण्यम् । भेदप्रतिपादकेन चकारेण समुचीयमानत्वात् । आरोपे चाभेदस्य विवक्षितत्वात् । यथा च वदनं जलं चेत्यादीं प्रयोगे न कस्यचिदारोपप्रतीतिः । तेन न शब्द आरोपः । किन्त्वाकारमात्रेण भेदे धर्मान्तरैरभेद एवेत्यर्थपर्यालोचनयार्थभेद (आधांभेद) । “अकरो हस्ती” “मयाप्त रामत्व”मित्यादावारोप्य(पा)भावेऽप्ययं भवतीत्यप्यवसेयम् ॥ २७ ॥

प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः ॥ २८ ॥

आरोप्यमाणस्यैत्यनुपपन्नं । आरोप्यमाणस्य यथाऽसम्भव उचितो न तथारोपविषयस्येति प्रकृते प्रस्ताव उपयोगिवाद्द्विषयिरूपस्याप्रकृतस्य यत्कार्यं तत्प्रकृतेनारोपविषयेण वस्तुतः सपाद्यते न प्रतीतिमात्रेणेति प्रकृतमप्रकृतरूपतया परिणमतीति परिणामालंकारः । प्रमाणान्तरेणातिविविक्तत्वेनावगतत्वाद्विषयविषयिणोरेकरूपतया प्रतिपादनेऽपि प्रस्तुतद्रूपत्वेनासुखेपि न तथा प्रतिपत्तिरित्येवस्वरूपाद्रूपनादस्य भेदो विषयस्य तत्रतो विषयिकार्यकारित्वादिना तद्रूपत्वेन प्रतीति स्फुट एव । यथाक प्रतीतिभेद प्रकृतोपयोगिच धानवगच्छता “ यद्भ्रानिपुरन्धरोभ्रतिलक ” इत्यादीं रूपके “ अग्रान्तरे सरस्वत्यवतारणपार्तामिय कथयितुमवततार मध्यम लोकमशुमाली ”त्यादावुपदेशालंकारान्तरेऽपि प्रकृतोपयोगिवमस्तीति न परिणानस्यालंकारान्तरत्वमिति केनचिदुक्तं तदपमारितम् । यथाऽस्य प्रकृतोपयोगिचस्याभावात् । न हि रजनीपुरन्ध्रीत्यादि रूपकान्तरानुगुण्यमात्रं प्रस्तावोपियमात्रं वा प्रकृतोपयोगिवम् । तदेतद्वैलक्षण्येनोदाहरित्यमाणत्वात् ।

प्रकृतार्थातुगुणत्व नेष्टा प्रकृतोपयोगिता साहि ।

सर्वत्र रूपकैऽभिन्नास्त्रात्कार्यकारिता विन्तु ॥ इति उद्येप ।

अथ च रूपक्यच्छब्द आधंश्र । प्रमेगोदाहरणम् ।

यत्राशुकाश्लेषविलज्जिताना यदृच्छया किंपुरुपाङ्गनानाम् ।

दरीगृहद्वारविलम्बिक्त्रास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १३० ॥

कु १.१४

अत्र जलदानां घन्तुत्तरस्करिणीकार्यवत्तद्भादसंवादिकारितया तद्रूपतया परिणामः । एषमुत्तरत्र बोद्धव्यम् ।

मुक्ताकलापरपशुस्तिमुत्तैरपुष्पगुम्फैरपि कर्णपूरै ।

राज्ञा स वाम्नी प्रथम वचोभिरकृत्रिम ढौकनक चकार ॥ १३१ ॥

अत्र वचोभिर्ढावनकमित्यर्थं आक्षेप । अत्र वनेचरणामित्यादावभेदेन सह सङ्कर । अत्र च विपयिणोऽप्युपादात्त समासोक्तिवद् व्यवहारममारोप । अत्र तु (रूप) समारोपोऽपि । न च समासोत्तेरस्य विपय्युपादानमात्रेण भेद । तथाखे समासोक्त्युदाहरणे विपयिण उपादाने परिणामालकार एव स्यात्त रूपकम् । तथा समासोक्तौ स्वयमेवोक्त रूपव (रूप) समारोपि रूपकमेव स्यादित्यादि । अत एव रूपकसाजात्यात् समासोक्तेर्न तस्यामारोप्य भाणस्य प्रकृतोपयोगित्वम् । तस्माद्द्वयकाद्विपय्युपादानमात्र समासोक्तेर्भेद । तदुपादाने तु रूपकमेव ॥ २८ ॥

विपयस्य मुख्यस्य आपह्ववे अन्यविधिरपह्वतिः ॥ २९ ॥

आरोपविपयस्य निषेधे विपयिणो विधानमेका । मुख्यस्य चन्द्रादेरन्यस्य मुखचन्द्रादेर्गौणस्य विधिरपराऽपह्वति । “ कान्तिच्छटाच्चुरितदिग्बलय न ववत्र कुत्रापि सभवति जातु तत् किमेतत् ’ इत्यादौ विपयनिषेधेऽपि विपयिविधानाभावात्पह्वति । अत सूत्रेऽन्यविधिरिति कृतम् । यत्र साक्षात्तजादिना निषधार्थेन विपयापह्ववस्तत्र शाब्द । यत्र च्छलादिशब्दप्रयोगे सति प्रकरणादिवशान्निषेधप्रतीतिसूत्रार्थोऽपह्वव । न हि नजादिवच्छलादिशब्दा निषेधवाचका किन्तु व्याजाद्यर्था । अन्यथा “ फल निरस्य भूयेन व्यव हारात्त्रयेष्टुप ’ इत्यादावपि निषधप्रत्ययप्रसङ्ग । एव “ अस्वा सर्गविधौ ’ इत्यादिवक्ष्यमाणसन्देहोदाहरणे कथं शब्दस्य प्रकारादिवाचित्वेऽपि पुराणस्य प्रजापतेर्वेदाभ्यासजडत्वादिना तन्वीनिर्माणशक्तत्वपयालोचनया निषधपर्यं वसानादार्थं एवापह्वव । न तु

अमुष्मिँल्लावण्यामृतसरसि नून मृगदृश

स्मर शर्वप्लुष्ट पृथुजघनभागे निपतित ।

यद्भ्राह्माराणा प्रशमपिशुना नाभिकुहरे

शिखा धूमस्येय परिणमति रोमावलिषु ॥ १३२ ॥

इत्यादौ वपुश्शब्दमुखेन निषेधप्रतीतिराथोऽपह्नुव इति वाच्यम् । वपुरा-
दिशब्दतुल्यार्थमथवादिप्रयोगम् “ तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपहतवानानु(?)-
रं नाविकाये ”त्यादौ अपह्नुवप्राप्तौ परिणामादावपि चापह्नुतिप्रसङ्गात् ।
तेनात्र रूपकं निदर्शना वा । रूपकं च भिन्नरूपतया प्रसिद्धयोः सामाना-
धिक्यरूप्यायोगे एकतरस्य निषेधप्राप्तावर्थादारोपविषयस्य पर्यवसानिकः
प्रतीयमानो निषेधोऽभ्युपगन्तव्यः । आरोप्यमाणस्य निषेधे आरोपव्यर्थ-
प्रसङ्गान् । तत्रप्रतीयमाननिषेधनिमित्त एवमादावपह्नुवभ्रमः । न च निषेधस्य
शाब्दत्वार्थवृत्त एवापह्नुतिरूपकयोर्भेदः । अपि त्वस्यां निषेधगर्भत्वादारोप-
स्याध्यवसायतुल्यत्वम् । तत्र चारोपे पर्यवसिते तन्निमित्तो निषेध इति
प्रतीतोऽपि ॥ उदा०—

अचाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये

कलङ्को नैत्रायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।

अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे

रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥ १३३ ॥

सोहृद् चलमठलिकुमुमो भ्रमन्तभसलच्छलेन अप्पाणं ।

मधुमयणदंसणविलीअमाणदुरिअं पआसेन्तो ॥ १३४ ॥

[शोभते चलमठलिकुमुमो भ्रमन्ध्रमरच्छलेनात्मानं ।

मधुमयनदर्शनविलीयमानदुरितं प्रकाशयन् ॥]

पूर्वेण श्रौतो निषेधः । उत्तरत्र पुनश्छलशब्दार्थपर्यालोचनयार्थान्
प्रतीयते । एते माधर्म्योदाहरणे । सम्बन्धान्तरनिमित्तो यथा—

उष्ट्रोऽक्षरअरण्यगर्हि तुह लोअणेसु मह टिण्णं ।

रत्तंसुअप्पसाअं कोयेण पुणो इमे ण अषमिआ ॥ १३५ ॥

[आर्शद्रक्तरजरदनश्रतैस्तत्र लोचनयोर्मम दत्तः ।

रथांशुकप्रसादः कोपेन पुनरिमे नामान्ते ॥]

अत्र लोचनरत्नरत्नारणभूतस्य कोरस्य निषेधे रथांशुकप्रसादात्मकस्य
कारणात्तरस्यारोपः । न चात्र कोरस्य रथांशुकेन सह माधर्म्यम् ।
भाषो निषेधा यथा—

विह्वलङ्खलं तु तं सद्दि दृष्टुण कुडेण तरलतरदिट्टिं ।

वारप्फंसमिसेणअ अप्पा गुरुओत्ति पाडिअ विभिण्णो ॥ १३६ ॥

[विशृङ्खलां त्वां सखि दृष्ट्वा कुम्भेन तरलतरदृष्टिम् ।

द्वारस्पर्शमिषेण आत्मा गुरुक इति पातयित्वा विभिन्नः ॥]

अत्र घटभङ्गस्य द्वारस्पर्शाख्य कारणान्तर प्रतिषिध्य युवतिविषयदाक्षिण्य-
रूप हेतुन्तरमारोपितम् । अत्रैवकार्यत्व सम्बन्धान्तर कार्यकारणभाषादिना
यथा ।

हेलोदञ्चन्मलयपवनाडम्बरेणाहतासुं

प्रेङ्खाकेलिं किमपि भजतां चूतशाखाशिरसासु ।

वाचालत्व न यदुदभवत्कानने कोकिलानां

मौनित्वं तत्पथिकहरिणीलोचनानां यवत्न ॥ १३७ ॥

अत्र कोकिलवाचालत्वस्य कारणस्य निषेधे पथिकस्त्रीमौनित्वस्य कार्यस्य
विधि । अत्रैव वाचालत्वमौनित्वयोर्विषयविपचिणोर्वपरीत्यमपि सम्बन्ध ।
एतानि प्रकृतनिषेधोदाहरणानि । अप्रकृतनिषेधे यथा—

शनै शतपथश्रुतिश्रवणं (जात) पुण्यस्पृहा

गलद्भ्रमणसम्भ्रमा भ्रमति यत्र मन्दाकिनी ।

चिरेण बुधमण्डलप्रथममङ्गमम्बागतै—

विलम्बितगतिर्मनागतिपुरं जनैर्गीयते ॥ १३८ ॥

अत्रान्यदेशवैलक्ष्येन स्वभावत एव वाराणस्या मन्दाकिन्या वैगपरिहारेण
गमने स्वागतकारणाद्विरारोपितत्वेनाप्रकृतस्य हेतोरार्थेऽपह्नवे शतपथश्रवण-
स्पृहादिरप्रकृत एवारोपित । द्वितीया यथा—

न विप विपमित्याहुर्ब्रह्मस्व विपमुच्यते ।

विपमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्य तु ससन्ततिम् ॥ १३९ ॥

अत्र मुख्यस्य विपन्य निषेधे गौणस्य ब्रह्मस्वविपस्य विधानम् । आर्थेऽ-
पह्नवे यथा—

जोव्वणवुद्धी कमला लडहज्जणपरिअओ पिआ रत्ता ।

णवमधुसमओ एसो सम्गो अक्खाणिआ अण्णा ॥ १४० ॥

[यौवनवृद्धिः कमला विदग्धजनपरिचयः प्रिया रक्ता ।

नवमधुसमयः एष स्वर्ग आख्यायिका अन्या ॥]

अत्र मुख्यस्य निषेधे स्वर्गान्तरविधानम् । न च निषेधे विषमित्यादाव-
धिकगुणस्यानादरात्प्रतीपं, मुख्यस्याप्रकृतस्य विषादेर्निषेधेऽन्यस्य प्रकृतस्यैव
विधानात् । तत्र च प्रकृतस्यवादतत्त्वं न प्रकृतान्तरस्य । निषेधाद्यभावाच्च नापि
विषस्य विषान्तरादाधिक्ये सजातीयव्यतिरेकः । तत्रान्यनिषेधाभावात् । अत
एव नाभेदः । अतिमात्रेऽप्युपमाननिषेधात् । एवं च नोपमेयस्यैव निषेधेऽ-
पहुतिः । षचिदुपमानादेरपि निषेधात्, नापि प्रकृतस्यैवाप्रकृतनिषेधेऽप्यु-
दाहृतत्वात् । नापि भूर्भुवरोपितम्याप्यपह्ववदर्शनात् । तस्माद्यथोक्तमेव-
लक्षणमनवद्यम् ॥ २९ ॥

तस्यापि सन्दिह्यमानत्वे सन्देहः ॥ ३० ॥

विषयमित्येव । तच्छब्देनारोप्यमाणप्रत्ययमर्शः । कमलं वा वदनं वा इति
धार्यसम्भ्रमा प्रतीतिः सन्देहः । स च यद्यपि समानधर्मनिरूपणविप्रति-
षत्युपलब्ध्यवस्थात् इत्यनेकधर्मस्वभावापि निमित्तान्तरोत्थापितस्य तस्य
चारत्याभावात् समानधर्मनिरूपणनिमित्तत्वेनैव द्विविध एव । सन्देहप्रतीति-
विषयान्ते च सन्दिह्यमानान् विषयविषयिणोर्विषयिणामेव वा सन्दिह्यमानान्
सन्देहः आरोपणमं. प्रथमः परन्तु विषयोपादानानुपादा(ना)भ्यां द्विभेदः ।
उपादाने विषयस्यापह्ववतदभावाभ्यां द्विधाप्यारोपणमं एव अनुपादाने
अप्यवसायमूलः । त्रमेण यथा—

किं पट्टजं किमु सुधाहरविग्धमेतन्

किं वा सुरं कृमहरं मदिरैरेणायाः ।

यद् दृश्यते मधुकराभशुरद्रकान्ति

नेत्रद्वयानुवृत्तिकाण्यममुष्य मध्ये ॥ १४१ ॥

अत्र कृमशरायादि समानो धर्मः ।

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
 शृङ्गारैकरसः स्वयं तु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
 वैदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यासक्त(व्यावृत्त)कौतूहलो
 निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ १४२ ॥

अत्र पुराणमुनेर्विषयस्यार्थोऽपह्नवः । तन्वीगतः कान्तिशृङ्गारप्रधान-
 विलासवत्त्वं पुष्पसादृश्यलक्षणश्चानेकधर्मः । एवं चैवमादौ शब्दादिगतनिर-
 वयत्वप्रयत्नान्तरीयकार्याद्यनेकधर्मानुसन्धानवशोत्पन्ननिरयत्वानित्यत्वसन्देहव-
 द्द्विप्रतिपत्तिं विना स्वयमेवानेकधर्मानुसन्धानेन संशयसङ्गादनेकादनेकस्माद्-
 व्यावृत्तो धर्म इति व्याख्येयम् । अनेकस्माद् व्यावृत्तस्य विभागजत्वादेश्चलब्ध-
 स्वरूपवत्सन्देहहेतुत्वायोगाच्च । प्रायश्च मीमांसादावनेकधर्मनिमित्त एव
 प्रत्यधिकरणं सन्देहः ।

चिरं चित्तोद्याने चरसि च मुखाब्जं पियसि च
 क्षणादेणाश्रीणां विरहविषवेगं हरसि च ।
 नृप त्वं मानाद्रिं दलयसि च किं कौतुककरः
 कुरङ्गः किं भृङ्गो मरुक्तमणिः किं किमशनिः ॥ १४३ ॥

अत्र च नृपरूपस्य विषयस्यापह्नवाभावः, उद्यानचरणमुखाब्जपानादिश्वा-
 मेको धर्मः ।

किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा मञ्जरी
 लीलाप्रोच्छलितस्य किं लहरिका लावण्यवारांनिधेः ।
 उद्गाढोत्कलिकावतां सुसमयोपन्यासविस्त्रम्भिणः
 किं साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृङ्गारिणः ॥ १४४ ॥

अत्र तन्वीलक्षणविषयानुपादाने विषयिण मञ्जरीदेरिष्यवसायधर्मः
 सन्देहः । न च चाप्यभियमित्यनेन तन्वीनिर्देशादारोपधर्म एवेति । विषयि-
 भूतवह्नयोदिपरामर्शकत्वादियं शब्दस्यान्यथा गौरीवापमित्यादावयंशब्दस्य
 विषयभूतवाहीकपरामर्शकत्वेऽप्यवसायास्तमयप्रसङ्गात् । स्थाणुर्वा पुराणो वेति

न स्वारसिक सन्दहोऽलकारोऽपि तु कविप्रतिभोऽस्थापित । तेन साधर्म्यं
विहायापि निमित्तान्तरमवलम्ब्य कविप्रतिभाऽस्थापित सन्देहोऽलकार एव ।
एव भ्रान्तिमदादौ ज्ञेयम् । उदा०—

देवि त्वञ्चरणाम्बुजस्मृतिविधौ गाढावधानस्पृशा

धन्याना प्रसरन्ति सन्तततया ये वाष्पधाराभरा ।

किं ते स्थुञ्चिरकालभावितभवाप्रश्नक्रियावेगते

किं वासादितमुक्तिचन्द्रवदनासन्दर्शनानन्दत ॥ १४५ ॥

अत्राश्रुधारारूपस्य कार्यस्य मसारवियोगो मुक्तिसामुत्थ चेति हतुद्वय
सशयितम् ।

इय मुजङ्गी किमु सिद्धमुन्दरी सुरालयालकरण वधूरुत ।

इति प्ररुढाकुलकल्पनामथो न सशय निश्चयमश्रुते मम ॥ १४६ ॥

इत्यादौ स्वारसिकसन्दर्शनैवमन्यत्र ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

सम्भावितमम्भाव्यमानापोहो वितर्कः ॥ ३१ ॥

सामान्येन दृष्ट वस्तुनि आशङ्कितस्य आशङ्कमानस्य वा विशेषस्य बाध
केनोत्पन्न^२ वितर्क । अत एव बाधकमज्ञायासाधकबाधकप्रमाणाभाव
निमित्तारसन्दहादस्य भेद । किं च तत्र सन्दिह्यमानाना वार्धसम्भिन्नैकप्रती-
तिविषयीकृतत्वमिह पुनरनभिवर्त्तयेन सम्भावितस्य बाधकेनोत्पितस्यापर
विकल्पोदयसमयेऽनुसंधानाभवाद् भिन्नप्रत्ययगोचरत्वम् ।

अर्थद्वयोद्देश्यवती भतिर्यासं सशय वेधलवस्तुनिष्ठा ।

सम्भावनात्राधकत्राधनीया यत्र स्फुटस्तर भवेद्वितर्क ॥

इति परिस्तर ॥ उदा०—

अय मार्तण्ड किं स सल्लु तुरंगे सप्तभिरित

कृशानु किं सर्वा प्रसरति दिशो नैप नियतम् ।

कृतान्त किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति तिर (चिर)

समालोक्याजौ त्वा विदधति विक्ल्पान् प्रतिभटा ॥ १६७ ॥

अथ मातर्ण्डविकल्पस्य नियतसंख्याकतुरगाभावात्मकबाधकोत्पुंसितत्वे कृपानुविकल्पोत्पत्तौ किमयं मातर्ण्डः किमयं कृपानुरिति प्रतीतिभावे सन्देहासम्भवादलंकारान्तरमेव । न च वाच्यमयमित्यस्य प्रकृतार्थपरामर्शकत्वात् किमयं किं मातर्ण्ड इति आरोपगर्भसन्देह एवेति । किमयमित्यत्र वाक्यार्थप्रतिपादकस्य किमः श्रवणाभावाद्यं मातर्ण्डः किमित्येतावतैव व्याख्यानावसरेणाकांक्षोप(श)भादध्याहारायोगाच्च उक्तेन न्यायेनाध्यवसायस्य चास्तमयप्रसंगात् । अपि च स्थाणुर्वा पुरपो वेति सन्देहे चिरतरकालं चेटाद्यभावदर्शनेन पुरुषविकल्पस्य बाधे यथा न स्थाणौ तथा मातर्ण्डविकल्पस्य नियतसंख्याकतुरगाभावाद् बाधे अयमिति निर्दिष्टस्य राज्ञो निश्चितत्वे कथमिह कृशान्वादिदिकरपोदयमुखेन पुनः सन्देहः स्यात् । तस्मात् सन्देहव्यतिरिक्तचित्तकं एवायम् । सम्भाव्यमानापोहो यथा । “ गतं तिरश्चीनमनूरुसारथे ” रित्यादि । अत्राशंक्यमानस्यैवानूरुसारथेगमनाभावान्निषेधे तथैव हविर्भुक्प्रभृतेरपोह इति पूर्वस्मात् भेदः^१ । यथा च—

प्राप्तश्रीरेप कस्माद् पुनरपि मयि तन्मन्थखेदं विदध्याद्

निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव सम्भावयामि ।

सेतुं वध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयातः

त्वय्यायाते विकल्पानिति दधत इयाभाति कम्पः पयोधेः ॥१४८॥

यथा च—

पयोधरभराटोपदर्शनं नास्य नूतनम् ।

विलासहासहंसस्ते प्रवासरासिकः कुतः ॥ १४९ ॥

अत्र हंसस्य प्रवासे पयोधराटोपदर्शनं हेतुस्तस्य चात्र सर्वदावस्थानात् नूतनत्वमित्यहेतुत्वे हेतु(त्व)स्य सम्भाव्यमानस्यापोहः । न चास्य द्विभेदस्य निश्चयाभावात् सन्देह एवान्तर्भाव इति वाच्यम् । उपप्रेक्षाया अपि सम्भावना-रूपत्वादनिश्चयारम्भत्वेन सन्देहान्तर्भावे पृथगनलंकारत्वप्रसंगात् । विच्छित्ति-

१. पूर्वस्मिन्नदाहरणे आशङ्कितस्य बाधनेनोत्पुंसनमिहाशंक्यमानस्येति पूर्वस्माद्भेद इति उक्तम् । (found in the margin).

भेदेन तस्यास्तथात्वे लक्षणानुसारवितर्कस्यापि विशेषोपपत्तौ पृथक्त्वमेव ।
यथा च नो प्रेक्षाया अध्यवसायपूर्वकत्व तथाप्रे निवेदयिष्यते ।

अनेकशोऽहं विमृशन्नपीत्य राल न वेद्मि स्थिरमस्थिरं वा ।

सत्यं स्थिरश्चेत्क्षणसौरुयद् किमथास्थिर किं युगदीर्घरोप ॥१५०॥

इत्यत्र यद्यपि स्थिरत्वस्यास्थिरत्वस्योपमदंमथापि न वितर्क । स्थिरम-
स्थिर वा न वेद्मीति उपक्रान्तसन्देहनिमित्ततयोत्तरार्धोपनिबन्धात् । तथा हि
यत्र साधकबाधकप्रमाणाभावस्तत्र सन्देह । यत्र तु द्वयोरपि साधक प्रमाण
यथोदाहृतं “मस्या सर्गविधा” इत्यादि तत्रैकस्यापि त्यक्तुमशक्यत्वासन्देह
एव । यत्र तु द्वयोरपि बाधकसन्भावस्तत्राप्येकस्यापि ग्रहीतुमशक्यत्वासन्देह
एव यथेह । अत्र हि स्थिरत्वास्थिरत्वयोर्द्वयोरपि बाधितत्वाद्दृश्यमाणलक्षणं
व्याप्तिगर्भसन्देहो न वितर्क ॥ ३१ ॥

विषयित्वेन सम्भावनमुत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥

विषयित्वेनार्थाद् विषयस्य सम्भावन^१ भवितव्यमनेन स्वाणुनेत्याद्य
निश्चयात्मकवितर्कादिशब्दाभिधेयसम्भावनाप्रत्ययविषयीकृतत्वमुत्प्रेक्षा । अन-
श्चानिश्चयात्मकतया सम्भावनाया सन्देहमूलत्व न त्वध्यवसायगर्भता ।
यत्रापि दृश्यमाणनीत्याशेनाध्यवसायस्तत्रापि सन्देहानिर्गुत्ति । तथाहि
सन्देहनिश्चयरूपत्वेन प्रत्ययाना द्वैविध्यम् । निश्चयश्च यथाथांन्यभिचारी
सम्यक्प्रत्यय । व्यभिचारी त्वमम्यक् । तत्र तावदुत्प्रेक्षा न सम्यक्त्वम् ।
अर्थांन्यभिचाराभावात् । नाप्यमम्यक्प्रत्ययरूपो विषयाम्, तस्य निश्चय
रूपत्वात् । अस्या च शादेनापि वृत्तेन भ्रान्तिमदतिशयोक्त्यादिवद्विष-
यिणो निश्चयाभावान् । अनिश्चिते च सन्दिग्धमेवत्यविषाद् । अत एव नाध्य-
वसायमूलत्वमस्या । तस्य विषयनिर्गण विषयिनिश्चयश्च स्वरूपम् । न
चात्रैकमपि सम्भवति विषयापादानात्, निश्चयाभावाच्च । तेनाध्यवसाये
व्यापारप्राधान्ये उत्प्रेक्षेति लक्षणमपर्यालोचिनाभिधानमेव । न च—

‘एषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वा भ्रष्ट मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वधरणारविन्दनिश्रेपदु तादिव बद्धमीनम् ॥ १५१ ॥

इत्यादावशब्दत्वादेर्मीनिवादिनाध्यवसितत्वात्त्रिमित्तविषयोध्येवसाय^१
इति वाच्यम् । सर्वत्र निमित्तविषयेऽध्यवसायस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वा-
भावात्त्रिमित्तापेक्षया चाध्यवसायाङ्गीकारे उपमादीनामध्यवसाय एव
लक्षण स्यात्तेनारोपगर्भवेद्यम् । अचिन्तु विषयानुपादान आरोपगर्भत्वाभावा-
त्त्रिभ्यरूपांशभावेऽध्यवसायगर्भोपेक्षेति वाचोयुक्तिरचितैव तद्रभंसन्देहवत् ।
विषयनिगारणात्यस्य मुत्यस्य तदंशस्य सिद्धत्वात् । सम्भावनायां च सम्भा-
व्यमानस्य दाह्यादिपरस्य च शैथिल्यादिह सम्भाव्यमानस्य विषयिणः शाब्देन
वृत्तेन सशब्दं न त्वितरस्य । वस्तुतस्तु विषयिणस्सत्यतातिशयोक्तौ अपि
नास्तीति तत्रापि विषयिण सत्यतेति न वाच्यं स्यात् । अत एव सापह्नवायां
विषयस्यैवासाध्यत्वात् अपह्नव अन्यथेतरस्यैव स्यात् । इयं च धर्मा वा धर्म्य-
न्तरत्वेनोपेक्ष्यते धर्मो वा धर्मान्तरत्वेनेति प्रथम द्विभेदा । आद्या शब्दत्पार्थ-
व्यभेदादारोपस्य द्विविधैव । द्वितीयापि धर्मरूपविषयोपादाने आरोपगर्भा ।
अत्र च प्रधानभूतधर्म्युपसर्जनत्मेकविशेषणीभूतानां धर्माणां परस्पर विशेष्य-
विशेषणभावानुपपत्तौ सामानाधिकरण्याभावादाय एवारोपः । अनुपादाने तु
अध्यवसायगर्भा । आरोपगर्भे तु भेदत्रये विषयापह्नवानपह्नवान्यां द्वैविध्यम् ।
पुनरपि यथामन्मर्थ स्वरूपहेतुफलानामुपेक्षणेन निमित्तस्योपादानानुपादा-
नाभ्या बहुधा भिद्यते । इवाद्युपादाने वाच्या तदप्रयोगे स्वार्थी । सम्भविनोऽ-
प्यन्यभेदा वैचित्र्यविशेषाभा(वा)ब्रह्म गणिता । उदा०—

भुजप्रभादण्ड इवोर्ध्वगामी स पातु यः कंसरिपोः कृपाणः ।

यः पाञ्चजन्यप्रतिध्वन्वभङ्ग्या धाराम्भसः फेनमिव व्यनक्ति ॥ १५२ ॥

अत्र पूर्वार्धे कृपाणरूपो धर्मी प्रभादण्डात्मकेन धर्म्यन्तरेण सामानाधि-
करण्येन सम्भावितः । वैयधिकरण्येन यथा—

परिरम्भविसारित्थणआ भण कामेसुपडणसङ्काए ।

रइकलहे जा पुरओ धरोत्ति फरफलअजुअलं व्व ॥ १५३ ॥

[परिरम्भविसारिस्तनभुजा कामेपुपतनशङ्कया ।

रतिकलहे या पुरतः धारयति फरफलक्युगलमिव ॥]

अत्र योपिद्विशेषणत्वेनोपात्तयोः स्तनयोर्वैयधिकरण्योपात्तफरफलकत्वेन सम्भावनम् । एतयोः श्यामलत्वादिवर्तुलत्वादिर्कं चोत्प्रेक्षानिमित्तमनुपात्तम् ।

क वर्तते मत्तनयेति भूमेरनुत्तरः प्रपुमिवोद्यतायाः ।

स वारिद्व्यूहनिवारितार्कप्रकाशमाकाशमयेक्षते स्म ॥ १५४ ॥

अत्राकाशात्पृथग्निवारितार्कप्रकाशरूपः तद्दर्शनहेतु-
रुपात्त एव द्रष्टृविशेषणेनानुत्तरत्वात्त्वेन हेत्वन्तरेण वैयधिककरण्यनिर्दिष्टेनो-
त्प्रेक्षित इति हेतुत्प्रेक्षा ।

रविस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव वाहनानाम् ।

उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम् ॥ १५५ ॥

अत्र मकरराशिसंक्रमणरूपमुत्तरादिवप्रस्थाननिमित्तमनुपात्तम् । वाहन-
परिवर्तनरूपेण फलभूतेन निमित्तान्तरेणाभेदेनाध्यवसितमित्यध्यवसायगर्भा
फलोत्प्रेक्षा । अनयोश्चाकाशावलोकनमुत्तरदिग्गमनं चोत्प्रेक्षणे निमित्तमुपात्तमेव

लिम्पतीय तमोऽङ्गानि वर्षतीयाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥ १५६ ॥

अत्र तमोधर्मो व्यापनं तद्दर्मेणैव लेपनेनाभेदेनाध्यवसितमित्यध्यव-
सायमूला स्वरूपोत्प्रेक्षा । तिरोधायवत्त्वादि निमित्तमनुपात्तम् । न च
घाद्यं तमसो लेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षणात्तमोरूपविषयोपादानादारोपमूलत्वमेवेति ।
अन्यदन्यत्वेन सम्भाष्यत इत्युत्प्रेक्षालक्षणम् । यदि च तमोगतत्वेन लेपन-
कर्तृत्वमुत्प्रेक्ष्यते न तदान्यदन्यत्वेनेति स्यात् । स्वरूपावस्थितस्य तमस
आध्यवत्वेन विवक्षितत्वात् । तमसोऽन्यत्वेन सम्भावने हि तमो लेपनमेवेति
प्रतीतिः स्यात् । अथवा चेदुदासीनस्य रूपस्य व्यापनाविष्टस्य लेपनाविष्टतया
सम्भावनमित्युच्यते न तर्हि तमसो विषयत्वम् । व्यापनाविष्टत्वस्य तद्दर्मेणैव
धर्मान्तरत्वेनोत्प्रेक्षितत्वे विष(य)त्वोपपत्तेः । तस्य धर्मस्यानुपादानादध्यव-
सायगर्भत्वम् । ततश्च विषयभूततमोगतत्वेन लेपनकर्तृत्वमुत्प्रेक्षितम् । व्यापनं

सूत्रेक्षानिमित्तं न तु विषयाऽनुपादानात् । विषयानुपादाने चोत्प्रेक्षाया
अभावादित्येतदुत्तेन न्यायेन सर्वमसमञ्जसमेव । अतश्चैव यद् व्यापनादिधर्मं
एव विषयो न तु तम प्रभृतिधर्मा येन विषयापह्नवेऽपह्नवतिरिति निजलक्षणा
नुसारेण विषयस्यापह्नवे सापह्नवो प्रेक्षाया व्यापनादधर्मस्यापह्नवो न तु
धर्मिणस्तिमिरादेर्यथा “व्याप्तिव्याजेन ज्ञान तिमिरमघयवान्सर्वतो लिम्पती”-
वेति । अन्यथा तिमिरव्याजेनेत्यादि स्यादित्यलं बालविकल्पानामाया
सनेन । सापह्नवा यथा “य पाञ्चजन्येने”त्यादि ॥ यथा घ—

बलाआमेहनिहेण नहसि निव्वाणमहिलसआ ।

मुक्ताकलावकन्थेव गिम्हम्मि कालवीरेण ॥ १५७ ॥

[बलाकामेघनिभेन नभसि निर्वाण अभिलपिता ।

मुक्ताकलापकन्थेव प्रीष्मके कालवीरेण ॥]

आर्षी यथा—

महिलासहस्सभरिण तुह् हिअए सुहअ सा अमाअन्ती ।

अणुदिणमणणक्कमा अद्ग तणुअ वि तणुएइ ॥ १५८ ॥

[महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग सा अमान्ती ।

अनुदिवसमनन्यकर्मा अद्ग तनुकमपि तनृकरोति ॥]

अत्र धाक्यार्थप्रतीतिसमय एव पदार्थसमन्वयपर्यालोचनया आ(अ)-
यर्तमानस्य इतरतास्विक्रवायगतेरार्थं सम्भाषनात्मक इत्यर्थं इत्यार्थी । यत्र
तु पद्यवसिते धाक्यार्थे योऽर्थोऽलंकारो या प्रतीयते स प्रतीयमानो एव रूप
इत्युच्यते । अपद्यवसिते मुख्यवाधे लक्ष्य, तदभावे स्वार्थ इति सर्वत्र
निजय । आर्षी जलोत्प्रेक्षा यथा—

ब्रह्माम्भोज सनाल ध्वजपरिषाधिनी श्वर्नदीर्वजयन्ती

चण्डाशोरावपत्रस्थितिमनुभवतो मण्डल दण्डलप्रम् ।

वर्तु देवो गणेशस्त्रिभुवनमयन सम्भृतस्तम्भशोभं

तुण्ट प्रीढानुपन्धादुपरि सरलयन्नातु विप्रच्छिदे य ॥ १५९ ॥

कस्तूरीतिलकान्ति भालफलके देव्या मुखाम्भोरुहे
रोलन्वन्ति तमालद्यालमुकुलोत्तंसन्ति मीलायपि ।

कर्णे या विकचोत्पलन्ति कुचयोरङ्के च कालागुरु-
स्थासन्ति प्रथयन्तु तास्तव शिवं श्रीकण्ठकण्ठत्विपः ॥१६०॥

इत्यादौ कस्तूरीतिलकादेरुपमानस्यैव भालफलकादौ यथा सम्भव उचितो
न तथा कण्ठविडादेरुपमेयस्येति प्रकृतस्याप्रकृतकस्तूरीतिलकादिरूपतया
परिणामात् परिणामगर्भोपमैव न रूपकोपत्रमोषेक्षेति वक्तव्यम् । एवमलं-
कारान्तरेष्वपि परिणाममिश्रत्वं विबोध्यम् ।

इवादौ निश्चयाभावाद् विषयस्य परिग्रहान् ।

क्वचिद्ध्यवसायेन नोत्प्रेक्षापि तु संशयात् ॥

इति संग्रहः । एवं च सन्देहगर्भत्वादुत्प्रेक्षाया

नूनं प्रियपरिष्वङ्गाढपीडनमन्युना ।

जातं कुरङ्गशायाक्ष्याः श्यामवक्त्रं कुचद्वयम् ॥ १६१ ॥

इत्यादौ नूनं भुवमित्येवमादीनां सम्भावनाद्योतकेवादिवैलक्ष्येनावधा-
रणार्थवादिद्वन्निश्चयवाचकत्वात्सन्देहगर्भत्वाभावेनोत्प्रेक्षाभ्रमो न विधेयः ।
निश्चयगर्भत्वेनाध्यवसायस्य सिद्धत्वादतिशयोक्तिरेवेति तु ज्यायः ।

अद्धा नूनं सत्यमित्येवमादौ

शाब्दः साक्षान्निश्चयोऽस्तीति युक्ता ।

नैद्योत्प्रेक्षा सा हि सम्भावनायां

सा चापि स्यात्संशयान्नात्र सोऽस्ति ॥

इह तु

जाने जगन्मोहनकौतुकेन विधाय कूजामिपमन्यपुष्टा ।

अहर्निशं चूतवनेषु यस्यामधीयते मन्मथमोहमन्त्रम् ॥ १६२ ॥

इति जाने मन्ये इत्येवमादीना प्रतीतिप्रतिपादकत्वे प्रतीति(ते)श्च सन्देह
निश्चयरूपतया द्वैविध्यसम्भवादन्यस्यान्यरूपतया सम्भावने निमित्तसम्भव
सामग्रीसज्ञावाज्जाने इत्यस्येयाधपर्यवसायित्वेन सम्भावनाया प्रति
पर्योत्प्रेक्षैव । यत्र तु अन्यस्यान्यरूपतया सम्भावने निमित्त ? (निमित्ता
भाव) तत्रोत्प्रेक्षाशङ्का न कार्या ।

यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलमलीला प्रकुर्वते

तदाचष्टे लोक शशक इति नो मा प्रति तथा ।

अह त्विन्दु मन्ये त्वदरित्रिरहाक्रान्ततरुणी

कटाक्षोलकापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥ १६३ ॥

अत्र नो मा प्रति तथेत्यनेन शशकपक्षस्य निराकृत्वा(द)न्यस्या
न्यरूपतया सम्भावनाया अभावान्मन्य इत्यनेन किणपक्षस्यैव निश्चितत्वाद्
तिशयोक्तिव्यमेव ॥ ३२ ॥

अन्यरूपतया निश्चयो भ्रान्तिमान् ॥ ३३ ॥

विषयस्यान्यरूपस्यापि रूपान्तरत्वेनासम्यगभिमानरूपो निश्चयो भ्रान्ति
मान् । उदा०—

पुसिआ कृष्णाहरणेन्द्रणीलकिरणाहृता ससिमउहा ।

माणिणिवअणम्मि सक्जलसुसङ्गाण दइएण ॥ १६४ ॥

[प्रोष्ठिता कर्णाभरणेन्द्रणीलकिरणाहृता शशिमयूरा ।

मानिनीप्रदने सकजलाधुशङ्कया दयितेन ॥]

अत्र नादस्यस्तुता भ्रान्ति । तद्वचनिमित्ता तथा—

प्रासादे सा पथि पथि च सा प्रवृत्ता सा पुरस्ता

पर्यङ्के सा दिशि दिशि च सा तद्वियोगापुरस्य ।

इहो चेत् प्रवृत्तिरपरा नारित मे वापि मा सा

सा सा सा सा जगति सकले षोडशमद्वैतवाद् ॥ १६५ ॥

अत्र गाढरागानुभवशतुरु तन्मयतानुगन्धान प्रागादादर्षलभारूपयत्र
प्रतीतो निमित्तम् । पृथ च-

दुर्जनदूषितमनसां पुंसां सुजनेऽपि नास्ति विश्वासः ।

वालः पायसदग्धो दध्यपि फूंकृत्य भक्षयति ॥ १६६ ॥

“ देवमपि हर्षं पितृशोकविह्वलीकृत ध्रियं शाप इति महीं महापातक-
मिति राज्यं रोग इति भोगान् भुजगा इति निलयं निरय इत्यादि मन्य-
मानम् ” इत्यादौ सादृश्यनिमित्तं विना भावावसायशोकादिनिमित्तभेदेऽपि
मालङ्कारान्तरबुद्धिः कार्या । प्रतीतिभेदे ह्यलङ्कारभेदो युक्तो न निमित्तभेदेऽ-
लङ्कारानन्वयप्रसङ्गात् । तद्भेदे तु क्विप्रतिभोत्थापितविच्छित्तिसद्भावे अन्तर्भाव
एव न्याय्यः । यदि च सादृश्याद्भवन्तरप्रतीतिभ्रान्तिमान् इत्यव्यापक
लक्षणं तर्हि व्यापक लक्षणान्तर विधेयम् । न खलङ्कारान्तरमुपसङ्ख्येयम् ।
सादृश्यव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापिताया च भ्रान्तौ विच्छित्तविशेषसम्भवे कथं
नामानलकारता । अलङ्कारस्त्वे च किमिति भ्रान्तिमद्बहिर्भाव । तेन

दातुं वाञ्छति दक्षिणेऽपि नयने वामं करं कज्जलं

भौजङ्गं च भुजेऽङ्गदं घटयितुं वामेऽपि वामेतरः ।

इत्थं स्वं स्वमशिक्षितं भगवतोरर्धं वपुः पश्यतोः

साधारस्मितलाञ्छितं दिशतु वो वक्त्रं मनोवाञ्छितम् ॥ १६७ ॥

इत्यत्र सतताभ्यासप्रवृद्धसंस्कारहेतुका भ्रान्तिरेव । संस्कारबोधं विना
तत्र भ्रान्त्यभावात् । न च संस्कारस्य प्रवृद्धत्वे प्रबोधत्वे वा कश्चिद्विशेष-
भ्रान्तौ । तेनैवमादौ भ्रान्तिमानेन

सन्देहसम्भावनयोर्यथास्ति प्रतीतिभेद स्फुट एव तद्वत् ।

सादृश्यहेत्वन्तरयोर्भ्रमेपु न लेशत कापि विशेषबुद्धिः ॥

प्रतीतिभेदेन विना न वान्य कुत्राप्यलङ्कारगतश्च भेदः ।

निमित्तभेदेन च भिन्नतायां प्रसज्यते सा रल्लु संशयादौ ॥

इति । “ ध्रियं शाप ” इत्यादौ चारोपगमेति च न वाच्यम् । ध्रियमित्यादि
हि कवेरक्तिः । शाप इत्यादि भ्रान्तस्य श्रीहर्षस्य भ्रान्तिरूपप्रतीत्यनुकरण-
मिति भिन्नप्रमातृविषयविषयीकृतत्वेनारोपसम्भवाद्दध्यवसादमूल एव भ्रमः ।
एकप्रमातृविषयीकृतत्वे विषयविषयीणोरारोपो यत । न चारोपगमो भ्रमः

कचिदपि सम्भवति । शुक्तिकादीनां शुक्तिकादिरूपतयावगमे रजताद्यभिमानानुदयात् । एव “वज्रपञ्जरमिति शरणागतैरसुरविवरमिति वातिकैः श्रीकण्ठाख्यो जनपदोऽनगत” इत्युल्लेखेऽपि नारोपगर्भता वाच्या । कविवर्णित-श्रीकण्ठाख्यजनपदरूपस्य विषयस्य शरणाध्यादिभिर्वज्रपञ्जराध्यवसायत-योह्यस्त्रित्वे आरोपायोगात् ॥ ३३ ॥

एकस्यानेकधा कल्पनमुल्लेखः ॥ ३४ ॥

एकस्य वस्तुनस्तद्वर्मयोगादनेकधा कल्पनमुल्लेख । तच्च्यानेकधा कल्पन क्वचित्स्वारसिको वैकल्पिक प्रत्यय । क्वचित्स्वरसतन्त्रया प्रतीतिभावेऽपि अनेकधा परिवर्तनम् । अथ च प्रमातृभेदेन विषयभेदेन च भवति । तत्र निजनिजवासनानुसारेण प्रमातृभिर्नियतनियतरूपतया कल्पने यथा—

गाराअणो त्ति परिणअवआहिं सिरिवह्हो त्ति तरुणीहिं ।

वालाहिं ढण कोदूह्लेण एमे अ सच्चविओ ॥ १६८ ॥

[नारायण इति परिणतवयोभि श्रीवह्म इति तरुणीभि ।

वालाभि पुन कुतूह्लेन एवमेव सत्यापित ॥]

अत्र भगवतो जगत्पूज्यतालक्षण नारायणव सुभगादेन श्रीवह्मभव सामान्येन पुरुषत्व च वस्तुतो विद्यते । वासनाभेदान्तु नियतरूपतावगति । स्वारसिकेन तूपादिता यथा च

महै शैलेन्द्रकल्प शिशुरितरजनं पुष्पचापोऽङ्गनाभि

गोपैस्तु प्राकृतात्मा दिवि कुलिशभृता विश्वकायोऽप्रमेय ।

कुङ्कुमसेन कालो भयचकितदृशा योगिभिर्ध्वेयमूर्ति—

दृष्टो रङ्गायतारे हरिरमरघनात्तन्दकृत्पातु युष्मान् ॥ १६९ ॥

विषयभेदे यथा “गुरुवंचसि पृथुररणि अर्जुनो यक्ष्मी”त्यादी । यथा—

पृथुरसि गुणै' कीर्त्या रामो नलो भरतो भवान्

महतिसमरे शत्रुत्रस्त्व त्रितीा जनक स्थित ।

इति स्वचरितैर्विधन्मूर्ति चिरन्तनभूशृता

कथमसि न मान्धाता देव त्रिलोकविजयपि ॥ १७० ॥

अनयोः श्लेषमूलाध्यवसायगर्भः । शुद्धो यथा—

साम्राज्ये सचिवो रणे सहचरः क्रीडाप्रसङ्गे सखा
युक्तायुक्तविचारवस्तुनि गुरुर्दुःखक्षणे बान्धवः ।

किञ्चामुत्रिकचोष्टिते निरुपमं कल्याणमित्रं भवां—

स्त्यक्त्वा सम्प्रति मां जनं जन इव क्व प्रस्थितो निर्घृणः ॥१७१॥

अत्रैकस्यैव सचिवाद्यनेकरूपतया प्रतीतिरत्यादिता ननु स्वरसत उत्पन्ना ।

अत एव ग्रहणस्थ स्वारसिक्त्वाद्देनेकधा ग्रहणमिति न सूत्रितम् ॥ ३४ ॥

सम्भाव्यमानस्य प्रतिभा ॥ ३५ ॥

कल्पनमित्यनुपपन्नम् । प्रमाणान्तरेणानवगतस्य तत्तत्प्रस्तावादि कारणवशा-
त्सम्भाव्यमानस्यार्थस्य कविना प्रतिभात्वेन चक्षुषा परिकल्पनमुल्लेखरूपं
प्रतिभा । यथा—

स्वर्गस्त्री यदि तद्वृत्तार्थमभवच्चक्षुस्सहस्रं हरे—

नागी चेन्न रसातलं शशभृता शून्यं मुखेऽस्याः मतिः ।

जातिर्नः सकलान्यजातिजयिनी विद्याधरी चेदियम्

स्यात्सिद्धान्वयजा यदि त्रिभुवने सिद्धाः प्रसिद्धास्ततः ॥ १७२ ॥

अत्रेयं लोकोत्तरत्तान्दर्यभूमिर्यदि स्वर्गस्त्री तददृष्टचरैस्तद्रूपावगमनेन
शर्चीपतेर्नयनसहस्रसाफल्यं दृष्टमिति स्वर्गस्त्रीत्वे सति संभाव्यमानं परि-
कल्पितम् । एवं नागीत्यादि ज्ञेयम् । यथा वा—

गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वञ्जलनं हविर्भुजः ।

पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥१७३॥

शिशु° १-२

अत्र सामान्येन दृष्टस्य वस्तुन एवविधा विकल्पाः सम्भवन्तीति
मानान्तरानवगतस्य संभावनया कल्पनम् । अत एव नेयमतिशयोक्तिः ।
तत्र ह्यसम्बन्धे सम्बन्ध इत्यादौ असम्भाव्यमानोल्लेखः । इह त्वौचित्येन
सम्भाव्यमानत्वम् । प्रमाणान्तरेण थाधितत्वाभावान् । नापि स्वभावोक्तिः ।
तस्यां हि कविनृमात्रस्य वागगोचरो वस्तुस्वभाव शब्दाद्याथातथ्येन यथा

क्रमेण प्रतीपते इति स्वरूपम् । स च स्वभावो यत्र प्रत्यक्षादिना प्रमाणे-
नावगतस्तत्र शुद्धा स्वभावोक्तिः । यत्र सम्भावनयांल्लिखितस्तत्रानया सह
सङ्कीर्णता । यथा—

ध्यानादानान्मुकुलितदृशः कुम्भयोनेः पिपासो-
र्यो निर्यातुं सरभसमियेपाद्बुलीरन्ध्रमार्गैः ।
तस्मिन्पर्त्नीं हरति जलधौ वीरचर्याच्युतोऽस्मी—
त्यन्तर्ध्यायन् हिममुपययौ शोकसंकोचिताङ्गः ॥ १७४ ॥

अत्र पातुं प्रस्तुतस्य मुनेः करपुटगतो जलधिर्मौतोऽवश्यमुपलक्षितं पलायन-
मार्गं चिन्तयतीति सम्भाव्यते । इयं क्वचिदतिशयोक्त्या सङ्कीर्णा यथा—

चक्रे श्रीविक्रमार्कः कनकमयतुलारोहणं नर्मदायां
वार्तेयं विन्ध्यशैलात्कथमपि परतः सर्वथा रक्षणीया ।
नोचेद्वातापितापोत्कटतपसि मुनायागते दानलोभाद्-
भूयः स्यात्तुङ्गशृङ्गव्यतिकरदलितव्योममुद्रोऽयमद्रिः ॥ १७५ ॥

अत्र कनकतुलारोहणवार्तांश्रवणादगस्त्यस्यागमनं सम्भाव्यमानं कल्पितं
तस्मिन्थागते रद्दगगनेन विन्ध्येन भवितव्यमिति सम्भाव्यमानमुल्लिखि
इत्यतिशयोक्तिमूलत्वम् । एवमन्यत्र ज्ञेयम् ।

यद्यप्यस्यां कल्पनं कारणादेः सम्भाव्यानां नानुमानं तथापि ।

पूर्वं कल्पं ह्यत्र यस्तुपशब्दं तत्र त्वार्थः कल्पनाया निबन्धः ॥

इति । अयं चाप्रकृत्यामेदः असम्भाव्यथा यस्त्वन्तररूपतया यस्तुनः
सम्भावने उत्प्रेक्षा सम्भाव्यमानस्य वज्रपञ्जरमिति शरणागतैरित्यादाय-
सम्भाव्यमानस्य वा कल्पनेऽनैकधात्वे उल्लेखः सम्भाव्यमानस्यैव स्वरूपेण
कल्पने प्रतिभा । असम्भाव्यमानस्यैव स्वरूपेणैव सम्भावनरूपे कल्पने इयं
च प्रचुरधिपया तत्र तत्रावमातव्या ॥ ३५ ॥

यद्यर्थोक्तावसम्भाव्यमानस्य क्रियातिपत्तिः ॥ ३६ ॥

कल्पनमित्यनुपज्यते । असम्भाव्यमानस्यार्थस्य कल्पनं क्रियातिपत्तिः ।
यदि शब्दार्थस्य यद्यादिभिरुक्तिश्चेत्स्यात् । अत एवातिशयोक्तेर्भेदः । तत्र
हि मिद्वत्त्वाद्ध्यवसायस्य शब्दो निश्चय इह स्वलङ्घित्वेन साध्यत्वात्
शब्दोऽपि न निश्चयः । एवं चेत्स्यादिति । सम्भाव्यमानत्वादर्थस्य
निश्चयाभावेऽपि इयमेव ।

विपयिणोऽध्यवसायविनिश्चयस्त्वतिशयोक्तिरितीह न सा भवेत् ।
स्खलति धीर्यदिचेत्पदहेतुका यदियमेति न चापि विनिश्चयम् ॥ इति ।

तेनेदमलङ्कारान्तरमेव । उदाहरणम्—

विच्छित्तिनर्मपरिकर्मविधां त्वं दीये
लोलेक्षणे तव वदामि गिरा कियत्या ।

वेदग्ध्यतः सखि घटेत विवेचकोऽस्य

पुष्पायुधो यदि सहस्रविलोचनः स्यात् ॥ १७६ ॥

अत्र कामस्य लोचनसहस्रं यदि स्यात् तदा विवेचनं युज्येतेति
सम्भाव्यं कल्पितमेवमन्यत्र ।

सौन्दर्यमिन्दीवरलोचनानां दोलामु लोलामु यदुल्लास ।

यदि प्रसादाद्भते कवित्वं जानाति तद्वर्णयितुं मनोभूः ॥ १७७ ॥

यथा वा

पुष्पं प्रयालोपहितं यदि स्यात् मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्यम् ।

ततोऽनुकुर्याद्विपदस्य तस्याः तार्क्षीष्टपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥ १७८ ॥

कु. १-४४.

अत्रोपम्यमसम्भाव्यं कल्पितमत एवमादां न कल्पितोपमा । उपमानस्य
यथायभावेन मिद्वतया कल्पितत्वे तस्या भावात् । इहार्थापम्यस्यैव
कल्पनात् । आर्थो यथा—

किं शाकानि न सन्ति भूधरसरित्कुञ्जेषु मूलानि वा
 किं वा जीवनमेतदेव विहितं याञ्चैव नान्यत्कचित् ।
 येन श्रीलवलोभजर्जरधियां चिन्तामणिध्यायिनां
 दैन्येनैव समं प्रयाति निखिलः कालोऽत्र वो जन्तवः ॥१७९॥

अत्र यदि शाकाद्यभावो याञ्चैव च जीवनं भवेत्तदा चिन्तामणिध्यानादैन्यं
 युज्येतेत्यर्थात्प्रतीयते । कल्प्यस्वार्थस्यासम्भाव्यमानत्वाभावे चेदादिभि-
 रुक्तावपि नायमलङ्कारः । यथा—

अज्ञानादथवाधिपत्यरभसादस्मत्परोक्षं हृता
 सीतेयं प्रविमुच्यतां शठमरुत्पुत्रस्य हस्तेऽधुना ।
 नोचेद्दक्षमणमुक्तमार्गणगणच्छेदोच्छलच्छोगित-
 शस्त्रच्छन्नदिगन्तरोऽन्तकपुरं भृत्यैर्धृतो यास्यसि ॥ १८० ॥

एवं स्वर्गस्त्रीत्यादौ ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

अध्यवसानमतिशयोक्तिः ॥ ३७ ॥

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसानम् । इयं चाभेदप्रतिपत्ति-
 विषयानुपादाने केवलविषयिवाचकशब्दप्रयोगबलेन वाक्याज्जायते इति
 शाब्दी । भ्रान्तिमदादौ तु निमित्तान्तरेण तस्मिन्स्तःप्रतीतिः प्रमात्रन्तरस्यो-
 पजाता वक्त्रानूद्यते न तु जन्त्यत इति न प्रतिपत्तिः शाब्दी । इह तु वक्त्रा
 सुप्रतीतिरेव तथाविधा प्रतिपाद्यत इति शाब्दी प्रतिपत्तिः । तेनास्यास्ततो
 भेदः ।

प्रमात्रन्तरधीभ्रान्तिरूपा यस्मिन्ननूद्यते ।

स भ्रान्तिमान्स्वधीभ्रान्ता वक्त्रास्यां तु न वेश्यते ॥

इति सट्टमहः ।

इयं च भेदे अभेदः, अभेदे भेदः, सम्यन्धेऽसम्यन्धः, असम्यन्धे सम्यन्ध इति
 चतुर्धा । कार्यकारणयोः पीत्रांपर्यविध्यंसस्य चतुर्धेदान्तभावात्प्रसिद्धेति न

चाद्यम् । तत्रापि समानकालनाशयाम्बन्धेऽपि विघ्नसंपीर्वापर्यसम्बन्धस्य तत्सम्बन्धोपनिबन्धात् । अन्यथा देशान्तरेणाम्बन्धेऽपि तथोपनिबन्धे पष्ठ-
स्यापि भेदस्य परिगणनीयतायाममङ्गतेर्निर्विपर्यत्वप्रसङ्गात् । नहि देशकालयोः
पदार्थसम्बन्धे कश्चिद्विशेषः । येनैकत्र भेदत्वेन कथनमन्यत्र तदभाव इति
स्यात् । अध्यवसाने च सर्वत्र तात्त्विकः प्रकृतो विषयस्तदन्यो उपचर्य-
माणो विषयी तेनाभेदे भेद इत्यादिभेदत्रयस्य भेदादिविषयनिर्गणे भेदादे-
र्विषयिग एवोपादानादभेदादिनाध्यवसानमित्यवसेयम् । न तु कविना सम-
र्पितेन लौकिकेनातिशयेन वाग्व्यवस्थानिश्चयस्याभेदाध्यवसायाद्भेदचतुष्टयेऽप्य-
ध्यवसायमध्ये भेदे भेदादिकथनफले भेदाध्यवसानादतिशयोक्तिरिति
भ्रमणीयम् । लौकिकस्यातिशयस्य कविसमर्पितेनाभेदाध्यवसायरूपस्य सर्वत्र
सम्भवादुपमादेरपि फलेऽध्यवसितप्राधान्येनातिशयोक्तिर्वापत्तौ निर्विषय-
त्वप्रसङ्गादित्यलं बहुना । श्रेण यथा—

लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र

यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते ।

उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र

यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥ १८१ ॥

अत्र कान्शातलेश्रादीनां लावण्यसिन्धुरालादिभिर्भेदे अभेदः । नवेवमा-
दावतिशयोक्त्यस्युपगमेऽप्रस्तुतप्रसंग्याया अप्रस्ताव एव स्यात् । तत्राप्यध्यवसा-
येन वाक्प्रार्थलक्षणाया अस्युपगमात् । तेन पदार्थाध्यवसायेऽतिशयोक्तिर्वा-
क्प्रार्थाप्ययमायेऽप्रस्तुतप्रसंगेति विवेकः । अत्रिवेक एवाप्यम् । तथाहि वाक्प्रार्थ-
निष्ठत्वेनाध्ययमानस्यात्र तस्यां च तुल्यत्वेऽपि अतिशयोक्तिरित्यन्वयार्थानुसारेण
यत्रार्थस्यातिशयविक्षा तत्रातिशयोक्तिर्षत्र पुनरतिशयप्रतिपादनं विनवान्य-
मुखेन यथास्थित एवार्थं प्रतिपाद्यते तत्राप्रस्तुतप्रसंगेति निर्णयः ।

अप्रस्तुतात्प्रस्तुतस्य गतिर्यातिशयं विना ।

साप्रस्तुतप्रशंसान्या विज्ञेयातिशयोक्तधी ॥

इति सदृक्षेप ।

व्यञ्जितानङ्गलीलेन शृङ्गाररसबन्धुना ।

तन्वी नवानुरागेण सान्धैव घटिताभवत् ॥ १८२ ॥

अत्र तन्व्या अनन्यत्वेऽप्यन्यत्वेन घटितत्वोक्तावभेदेऽपि भेदः ।

अस्त्रप्रतिममाधेय स्तनद्वन्द्वस्य दूषणम् ।

स्फुटता कञ्चुकानां यन्नायाऽश्रावरणीयताम् ॥ १८३ ॥

अत्र स्तनयोराश्रावरणीयतासम्बन्धेऽपि असम्बन्धः । कञ्चुकानां स्फुटना-
सम्बन्धेऽपि सम्बन्धश्च प्रतिपादितः । यथा च—

यान्तीपु यद्वारविलासिनीपु करेणुभि पूरितदित्ताभि ।

दिनेऽपि दिक्पालपुरीगवाक्षा प्रक्षालनं चन्द्रिकया लभन्ते ॥ १८४ ॥

अत्र चन्द्रिकाप्रक्षालनलाभासम्बन्धेऽपि सम्बन्धो निबद्धः । इयं च रूपक-
वत्सम्बन्धान्तरहेतुकापि तत्र तत्र द्रष्टव्या । तथा हि “व्यञ्जितानङ्ग”त्यादा-
वनन्यत्वादावन्यत्वेनाध्यवसायाद्वैपरीत्य सम्बन्धः । कार्यकारणभावपूर्विका
यथा—

आज्ञाधर पञ्चशर पुरस्तात् सुधा पुन कर्मकरी मुखस्य ।

स चापि सौन्दर्यविशेषवन्दी यश्चेन्दुरिन्दीवरलोचनानाम् ॥ १८५ ॥

अत्राज्ञाधर इत्यत्राज्ञाधरेण सह मदनस्यैककार्यकारित्वसम्बन्धनिमित्ते
आज्ञाधरत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धाध्यवसाने इन्दीवरलोचनासन्दर्शनेन मदन-
चिकारोत्वन्ति कार्यरूपा कारणरूपेणाज्ञाधरत्वेनाभेदेनाध्यवसिता । सुखा-
पेक्षया तु सुधादीना निकषा सम्बन्धेऽपि ? (सशिकर्पासम्बन्धेऽपि) साध्य-
निमित्तसम्बन्धाध्यवसायार्थं कारणरूपस्य कर्मकरत्वादिना कार्येणा-
भेदाध्यवसायो मुलसौन्दर्यातिशयावगमफलः । एव च—

इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव
 प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमैरुचिः श्यामेव हेमप्रभा ।
 कार्कश्यं कलयापि कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं
 सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां वर्धा सगर्हा इव ॥१८६॥

इत्यस्यातिशयोक्तिरेव नाप्रस्तुतप्रशंसा । वस्त्वसम्भाविनोऽतिशयस्य प्रति-
 पिपादयिपित्वात् । यत्र स्वतिशयं विना यथास्थित ण्वार्थोऽर्थान्तरस्मुरेन प्रति-
 पाद्यते तत्राप्रस्तुतप्रशंसा । अत्र च यद्यपि सर्वत्र भेदेऽभेदादां वस्तुतोऽसम्ब-
 न्धे सम्बन्ध ण्व वर्णयितुं शक्यते तथाप्यवान्तरभेदविषयान्यैर्लक्षितव्याद्वि-
 विक्तस्यासम्बन्धे सम्बन्धस्य दर्शितव्याच्च तद्विभागेन निर्देशः कृतः ॥३७॥

अप्रस्तुतादन्यप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ३८ ॥

सामान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा सामान्यस्य कार्याकारणस्य कारणाद्वा कार्य-
 स्य सदसंविद्भादेश्च तथाविधन्याप्रस्तुताप्रस्तुतस्य प्रतिपत्तिरप्रस्तुतप्रशंसा ।
 इयं चाम्बन्धप्रलापिता प्रसङ्गेनाप्रस्तुतस्याभिधानुसुत्तत्वादाधिनमुत्था-
 र्थतया सामान्यविशेषभावकार्यकारणत्वमादृश्यविरोधादिके सम्बन्धे चा-
 रुद्वप्रतीत्यादिलक्षणे प्रयोजनं च सति प्रस्तुतमर्थं प्रतिपादयन्ती लक्षणामूलैव
 युक्ता न तु व्यञ्जनात्मिका चाप्यस्यावाधित्वेन पर्यवसितारं व्यञ्जनस्य
 सम्भवात् । लक्षणा च चाप्यस्य सम्भवे शुद्धा तादस्थेनार्थान्तरप्रतिपाद-
 नात् । अयम्भवे त्वप्यवसानात्मिका । यथा च गङ्गायां घोष इत्यादां शुद्धायां
 लक्षणायां तटादीनां न तत्रप्रतिपत्तिरप्यवसानान्तःपातिव्येन शुद्धरथाभाव-
 प्रसंगान् । यथोक्तमन्यत्र—

सुरयार्थवाचादिसमस्तहेतुयोगादमां लक्षणपर्यव युक्ता ।
 विरोधमन्वर्थनिश्चयनादिभेदस्थितेनापि च पदार्थव ॥

इति । एवं चास्य लक्षणामूल्ये स्थिते क्वचिद्राप्यस्यासम्भवेऽपि न क्वचि-
 दोपः । तस्यो वाप्यसम्भयानुपयोगान् । न हि पदार्थात्प्रत्ययैवावो वाक्यार्थ-

प्रतिपत्युत्तरकालं वा मुह्यार्थबाधे लक्षणायाः कश्चिद्विशेषः । क्रमेणोदाहरणम्—

दुर्जनदूषितमनसां पुंसां सुजनेऽपि नास्ति विश्वासः ।

बालः पायसदग्धो दध्यपि फूत्कृत्य भक्षयति ॥ १८७ ॥

अत्र केनापि दुर्जनेन विप्रलब्धस्य कस्यचित्सुजनविशेषे विश्रम्भो न जायते तस्य सुजनस्येयं विशेषे प्रस्तुते सामान्योक्तिः । यथा वा—

निजजनपदरञ्जनेन राज्ञां कति न गुणा गरिमाणमुद्गिरन्ति ।

स्थगयति गगने यशः शशाङ्कं विलुठति पादतले हठेन च श्रीः ॥ १८८ ॥

अत्र जयसिंहारथे राजविशेषे बोद्धव्ये प्रस्तुते सामान्येन राज्ञां जनपदरञ्जनं गुणोपबृंहकमित्युक्तम् । एवमादेः प्रबन्धस्थस्य सामान्यनिष्ठस्य वाच्यस्य चाक्यान्तरेण विशेषोपादाने अर्थान्तरन्यासवमेव तदभावेऽप्रस्तुतप्रशंसा यथोदाहृतम् । तेन

तण्णत्थि किंपि पइणो पफप्पिअं जं ण गिअइघरणीए ।

अणवरअगमणसीलस्स कालपहिअस्स पाहिज्जं ॥ १८९ ॥

[तन्नास्ति किमपि पत्युः प्रकल्पितं यत् न नियतिगृहिण्या ।

अनवरतगमनशीलस्य कालपथिकस्य पाथेयम् ॥]

इत्यादौ चाक्यान्तरेण प्रहस्तवधादेर्विशेषस्योपादाने सामान्याभिधानमर्थान्तरन्यास एवेति नाप्रस्तुतप्रशंसाबुद्धिः कार्या ।

त्वं चेत्संचरसे वृषेण लघुता का नाम दिग्दन्तिनां

व्यालैः कङ्कणभूषणानि कुरुषे हेन्नो न काचित्क्षतिः ।

घत्से चेच्छिरसा जडांशुमयशः किं नाम लोकत्रयी-

दीपस्याम्युजवह्नभस्य जगतामीशोऽसि किं ब्रूमहे ॥ १९० ॥

अत्रेश्वराणां स्वातन्त्र्येण यत्किञ्चनकारिणं भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेषस्य वर्णनम् ।

अनेन सार्धं सरयूवनान्ते कूजन्मयूरीमुखरे विहृत्य ।

विलासवातायनसेवनेन श्लाघ्यामयोध्यां नगरीं विधेहि ॥ १९१ ॥

अत्र स्वयंवरालये कारणे प्रस्तुते कार्यस्याभिधानम् ।

कन्ये समालोक्य कान्यकुञ्जमकुञ्जकीर्तिं नरनाथमेनम् ।

ककुञ्जये यस्य धरापरार्गर्भवन्ति वारां निधयः स्थलानि ॥ १९२ ॥

अत्र स्वयंवरकार्ये प्रस्तुते कारणरूपस्य कान्यकुञ्जगतस्य गुणवत्त्वस्य कथनम् । न चात्र कार्यकारणयोरपि प्रस्तुतत्वम् । स्वयंवरप्रतारणार्थमुपात्तत्वात् । अर्थान्तरन्यासादावपि समर्थकादेः प्रस्तुतप्रसंगाच्च ।

आत्राल्यादपि यो विदारितमदोन्मत्तेभकुम्भस्थली-

स्थालीमध्यकपोलरत्नरसवन्मुक्तापुलाकप्रियः ।

हस्तस्तस्य कथं प्रसर्पति पुनः कृच्छ्रेऽप्यवस्थान्तरे

गर्मावर्तिविवर्तमानशशकप्राणापहारे हरेः ॥ १९३ ॥

अत्र हरिकृतान्तेन ताम्परूपस्योदारचरितस्य प्रतीतिः ।

देव त्वय्यतुलप्रतापमहसि प्राप्ते प्रतिक्ष्मापति-

व्याक्रोशासिलतासितोत्पलवनीमानद्विरेफप्रधाम् ।

मालिन्यं ककुमां मुखेषु मुदिताः पौराद्गनाः साधवः

सानन्दा विलमन्ति हन्त मुहृदां सद्मस्वभद्राः श्रियः ॥ १९४ ॥

अत्र कस्मिंश्चिद्राजनि मंग्रामे हते दिगादीनां मालिन्यादि^१ जातमिति प्रम्पुने धैमल्यादि अप्रस्तुतमभिहितमिति वैपरीत्यं सम्बन्धः । यथा या—

चेतस्सांख्यं किमपि भजते कीर्तिगृह्णासमेति

प्रौढा लक्ष्मीः सपदि यत सा जायते नूनमेव ।

अस्माकं त्वं यदिह नरनाथार्थिनां सम्मुत्पत्यं

सम्प्राप्तोऽसि प्रमृमरपरत्यागलीलायिनोदः ॥ १९५ ॥

१ धैमल्यादि जातमिति प्रस्तुते मालिन्यादि अप्रस्तुतं—

अत्र सम्मुपत्त्वे सति दुःखादि भवतीति प्रस्तुते तद्विरुद्धस्य सुखादेः प्रति-
पादनमिति विरोधः सम्बन्धः । न चास्मिन्नतिशयोक्तिः दुःखादिगतस्वाति-
शयस्याविवक्षितत्वादप्रतीतिश्च । अपि तु भद्रं भद्रमिति दूषादियुक्तदिशा सा-
क्षादमङ्गलस्य वक्तुमयुक्तत्वेऽन्यघ्राशक्यवचनीयत्वे वा विपरीतलक्षणया-
भिधानम् । यथा वा—

धन्याः खलु वने वाताः कल्हारस्पर्शशीतलाः ।

राममिन्दीवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥ १९६ ॥

अत्राहमधन्य इति प्रस्तुते वाता धन्या इति विपर्ययेनोक्तम् । सम्बन्धा-
न्तरे यथा—

सर्वः कञ्चन निञ्चलेक्षणपुटो दीनः समासेवते

मामेवेति मुधामुना तव रमे गर्वेण नाहं रमे ।

जम्बूद्वेषश्चल्लोवन्तश्चल्लवन्तः सैत्रीपत्रित्रीकृतै-

र्येनासञ्जनरागिणीति चपले स्वप्नेऽपि न स्पृश्यसे ॥ १९७ ॥

अत्र समात्मकाद्वाच्यादप्रस्तुताद्यस्तुतस्य लक्ष्मीवतः प्रतीतिमत्त्वरूपेण ?
(प्रतीतिसत्त्वात्सादृश्यरूपेण) सम्बन्धान्तरेणाप्रस्तुतप्रशंसा । एते च वातानाम-
चेतनत्वाद्गमाया असन्निहितत्वेन सम्बोध्यत्वाभावाच्च वाच्यासम्भवेनोदाहरणे ।
एवं सम्बन्धान्तरेण श्लेषादिना च स्वयमभ्युह्यम् ॥ ३८ ॥

स्तुतिनिन्दाभ्यां व्याजस्तुतिः ॥ ३९ ॥

अन्यप्रतीतिरित्यनुपपन्नः । एषापि लक्षणासूत्रैश्च । तेनात्र निन्दास्तुत्योर्लक्ष्य-
त्वेन न पुनर्व्यङ्ग्यतथा गम्यत्वम् । पक्वप्रकरणादिपर्यालोचनेनासुख एव
वाच्यवाधनात् । स्तुत्या निन्दा निन्दया वा स्तुतिर्यत्र भवति सा व्याजस्तुतिः ।
क्रमेण यथा—

परिणाममधुरफलभरेहि पहिआणं वारिदक्खुधेण ।

एतेण खदिरबुक्खेण भूसिदा जेदु मअभूमी ॥ १९८ ॥

[परिणाममधुरफलभारकैः पथिकानां वारितक्षुधेन ।

एतेन खदिरवृक्षेण भूपिता जयतु मरुभूमिः ॥]

अत्र मरुभूमिः स्तुत्या निन्दा लक्ष्यते सदिरस्य फलाद्यसम्भवात् । यथा
चा—

धन्यांसि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विस्रग्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।

नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण

सरयः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥ १९९ ॥

अत्र विपरीतलक्षणया स्वमधन्येति गम्यते । यथा चात्र न व्यतिरेकत्वनिः
तथोक्तमन्यत्र । यथा—

कृपणेन समो दाता न भूतो न भविष्यति ।

अस्पृशन्नेव वित्तानि यः परेभ्यः प्रयच्छति ॥ २०० ॥

अत्र स्तुत्या निन्दावगम्यते ।

चञ्चन्चुम्यति काञ्चनाचलमुखं कण्ठं क्षमावन्दिनां

नो मुञ्चत्यचलेन्द्रवक्षसि चिरं लीलां समालम्ब्यते ।

किं चालिङ्गति दिक्कटान्वितनुते व्रीडां मुञ्जंगैस्समं

कीर्तिर्मानमपास्य पश्य तरुणी धिक् चेष्टितैस्तावकी ॥ २०१ ॥

अत्र कीर्तिप्रियतमास्वमुखेन निन्दया सर्वव्यापिग्वमिति स्तुतिर्लक्ष्यते ।
इहान्यस्तुतिनिन्दाभ्यां परस्य निन्दास्तुत्योरतिशयविवक्षायां “इन्दुर्लस
इयाञ्जनेने” त्यादावतिशयोक्तिरत्र हीन्द्रादीनां निन्दया मुग्गादीनां स्तुत्यति-
शयोऽवगम्यते । एषमन्यस्तुत्यान्यनिन्दातिशयप्रतीतावपि अतिशयोक्तिरेव ।
अतिशयविवक्षाभावे परमुखेन निन्दास्तुतिप्रतीतां “धन्याः गन्तु घने घाता”
इत्यादाविविषयप्रस्तुतप्रशंसा । अत्र हि घातानां स्तुत्या वस्तुनिन्दावगम्यते ।
एषमन्यनिन्दयान्यस्तुतिरप्यतिशयाभावेऽप्रस्तुतप्रशंसैव । परस्यैव स्तुति-
निन्दे तस्यैव निन्दास्तुतिप्रतीतां त्वतिशयविवक्षायां व्याजस्तुतिः ।
एषं चास्यातिशयविवक्षाप्ययस्यायामवविपरीतलक्षणामूलभेदत्वेन च
इत्यादिदतिशयोक्त्या मह तुपायोऽपि विषयभेदनिबन्धनस्यो भेदः । निन्दा-
स्तुतिरप्यविशिष्टाभावेऽतिशयविवक्षायां विपरीतलक्षणानि शयोक्तिरेवाति-

शयाभावे तु अप्रस्तुतप्रशंसेति निर्णयः । ननु च प्रयोजनरहिताया लक्षणायाः कुशलेत्यादिवत्सौन्दर्यातिशयाभावात्त्रालङ्कारता । सप्रयोजनायास्वतिशयोक्त्याद्यलंकारत्वाभ्युपगमे अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्विषयापहारः स्यात् । न चैवमादौ लक्षणायाः प्रयोगत्वेन ? (प्रयोगप्राचुर्येण) व्यंग्यस्य वाच्यायमानत्वेनागूढत्वेऽतिशयोक्त्यादौ ध्वनित्वाभावेनालङ्कारतैवेति वाच्यम् । साम्प्रति (क) रुचिभिः क्रियमाणानां लक्षणानां प्रचुरप्रयोगाभावादलंकारत्वाभावप्रसंगात् । किं च कविना भिन्नयत्वेनोद्प्रेक्षितस्योपचारस्य तदा ध्वनित्वमुत्तरकालं^१ तु तदनुसारेण प्रयोगप्राचुर्येण गुणीभूतव्यंग्यत्वादलंकारता । कश्चिन्कस्यचिदुपचारस्य प्रसिद्धत्वेनालंकारता तस्यैवान्यत्राप्रसिद्धत्वाद्ध्वनित्वमिति^२ विरुद्धमिवापद्यते । यथास्य लक्षणायां व्यंग्यस्यागूढत्वं नास्ति तथोक्तमन्यत्र । तत्कथमलंकारता ध्वनित्वं^३ चेति वाच्यम् । उच्यते । लक्षणायामभिधाया व्यापारत्रयसम्भवाद्लक्षणालम्बनेन लक्ष्यप्रतीतिरतिशयोक्त्याद्यलंकारान्तरप्रयोजिका व्यंजनानुसारेण व्यङ्ग्यावगतौ ध्वनिरिति न कश्चिदोपः ।

लक्ष्यस्य यल्लक्षणया प्रतीतिः सा स्यादलंकारवचोनिमित्तम् ।

फलस्य या व्यंजनतो गतिस्सा ज्ञेया ध्वनित्वव्यपदेशहेतुः ॥

इति संग्रहः । कुशलेत्यादौ रूढौ तु मुख्यार्थबाधादेरनवगमाद्वाचकतुल्यत्वेन लाक्षणिकत्वात्प्रतीतेनालंकारता । न च लक्षणैव व्यंजनं तदन्तर्गतत्वं वा । तथा च ध्वनिः—

भक्त्या विभर्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ।

कस्यचिद् ध्वनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणम् ॥

इति । एवं च कचिद्वाटानुप्रासेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य नाभावः । शब्दपौनरुक्त्यभात्रप्रसक्तत्वाद्वाटानुप्रासस्य । एवं च तत्र तत्रालंकारान्तरेषु ध्वनिसम्भवेऽपि न कश्चिदोपः भिन्नकक्ष्यत्वादिति स्थितम् ॥ ३९ ॥

प्रतिपक्षादिसम्बन्धस्वीकारः प्रत्यनीकम् ॥ ४० ॥

व्याजस्तुतौ निन्दास्तुतिभ्यामन्यगति । इदं तु बलवत् प्रतिपक्षस्य तिर-
स्कारांशानां तत्सम्बन्धिनो दुर्बलस्य बाध्यतया स्वीकारमुखेन तिरस्कर्तुर्निन्दा-
द्वारा बलवतः स्तुतिप्रतिपादनरूपमेकं प्रत्यनीकम् । अत एव व्याजस्तुतेर्भेदः ।
तत्र ह्येकस्यैव निन्दादिना स्तुत्यादिरिह स्वन्यनिन्दया बलवत्स्तुतिः । तस्या
च निन्दादिना स्तुत्यादिलक्षणादिह तु शाब्दत्वमपि निन्दादेः । एतेनाति-
शयोक्त्यादेरपि भेदः सिद्धः । तथा प्रतिपक्षसम्बन्धिनश्च प्रतिपक्षस्य
तद्बाधकतया स्वीकारः तथैव द्वितीयम् । आदिशब्देन प्रतिपक्षादन्यस्य
सदृशादिरूपस्य सम्बन्धिनोऽभिलषणीयत्वन परिहरणीयत्वन वा स्वीकार-
स्तृतीयम् । उदाहरण—

न यस्य स्वर्गजयिनः कर्तुं किञ्चित्क्षमो वृषा ।

भिदुरेण पुरस्त्रीणामुदरं तु जिगीषति ॥ २०२ ॥

अत्र स्वर्गजयिनो नृपतेः प्रतिकारं कर्तुमसमर्थस्य तसम्बन्धिपुरस्त्रीणा-
मुदरजिगीषोपनिबन्धात् । अत्र च न यस्य कर्तुं क्षम इति निन्दास्तुत्यो-
शाब्दत्वम् । अर्थावगमेयं तु यथा—

चन्द्रश्चन्दनपिण्डपाण्डुरवपुस्तस्याः कुरङ्गीदृशो

मुग्धेनाचलकाञ्चनच्छविमुषा वक्त्रेण निर्भर्त्सितः ।

वाँटिल्य सहजं कलापरिचयादान्नाय सम्प्रत्यसी

वक्त्रश्रीलिपिसौहृदेन कमलाहृद्गर्भां हरन्मोदते ॥ २०३ ॥

अत्र वक्त्रेण न्यक्कृतस्तत्सदृशाखेन तदीयाः कमलाहृद्गर्भां हरति चन्द्र-
इत्युपात्तम् । अत्रप्रतीकारात्तत्रैव त्वर्थादवगम्यते । यथा वा—

मद्वैरिणः कठोरशोरियः प्रणयभूरिति ।

रोपादिव तुपारेण निरदह्यत पद्मिनी ॥ २०४ ॥

अत्राशनेरनुपादानाच्चिन्दास्तुत्योस्त्वम्भाषनागर्भां व्याकृता (?) । यथा—

मम बल्लहेण राया णूणं जसहिं खलीकओ दाणिं ।
जोण्हाणिहदधभरहिं पत्तायअइ मं जेण ॥ २०५ ॥

[मम बल्लभेन राजा नूनं यशोभिः खलीकृत इदानीम् ।
ज्योत्स्नानिभद्वभरैः प्रतापयति मां येन ॥]

अत्र राजा यशोमुखेन न्यक्कृतश्चन्द्रस्तद्वल्लभां ज्योत्स्नादावाग्निना तापयती-
त्युक्तौ राजन्यशक्तस्तादीयां बाधत इत्यवगम्यते । बाधकतया स्वीकारेण यथा—

इदं मदं चन्द्रमसस्समन्तादस्मत्सपत्नस्य हरिष्यतीति ।
यस्मिन्पुरन्ध्रीवदनस्य लक्ष्मीं निजां व्यधुः प्राभृतमम्बुजानि ॥२०६॥

अत्र स्वयमशक्तैरम्बुजैश्चन्द्रप्रतिपक्षभूतैः तद्बाधनार्थं तत्प्रतिपक्षभूतस्य
प्राभृतमुखेन वदनस्य स्वीकारः । अभिलषणीयत्वेन स्वीकारेण यथा—

पुष्पाणामेव निन्दामचकमत गुणान्पल्लवानामगृह्णात्
स्तुत्यासक्ता पिकानामभवदगणयद्राजहंसेषु दोषान् ।
भक्तिं व्यानञ्ज सान्द्रे मृगमदतिलके चन्दने नाद्गरागे
ध्वान्तं तुष्टाव तुष्टा न तु मिहिरमहः कृष्णरागेण राधा ॥२०७॥

अत्र काष्ण्यकृष्णसदृशानां पल्लवादीनां अभिलषणीयत्वेन स्वीकारः ।
परिहरणीयत्वेन स्वीकारेण यथा—

नीरागा मृगलाञ्छने मुखमपि स्वं दर्पणे नेक्षते
त्रस्ता कोकिलकूजितादपि गिरं नोन्मुद्रयस्यात्मनः ।
चित्रं दुःस्सहदुःखदायिनि धृतद्वेषापि पुष्पायुधे
गुग्धाक्षी सुभग त्वयि प्रतिपदं प्रेमाधिकं पुष्यति ॥२०८॥

अत्रेन्द्रादिसदृशस्य मुखादेरपि परिहारः । यद्यपि चित्राद्ये प्रथमैके प्रति-
पक्षालये कारणे सत्यपि प्रतीकारस्याकरणं तदीयस्याबाधकस्य च कारणाभावेपि
याप्यत्वं तथापि न विभावनाविशेषोक्ती । तदीयबाधेन प्रतिपक्षस्यैव
याप्यत्वं ।

तत्सम्बन्धितिरस्कारद्वारा तस्यैव बाधनान् ।
विभावनाविशेषोऽस्योरत्र नाशङ्कनीयता ॥

इति संक्षेपः ॥ ४० ॥

विना कंचित्सदसत्त्वे विनोक्तिः ॥ ४१ ॥

केनचिद्विना कस्यचिदमन्निधानेऽर्थान्तरस्य सर्वं शोभनत्वमसर्वं अशोभ-
नत्वं वा विनोक्तिः । इयं च यद्विरहे सर्वं शोभनत्वं अर्थात्तत्सन्निधावशोभ-
नत्वमिति विरूपसंघटनात्मकप्रतीयमानविषमालंकारमूला । आभ्यां द्वितीया
तु समालंकारमूला । अस्याश्च यद्यपि येन विना सर्वमशोभनत्वं वा तस्य
निन्दा स्तुतिर्यां प्रतीयते तथापि न व्याजस्तुत्यादावन्तर्भावः । तत्र हि
स्तुतिनिन्दाभ्यां निन्दास्तुत्योः अवगतिरिह तु विनार्थविवक्षया तदप्रतीतिः,
न तु स्तुतिनिन्दाभ्यामिति ततो भेदः । एवं च विच्छिद्यन्तरेण निन्दास्तुत्योः
प्रतिपादनादस्येव भङ्गीभणितिरूपमलंकारत्वं इति विनोक्तिर्न कश्चिदलंकारो
विच्छित्तिविशेषाभावादिति न वाच्यम् । श्रमेणोदाहरणम्—

मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।

अमृतश्रुतिमुन्दराशयोऽयं मुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥ २०९ ॥

अत्र मृगलोचनया विना शोभनत्वम् । यथा या

सामी पिमुणविमुक्तो मञ्जररहिओ कवी तहा लोए ।

विसहरमुण्णो वि णिही पाविज्जइ पुण्णपुण्णेहि ॥ २१० ॥

[स्वामी पिशुनविमुक्तः मात्सर्यरहितः पविस्तथा लोके ।

विषधरञ्ज्योऽपि निधिः प्राप्यते पूर्णपुण्यैः ॥]

अत्र विनाहृतान्यस्य साधारणधर्मस्य विमुक्तादिशब्दैरमृतदुपात्तना-
द्यप्रतिपक्षोपमोपनृतत्वेन प्रहृताप्रहृतगतप्राप्तिरूपधर्ममृत्तिदेशोष्पापितेन
दीपकेन पोषिता विशुनादिभिर्विना स्वाम्यादेरर्थान् शोभनवाच्यगमादर्था
विनोक्तिः ।

प्रत्युक्ता मधुनेन काननमही मूर्त्तिव पापोज्जिना

शुक्तिर्भोक्तिः कवर्जितेष पविना माधुर्यदीनेष च ।

तेनैकेन विनाकृता न शुशुभे चालुक्कयराज्यस्थितिः

सामर्थ्यं शुभजन्मनां कथयितुं कस्यास्ति वाग्विस्तरः ॥२११॥

अत्र प्रत्युत्प्रेत्यादौ विनाशब्दप्रयोगमन्तरेणापि तदर्थप्रतीताव-
शोभनत्वम् ॥ ४१ ॥

सहार्थवशादेकस्यानेकसम्बन्धे सहोक्तिः ॥ ४२ ॥

यत्र शाब्देन वृत्तेनार्थस्यैकैर्नैवान्वितरथे सहस्राकमित्यादिशब्दवशादन्येनापि
सम्बन्धो भवति सा सहोक्तिः । इयं च प्रस्तुतयोरप्रस्तुतयोर्वा भवन्ती क्वचित्तुल्य-
योगितामूला कुत्रचिदभेदाध्यवसायगर्भा कापि कार्यकारणपूर्वापर्यवधिर्षसा-
त्मिका सम्बन्धेऽसम्बन्धप्राणेति प्रायशोऽतिशयोक्तिमूलत्वमस्याः । विच्छि-
त्यन्तरसद्भावात्पृथगरलंकाररत्नम् । प्रायश्चानेकारलंकारधीजमतिशयोक्तिः । नमेण
यथा—

शनैश्छनैर्मानवतीकवोष्णश्चासोर्मिभिः सार्धमवर्धताहः ।

निशीथिनी काश्यदशां वियोगिजीवाशया सार्धमपि प्रपेदे ॥२१२॥

अत्र मानिनीश्वासवदद्धो वृद्धिरिति तुल्ययोगितागमत्वम् । द्वितीयार्थे
जीवाशया गुणत्वेन काश्यात्सम्भवादध्यवसायमूलता । यथा वा—

णवरं चलिणं चन्दमिणं णहृप्पहे मसणकिरणकन्तिह्ले ।

कमलवणाइ णिमीलन्ति सह रहङ्गाण सक्खेहि ॥२१३॥

[नवरं चलिते चन्द्रे नभःपथे मसृणकिरणकान्तिमति ।

कमलवनानि निमीलन्ति सह रथाङ्गानां सील्यैः ॥]

अत्र कमलमश्लोचः सुखान्तरायश्च निमोलनगिरा भभेदेनाध्यवसितौ ।

वत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैस्सार्धं मुटैर्नामितं

भूपानां जनकस्य संशयधिया साकं समास्फालितम् ।

धैदेह्या मनसा समं तदधुनाकृष्टं ततो भार्गव-

प्रौढादंश्रुतिकन्दलेन च समं तद्गममंशं धनुः ॥ २१४ ॥

अत्र धनुरक्षेपः कारणं पुलकोक्षेपः धार्यं च तुल्यफालतयोपनिबद्धम् । एवं
नामितमित्यादि ज्ञेयम् । इह तु—

सह दिअहणिसाइं दीहरा सासदण्डा
 सह मणिवलएहिं वाहधारा गलन्ति ।
 तुह सुहअ विओए तीअ उब्बिगिरीए
 सह अ तणुलदाए दुच्चला जीविदासा ॥२१५॥

[सह दिवसनिशाभिः दीर्घां श्वासदण्डाः
 सह मणिवलयैः वाष्पधारा गलन्ति ।
 तव मुभग वियोगे तस्या उद्विग्नायाः
 सह तनुलतया दुर्वला जीविताशा ॥]

अत्र स्वया विना तस्या अशोभनावस्योत्पन्नेति विनोक्त्या सह सङ्कीर्णता ॥४२॥

विशेषणानां साम्यादप्रस्तुतधर्मावच्छेदः समासोक्तिः ॥४३॥

समानविशेषणमद्विष्ठा यत्र प्रस्तुतस्यार्थस्याप्रस्तुतगतगुणक्रियादिरूप-
 धर्मावच्छेदः प्रतीयते सा समासोक्तिः । ततश्चाप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः ।
 न रूपसमारोपः । इयं च विशेषणानां श्लिष्टतया साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेन
 च शुद्धा त्रिधा । मङ्गीर्णां तु चतुर्थेति मस्यविधाप्यलौकिके लौकिकस्य
 शास्त्रीयेऽशास्त्रीयस्य लौकिके वा शास्त्रीयस्य शास्त्रीये वा लौकिकस्य ध्यय-
 हारस्य समारोपाच्चतुर्धा । तत्रापि लोकस्य स्थावरजङ्गमारमनोऽनन्तस्था-
 ष्टास्राणां केयानन्त्यमस्याः । दिङ्मात्रं यथा ।

परिपिञ्जरितासिताम्बुर्निधिर्दः कं न हरन्ति हारिभिः ।

अयि सायमिमाः पयोर्धरैः स्फुटरगात्चलत्तारका दिशः ॥२१६॥

अत्र श्लिष्टविशेषणवशाद्दिशां प्रमदात्प्रनिपतिः ।

विलिरपति कुचायुर्धर्गाढं करोति कचप्रहं

लिरपति ललिते यवत्रे पत्रावलीमसमञ्जसाम् ।

श्रितिप रसदिरः श्रोणीविम्बाद्विकर्षति चाम्बरं

मरमुवि हठान्नश्यन्तीनां तवारिमृगीटशाम् ॥२१७॥

अत्र द्विलिङ्गधीयादिसाधारणविशेषणबलात्स्वदिरस्य हठकामुक्तवावगति । नन्वेवमादावात्पातार्थस्य विशेषणत्वायोगात् कथं विशेषणसाम्यादिति लक्षणानुगम । असदेतत् । तथाहि स्वरूपमात्रेणावगतस्य वस्तुनो यत्सम्बन्धरत्नेन वैशिष्ट्यमवगम्यते तद्विशेषणम् । तच्च द्विविधं सिद्धं साध्यं च । प्र-येकं च सामानाधिकरण्याद्यैत्यधिकरण्याभ्यां द्वैधे चतुर्धा । यथा शुद्धं पदं, राज्ञं पुरुषं, पाचको देवदत्तं, पचति यज्ञदत्तं, गम्यते क्षेत्रेणेति वा । तेन लिखतीत्यादेस्तात्त्रिकविशेषणत्वेऽपि यदाहुरेवमादीं कार्यसमारोपे विशेषणान्य यथाकथञ्चिद्योज्यमिति तद्वपर्यालोचिताभिधानमेव ।

आह्लादिचन्द्रवदना स्फुरत्तारकमौक्तिका ।

घनान्धकारधम्मिह्ला राजते गानस्थली ॥२१८॥

अत्र चन्द्रो वदनमेवेति कृते गगनस्थलीपक्षे समासे कामिनीपक्षे तु आह्लादिचन्द्रसदृशं वदनं यस्या इति समासे औपम्यगर्भस्य विशेषणस्य साम्यम् । एव स्फुरदित्यादि ज्ञेयम् । एवमौपम्यगर्भविशेषणसाम्याद् गगनस्थत्वा काशिनीवप्रतीतिः । न चात्रौपमारूपकसन्देहसङ्कराद्वा कार्या तस्य निरसिष्यमाणत्वात् ।

मञ्जत पयसि पश्चिमसिंधो क्षिग्धमन्वरमल परिरभ्य ।

भास्वतस्तुपयिसुक्तमसूरक्षोदपाटलमलक्षयत धाम ॥२१९॥

अत्राम्बरमलमित्यादि श्लिष्टम् । मञ्जत इत्यादिसाधारणविशेषणवशात् ज्ञास्वत स्नानमृतमलिनपुरणवप्रतीति । एतेषु लौकिके लौकिकव्यवहार समारोप । यथा च—

सरल सहवासरश्रिया निभृत कापि गत स भास्कर ।

वद् तेन विनाञ्जिनी कथं क्षणदांमत्र नत्वाहि नेष्यति ॥ २२० ॥

अत्र भास्वरादिजन्यादेर्नायकत्वप्रतीत्यालौकिके लौकिकवस्तुव्यवहार-समारोप ।

१. क्षणदायेव नत्वाहि नेष्यति ।

महाविभूतिप्रणवश्चतुर्धा भिन्नोऽप्यभिन्नः श्रुतिवाच्यसङ्घैः ।

हृदि स्फुरत्प्रेरकतां जनानां ब्रजत्रियोगोऽत्र परं प्रमाणम् ॥२२१॥

अत्र रीमांसाशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि वैष्णवागमप्रसिद्धभगवद्दामुदेवादि-
व्यवहारसमारोपः ।

सत्पञ्चसङ्गतिरुपोढसपञ्चसत्त्वो

दूरीकृताखिलविपक्षगतिर्नरेन्द्र ।

बाधोऽज्ञितस्वविषयः प्रतिपन्नहीनः

साध्यं विधेहि विदुषां धृतसाधुवादः ॥२२२॥

अत्र लौकिके नैर्यायिकादिप्रसिद्धपञ्चलक्षणकहेतुव्यवहारारोपः ।

इति रतिसमयोपदेशयुक्त्या रतगुरुदर्शितया पुरं ब्रिलोकः ।

निजपरपरभागवृत्तिर्माञ्जरीत्स्मरपरमाद्वयभूमिकानिलीनः ॥२२३॥

अत्राम्नायप्रसिद्धवस्तुधर्मसमारोपः ।

घर्हिर्भावप्रेक्षा यदुविधविकल्पा परिगल-

द्विकल्पाद्या चात्मस्थितिरिति ममोभे प्रियतमे ।

प्रसाद्या चेदेका प्रसरति परा तत्कुरु तथा

यथा द्वे आसाते समसमयलब्धप्रथमिमे ॥२२४॥

अत्रागमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि लौकिकव्यवहारसमारोपः । अन्यस्वयम-
म्युहम् ।

द्यामालिलिङ्ग मुलमाशु दिशां चुचुम्ब

रुद्धाम्बरां शशिकलामलितकराभिः ।

अन्तर्निमग्नचरपुष्पगरोऽतितापान्-

किं किं चकार तरुणो न यदीक्षणामि ॥२२५॥

इति । तथा—

यैरेकरूपमग्निलाभ्वपि वृत्तिषु त्वां

पश्याद्विरुध्यममंग्यतया प्रवृत्तम् ।

लोपः कृतः किल परत्वजुपो विभक्तेः-

स्तीर्लक्षणं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये ॥२२६॥

इत्यादीं विशेष्यस्यापि साम्यादप्रस्तुतस्य धर्मिणोऽपि गम्यत्वात्समासोक्तिर्न वाच्या । तथा हि अत्र विशेषणमात्रसाम्यादप्रस्तुतवस्तुसम्बन्धिनो धर्मा एव प्रतीयन्ते न तु धर्म्येपि । धर्मिणोऽपि प्रतीती रूपसमारोपादपक्षमतिशयोक्तिर्वा स्यात्, न तु समासोक्तिरत एव नाप्रस्तुतस्य गम्यत्वमपि तु तद्वर्माणामेव । तेनाप्रस्तुतस्य गम्यत्वमित्यादि अलक्षणमेव । तैश्च धर्म प्रस्तुतस्य धर्मिणो-
वच्छेदप्रतीति सा समासोक्तिरिह तु तरण इति अप्यवमित्यादिप्रस्तुत-
विशेषणप्रतिपादकादप्रस्तुतस्य धर्मिणोऽपि प्रतीतिस्तस्य च गृह्यगुणादानेन सामानाधिकरण्याच्छब्दशक्तिमूलो रूपव्यभिचारेति युक्तम् । तेनैवमार्दीपि विशेषणपदस्याप्रस्तुतविशेष्यप्रतिपादकत्वे ध्वनेरदाहरणानि । एकस्यैव पदस्य प्रस्तुताप्रस्तुतविशेष्यप्रत्यायकत्वे ध्वनिनिर्देशयिष्यते । तेन—

प्रकृतस्याथवाऽन्यस्य विशेषस्याभिधायकम् ।

समानं यत्र नो तत्र समासोक्तिर्ध्वनिर्हि सः ॥

विशेषणानां तुल्यत्वे विशेष्याणामपि क्वचित् ।

अनेकार्थाभिधायित्वे श्लेषः स्यादिति निर्णयः ॥

सीमानं न जगाम यन्नयनयोर्नान्येन यत्सङ्गतं

न स्पृष्ट वचसा कदाचिदपि यद्दृष्टोपमानं न यत् ।

अर्थादापतितं न यन्न च न यत्तत्किञ्चिदेणीदृशां

लावण्यं जयति प्रमाणरहितं चैतश्चमत्कारकृते ॥२२७॥

इत्यत्र न सीमामाशास्त्रप्रसिद्धवस्तुव्यवहारसमारोप । न हि तत्र प्रमाणज्ञाद्वारोचर वस्तु चञ्चितम् । अपि तु यद् प्रमाणानि बर्दितानि । न चात्र प्रमाणव्यवहारसमारोप । लावण्यं प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानीत्यप्रतीति । तस्मिन्सर्वप्रमाणारोचरस्य विचक्षितत्वाच्च । तेनात्र निखिलप्रमाणाऽरोचरीप-
निपादादिप्रसिद्धपरमात्मतरव्यवहारसमारोप इति धारण्येपम् । एवमन्ये-

पूदाहरणेष्वलकारान्तरेषु चासमीचीनतास्त्येव ग्रन्थगौरवभयात्तु न प्रकाश्यते इति स्वयमेव तत्र तत्राभ्यूह्यम् ॥ ४३ ॥

विशेष्यस्यापि साम्ये द्वयोर्वाच्यत्वे श्लेषः ॥ ४४ ॥

विशेषणानां साम्यादिति चानुपक्तम् । इह प्रस्तुताप्रस्तुतयो ऋचिद्वाच्यत्व ऋचिदेकस्य वाच्यत्वमपरस्य गम्यत्वम् । तत्र यदा विशेषणविशेष्यप्रतिपादकयोर्द्वयोरपि साम्यं तत्रापि यदि द्वावप्यर्थौ प्रस्तुतावप्रस्तुतौ वा तदा तुल्यन्यायत्वाद्द्वयोरपि वाच्यत्वे श्लेषः । यदा तु विशेष्यविशेषणसाम्येऽपि ऋस्यचिद्व्यप्रस्तुतत्वमपरस्यान्यता तदार्थप्रकारणादिनाभिधानियन्त्रणेन प्रस्तुतस्यैव वाच्यत्वादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे शब्दशक्तिमूलो ध्वनिः । यत्र पुनर्विशेषणानामेव साम्यं तत्रापि प्रस्तुतस्यैवोपादाने समासोक्तिः । अप्रस्तुतस्योपादानेऽप्रस्तुतप्रशमाः । द्वयोरप्युपादाने श्लेष एव । तेन द्वयोरपि तुल्यकक्ष्यतया प्रस्तुताप्रस्तुताद्वा विशेष्यप्रतिपादकशब्दसाम्येन वाच्यत्वे विशेषणानामेव वा साम्ये द्वयोरपि वा पृथगुपादाने श्लेषालङ्कारः । यत्र तु प्रस्तुताप्रस्तुतयोरतुल्यकक्ष्ययोर्विशेष्यस्यापि साम्यं तत्रापि ध्वनिरेव । अस्य चोपमाचलकारान्तराभावेऽपि यत्र द्वयोः प्रकृतत्वमप्रकृतत्व वा तत्र तुल्ययोगिता, यत्र त्रिकस्य प्रकृतत्व तत्र दीपकमवश्यभावीत्यलङ्कारान्तरविविधविषयत्वाभावाद्भिरवकाशत्वेन तद्वाधकत्वात्तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमेवेति न वाच्यम् । “येन ध्वस्तमनोभवेन” इत्यादी यत्र प्रकृतयोरप्रकृतयोर्वा विशेष्ययोस्तदुपादानं तत्र तुल्ययोगिताया अभावान् । तथा हि धर्मस्य साधारण्येन सृष्टुपादाने तुल्ययोगिता । तच्च पृथगुपात्ततया भेदेन प्रतीतयोरपमानोपमेययोर्धर्मिणोरेकस्मिन्वाक्ये भवति न सृष्टुपात्तयोः । सृष्टुपादाने हि भेदप्रतीत्यभावात्कम्यसाधारणं स्यात् । अस्त्वेव “त्वां सर्वदो माधव” इत्यादे शब्दस्यापृष्ठा अमृष्टुपादानान्नेदप्रतीतिरिति चेत् । तर्हि धर्मिप्रतिपादकावृत्तिवद्येन ध्वन्मित्यादिधर्मवाचकस्याप्यापृष्ठायाः सृष्टुपादानाभावात्तुल्ययोगिता । भवेत्तर्हि धर्मस्यामृष्टुपादानात्प्रतिवस्तूपमया इत्यपि पयः

श्लेष इति चेत् न । तत्र ह्येकस्मिन्वाक्येऽप्यान्तरायास्ययोरदीरितयोरन्यतत्वेन प्रतिपत्तेः इह च तदभावात् । न हि माधयवाक्यांथंपरामर्शधेलायानुमाधववाक्यार्थंपरामर्शोऽस्ति निरपेक्षत्वात्तयोः । तस्मादेवमादौ अलंकारान्तरविविक्तविषयत्वात् निरवकाशः श्लेषः । अचिंतु “मकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति मुधांशुधिम्यमिवे”त्यादौ शब्दमात्रताम्येन समानधर्माभावादुपमादेः प्रतिभामात्रेणावस्थाने तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुः । अपि “अमृतेन्दुकलासहोदरे”त्यादाविन्दुकलासहोदरत्वात्सधारणधर्मबलेन स्वलक्षणानुसारेण प्रतिष्ठितस्योपमादेः पर्यवसाने “वनमालाभरणे”त्यादिश्लेषोऽङ्गम् । कुत्रचित्तु “सन्निहितचालान्धकारा भास्वन्मूर्त्तिश्रे”त्यादौ विरोधेऽङ्गमेव न तु तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुः । प्रातिभत्वादेव सर्वत्र विरोधस्य प्रयुक्तार्थद्वयस्य पार्यवसानिकत्वाभावादेवमादौ श्लेषस्यैव प्रातिभत्वम् । “परिपिञ्जिता सिताम्बरे”त्यादौ समासोक्त्यादेरनुप्राणकत्वं नाङ्गता । श्लेषव्यतिरेकेणैवमादौ समासोक्त्यभेदस्यात्मलाभाभावात् । एवं च—

प्रधानभूतालंकारवियोगात्सावकाशता ।

कुत्रचित्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वं कचिदङ्गता ॥

कचित्प्ररोहविरहात्प्रातिभत्वं परत्र च ।

अनुप्राणकतास्येति श्लेषोऽयं पञ्चभूमिकः ॥ इति ॥

अयं च प्रस्तुतयोर्विशेष्यद्वयप्रतिपादकस्य शब्दस्यैकत्वेन साम्ये तथाविधयोर्द्वयोरपि साम्ये एकतरस्य विशेषणानामेव चेति चतुर्धा । एवमप्रस्तुतयोरपिहयष्टधा । प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तु प्रस्तुतविशेष्यप्रतिपादकस्योभयोर्वा विशेषणानामेव वा साम्ये चेति चतुर्धेति द्वादशविधः । क्रमेण तथा—

आसन्नामरवाहिनीसहचरः सम्भावयन्कृत्तिका—

अञ्चच्चित्रशिल्पिण्डपृष्ठनिपतत्पादः सुरावर्जितः ।

कुर्वन्त्या क्षणदानवाभिभवनं शकस्या समासेवितः

पायान्निर्जिततारकः स्वमहसा सत्वात्रिनेत्रोद्भवः ॥२२८॥

अत्र सत्वात्रिनेत्रोद्भव इति कुमारचन्द्रमसोर्द्वयोरपि रक्षणक्षमत्वात्प्रकृतयोर्विशेष्ययोरभिधायकस्यापि साम्यम् ।

घनतिमिरविरोधक ससार सकलकल च सुधाकर निरीक्ष्य ।

सुतमतिमसमेपनाकलप्राश्चिरमुदितो मकरालयश्चकास्ति ॥२२९॥

अत्र मकरालयसुधाकरशब्दयोर्विशेष्ययो पृथगुपात्तयो साम्य द्वयोरपि प्रकृतत्वाद्वाच्यत्वम् ।

रक्ताशयस्य गुणिनस्सहसा तथान्त-

रासेदुप स्थितिमतिस्फुटमित्रशक्ते ।

मालिन्यदैन्व्यमधुना विदधाति कष्ट

दोपाकरस्य भवतश्च रलोदयोऽयम् ॥२३०॥

अत्र प्रदोषवर्णने रालस्य सम्बन्धव्यत्येन खलदोपाकरयो प्रकृतयोरन्यतर- विशेष्यप्रतिपादकस्य दोपाकरत्वस्य साम्यम् ।

सजातपत्रप्रकराश्चितानि समुद्बहन्ति स्फुटपाटलत्वम् ।

विकस्वराण्यर्ककरप्रभात्रादिनानि पद्मानि च वृद्धिमयी ॥२३१॥

अत्र ऋतुवर्णने दिनपत्रयो प्रस्तुतयो प्रस्तुतयोविशेषणानामेव साम्यम् ।

अत्रामृत किमपि यत्सततप्रिय मे

स्यन्देत जात्वधिधरित्रि तरोर्मुखे तन् ।

यत्रेति चिन्तितवतान्युतसोदरेण

द्राक्षासु वाष्प्यमिपतोऽम्बरमास्वृतं तन् ॥२३२॥

अत्र द्राक्षाया वर्णनीयवर्णाप्रस्तुतयो शशहलधरयोर्विशेष्ययोरप्युत- सोदरेणेत्येकमेव प्रतिपादकमित्यप्रकृतयोर्विशेष्यस्यापि साम्यम् ।

सजसोअरोवि ण समो विमलस्य मुहस्स फुटमुहासो वि ।

मम वहहाण तीण कमल तद् पुण्णरअणिअरो विव ॥ २३३ ॥

[सरसोदरोऽपि न सम विमलस्य मुगस्य स्फुटमुहासोऽपि ।

मम वहभायासास्या कमल तथा पूर्णरजनिकरोऽपि ॥]

अत्र मुगस्य प्रस्तुतेनाप्रस्तुतयो कमलरजनिकरयोर्वाक्यौ कमलो परस्य पूर्णो रजनिकरो परस्यर्थावस्थाभवनं द्वावपि समानौ ।

विअडपअबन्धयन्धवसिरिणा तुह् मित्तचित्तविह्वरस ।

रण्णो वि गइ गुरुइ सरिसी रअणाअरेण इमा ॥ २३४ ॥

[विकटपदबंधवांधवश्रिया (विकटपयोवन्धवान्धवश्रिया
वा) तव मित्राचित्तविभवस्य ।

राज्ञोऽपि गतिर्गुर्वा सदृशी रत्नाकरेण (रतनागरेण वा) एषा ॥]

अत्र विभवोपमानतयोपात्तयो राजगुरुर्योरप्रस्तुतयो (?) रतनागरेणेत्यर्था-
श्रयेण नरअणाअरेणेति एकमेव वाचकं समानम् ।

सन्तः सन्तोपवन्तोऽपि परोपद्रवभाजनम् ।

वनस्थितौ पद्ममृगावायास्येते शिलीमुखैः ॥२३५॥

अत्र सतामुपमानत्वेनोपात्तयोः पद्ममृगयोः पृथुगुपात्तत्वाद्द्विशेषणानामेव
साम्यम् ।

अत्रान्तरे समायान्ती ददृशे दूरतस्तया ।

नरेन्द्रसवितुस्तस्य पुरः सन्ध्येव पाटला ॥२३६॥

अत्र पाटलेति प्रकृतविशेषप्रतिपादकमप्यप्रकृतसन्ध्याविशेषणत्वेनोपात्तम् ।

दशा दिनस्य तीव्रेयं यदयं भगवान् रविः ।

कृष्णस्योरसि पुष्पाति नभसः कौस्तुभश्रियम् ॥२३७॥

अत्र कृष्णस्येत्यप्रकृतवासुदेवप्रतिपादकत्वेऽपि नभोविशेषणत्वेनापि गतिः ।

अस्ति प्रथापरमदैन्यमुखासनाभि—

रसूतं गजाननगुहावासिताधिविन्ध्यम् ।

लीलावतीति नगरी कलितापदाना

दुर्गेति भावितरणा हरिणाङ्कनेन ॥२३८॥

अत्र लीलावतीया दुर्गायाश्च प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विशेषणयोरेपि प्रतिपादक-
समानत्वम् ।

दुर्गेति सर्वत्र गता प्रसिद्धिं नगेन्द्रकन्येव सनीलकण्ठा ।

या लग्नकाञ्चीविषये न कान्तिं सिंहासनेनातितरां विभर्ति ॥२३९॥

अत्र प्रकृताप्रकृतयोः पृथुगुपात्तयोः विशेषणानामेव साम्यम् । विशेषणद्वय-
प्रतिपादकत्वैकत्वे प्रस्तुतत्वैव वाच्यत्वे तु ध्वनिर्धया ।

लङ्कालआणं पुत्तअ वसन्तमासेकलद्धपसराण ।

आपीअलोहिआण वीहेइ जणो पलासाण ॥२४०॥

[लङ्कालयाना पुत्रक वसन्तमासे लब्धप्रसराणाम् ।

आपीतलोहिताना रिभेति जन पलाशानाम् ॥]

अत्र तरुणा वाच्यत्वं प्रस्तुताना निशाचराणा व्यङ्ग्यत्वम् । यथा चात्र तरुणा निशाचरत्वाध्ययसायस्य प्रतीयमानत्वादतिशयोक्तेर्व्यङ्ग्यत्वं नोपमाया शब्दशक्त्या तत्प्रतीतिरभावात्तथाक्तमन्यत्र । “यैरेकरुमि”त्यादां स्वप्रकृत विशेष्यप्रतिपादकत्वाध्ययादिवदस्याप्रकृतभगवत्परामर्शकेन स्वामित्यनेन सामानाधिकरण्यनिर्देशाद्भवति । प्रस्तुताप्रस्तुतविशेष्यद्वयप्रतिपादकयोर्द्वयोरपि साम्ये च निरेव । यथा—

भूपा भोगैरहीना दधदजतृपगो दृक्सरेनार्चिषा य

काल ध्वान्त त्रिधुन्वतयनविपमता दर्शयन्नुत्तमाया ।

पुण्यधामाध्यमाशान्तरगतिरतनोत्तारकाक्षेपचार

भास्वानीश स्वमूर्ति प्रकटयतु निजा काञ्चनोपा मभूतिम् २४१

अत्र भास्वत म्बुयमानत्वेन प्रस्तुतस्वैशस्य धाम्प्रस्तुतस्य भास्वानीश इति च वाचकौ परस्परविशेषगत्वेनोपमात्ताविति पूर्वत्रद्वयङ्ग्यनिरेव । क्वचित्तु प्रस्तुतयोरुल्लेखद्वयत्वेनैकस्य वाच्यत्वस्य व्यङ्ग्यत्वं च निरेव । यथा—

नृप प्रहीतु न यमत्र कोऽप्यल सुरेषु वा पत्रगपुद्गनेषु वा ।

स त्व पङ्केमहकर्णिसामृदुस्त्वयाशयोऽस्या क्रियते सर्गतुम् २४२

अत्राशयस्य तदानीं प्रस्तुतत्वाभिधानुमित्तस्य वाच्यत्वं शयपङ्कवाच्यस्य पाणेर्भाषितत्वं प्रस्तुतत्वेऽपि गृह्यनीयत्वं साभाद्रन्तु अनित्यत्वात्पुण्यद्वयत्वे व्यङ्ग्यत्वम् । अत्र च भिन्नत्वानोद्यत्वांगामपि शब्दानां मुक्त्यस्त्वानाभिन्नप्रधानोद्यत्वं इति यदा तदा जनुकठवत्त्वात्पुण्यद्वयत्वं । यदा त्वेकस्वस्यैव वाच्यत्वेनैकप्रतिपादक्य तदैकत्वम् वाच्यत्वं अर्थवारेक्यत्वं गतकलद्रव्यवत् भिन्नत्वादर्थात्वे ॥ ४४ ॥

सामिप्रायत्वं परिकरः ॥ ४५ ॥

विशेषणानामित्यनुपज्यते । विशेषणानां सामिप्रायत्वं प्रतीयमानार्थगर्भता परिकरः । तस्य च प्रतीयमानस्य वाच्यं प्रत्युपस्कारकत्वाद्गुणीभूतत्वेनालक्ष्यार्थत्वाभावादलङ्कारता । वाच्यस्यैवोपस्कार्यत्वेन प्राधान्यादलङ्कार्यता । यत्र तु वाच्यस्य व्यङ्ग्यार्थपर्ययसाधितया व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यं न व्यङ्ग्यगर्भता स ध्वनेर्विषयः ।

कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनस्सोऽभिमानी
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटु पाण्डवा यस्य दासाः ।

राजा दुःशासनादेर्गुरुरुजशतस्याङ्गराजस्य मित्र

कास्ते दुर्योधनोऽसौ कथय न तु रूपा द्रष्टुमभ्यागतां स्व २४३

अत्र रूपा नागतावपि तु द्रष्टुमागताविति मुख्यार्थबाधादुपहासो लक्ष्यः । अत्र च दुर्योधनस्यायुक्तकारितयोपहास्यत्वे भीमार्जुनयोस्तत्कारित्वं च वाच्यं एव द्यूतच्छलकारित्वादिहेतुतया उपात्तः । तस्य च वाच्यस्य द्यूतच्छलादिकरणेन पाण्डवानपास्य दासभावश्चापवास्माद्ध्येव जगती भविष्यतीति युष्माभिश्चिन्तीतम् । तदिदानीं सर्वमस्माभिश्चल्लादिपरिहारेण केवलेन बाहुवलेन विपरीत सपादित सपादयिष्यते चेत्यादिना व्यङ्ग्येन तदागुरितेन हेतुत्वमुपोद्बोधयते इति वाच्योपस्कारकत्वेन व्यङ्ग्यस्य गुणीभावाद्ध्यन्यङ्गत्वाभावे परिकरालङ्कारः । यत्तुक्तम्—व्यङ्ग्यस्य स्फुटतया वाच्यायमात्रत्वेन गुणीभावाद् ध्वनिवाभाव इति तदसमीचीनम् । न हि स्फुटतया प्रतिपत्तौ व्यङ्ग्यस्य कश्चिद्विशेषः येन तस्य गुणीभावः स्यात् । अपि तु प्रमातुः । नापि प्रमातरि नियतः, प्रज्ञातिशयवता ध्वनावपि व्यङ्ग्यस्य स्फुटत्वेनावभासनात् तदन्वेषणमेवमादावप्यस्फुटत्वेन प्रतीति मन्दानामुभयत्रापि च तदवगमाच्च । अपि च न गुणीभावो वस्तुन स्वाभाविक प्रधानरूपार्थान्तरसापेक्षत्वेनोपाधिकत्वात् । य एव स्वगृहे प्रधानं तस्यैवाचार्यसंज्ञिधावप्रधानत्वम् । न चात्र प्राधान्यं कस्यचिदवगच्छामः । किं वाच्यस्य व्यङ्ग्यान्तरस्य वा । भावो यदि वाच्योपस्कारकत्वाच्च गुणीभावः तर्हि वाच्याङ्गत्वादेव तत्सिद्धौ स्फुटत्वेन प्रतिपत्तेरप्रयोजकत्वम् । अथ वाच्यापेक्षया व्यङ्ग्यस्य समकार-

कारित्वाभावात्तदसुन्दराख्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदेऽन्तर्भावार्त्कि स्फुटत्वरूपदोषो-
द्भावेन । न द्वितीयो व्यङ्ग्यान्तराङ्गत्वेऽन्याङ्गत्वादेव गुणत्वसिद्धेः ।

कस्यापि गूढप्रतिपत्तिरस्ति यत्रैव तत्रैव परस्य न स्यात् ।
धीभेदतस्तेन निगूढतायां ध्वनिः स्फुटत्वे तु न वेति वाच्यम् ॥
ऋते प्रधानं न भवेद्गुणत्वं वाच्यं प्रधानं यदि तत्कुतः स्यात् ।
सौन्दर्ययोगातिशयेन किं वा व्यङ्ग्येन साक्षादुपवृंहणाद्वा ॥
व्यङ्ग्यस्य सौन्दर्यविशेषहानेरन्याङ्गभावाद्यदि वा गुणत्वम् ।
तदेव वाच्यं न पुनः स्फुटत्वं नरान्तरादौ तदनिश्चयेन ॥

इति संक्षेपः । तस्मान्प्रसन्नगम्भीरपादरूपागूढाख्यगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदस्या-
भाव एवेति किञ्चिद्बहुना । यथा च गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदा न सम्भवन्ति
तथोक्तमन्यत्रेति तत एवावधार्यम् ॥ ४५ ॥

सापेक्षत्वादुपादानेनान्यप्रतीतिर्भग्यन्तरेण वाभिधानं
पर्यायोक्तम् ॥ ४६ ॥

इहाभिधेयस्वाधान्तरावगमकथ्ये द्वयी गतिः । सापेक्षत्वं निरपेक्षत्वं वा ।
तत्राधान्तरनिरपेक्ष्ये ध्वनिः । सापेक्षत्वे तु कुन्ताः प्रविशन्तीतिरदर्थप्रतीति-
लक्षणाया न तु व्यञ्जनेन उपादानलक्षणाया भन्नमयप्रसङ्गात् । तेनैवमादौ
लक्ष्यत्वेनाधान्तरस्य व्यङ्ग्यत्वाभावात् गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदार्थं न वाच्यम् ।

मुख्यार्थमाकाङ्क्षतया प्रतीतिरात्रेपतोऽर्थस्य हि लक्षणीव ।
व्यङ्ग्यत्वगन्धोऽपि न विद्यतेऽत्र ध्वनित्वशङ्कापि न तेन कार्या ॥

इति संक्षेपः ।

तेनोपादानामन्तराङ्गलक्षणाभेदेनात्मनः सापेक्षतापरिहारायार्थेनाधान्तरं यदा-
क्षिप्यते तदैकं पर्यायोक्तम् । यद्यप्युपादानलक्षणायां लक्षकस्य सापेक्षत्व-
मेव तथाप्युपादानावलम्बनेन परिकरादौ व्यञ्जनस्याप्रस्तुतप्रसङ्गाभावेऽपि च
लक्षणापारमर्शवात्तद्व्युदाहार्यं सापेक्षत्वादिति कृतम् । न हि यथेह तथा

सत्राप्रस्तुतस्य साकांक्षत्वमस्ति । स्वसिद्धयर्थतयाक्षेपो यत्र वस्त्वन्तरस्य तदु-
पादानम् । यत्र च वाच्यस्यैवार्थस्य विदग्धमणितिरूपेण विच्छिद्यन्तरेण
कथनं तद्द्वितीयं पर्यायोक्तम् । उदाहरणम्—

स्तनयुगमश्रुत्वातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः ।

चरति विमुक्ताहारघ्नतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥ २४४ ॥

अत्र रिपुस्त्रीणां स्तनयुगस्यावस्थाविशेषवर्णनेन साकांक्षेण शोकोपनिबन्धः
सहितेन स्वसिद्धयर्थं तत्कामुकबधः कारणभूत आक्षिप्यते ।

यस्मिञ्जातु न जायतेऽम्बुजवतीकौमारधर्मक्षति—

दृष्टो यत्र न वा कदाचिदशनाभिज्ञश्चकोरीजनः ।

तस्मिन्नप्यहिचक्रवर्तिनगरोद्देशोपकण्ठे क्षणं

यन्मूलस्फुटिकाश्मरश्मिनिवहैः कोऽपि प्रसादोदयः ॥ २४५ ॥

अत्रार्केन्द्रोः कारणरूपयोः पाताल अभावः प्रतीयते । आद्ये शोकादे
कार्यस्य रिपुवधस्य कारणस्य चेति द्वयोरपि प्रस्तुतत्वात्, द्वितीयस्मिंश्च कैला-
सस्य वर्णनीयत्वेन द्वयोरपि गम्यगमकयोरप्रस्तुतत्वात्, अप्रस्तुतप्रदांसाती
भेदः । द्वितीयं यथा—

स्वभ्यस्तदुर्नयजयस्तनयस्तदीयः

क्ष्मासाररक्षजयवाहननामधेयः ।

दुर्यारवैरिवरवीरविलासिनीनां

स्वभावशेषमकरोत्प्रियदर्शनं यः ॥ २४६ ॥

अत्र बहुधाजयदिति प्रियदर्शनाभावश्च भङ्गयन्तरेणोक्तौ ।

वत्सरैः कतिपयैरमत्सरः सोऽप्सरोनयनसम्भृतोत्सवः ।

पालितप्रकृतिमात्रपुत्रको नाकलोकतिलकत्वमाययौ ॥ २४७ ॥

अत्रापुत्रो प्रतीत इति भङ्गयन्तरेणोक्तम् । क्वचिदुपचारगर्भेण भङ्गयन्तरेण
यथा—

य वीक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्जिता ।

मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरे ॥ २४८ ॥

अत्रेन्द्रतद्गर्जा मानमद्रमुक्तौ जाताविति भद्रयन्तरेण कथितम् । मानमदयो
श्चाचेतनत्वेन प्रतीत्यभावात्पुपचारगर्भत्वमेव । एतमन्यत्रावसेयम् ॥ ४६ ॥

विहितस्याशंकितस्य या विशेषागमाय निषेधो निश्चयः ॥ ४७

क्रियया नत्रा^१ वा विहितस्याशंकितस्य वार्यस्य वेनचिन्निमित्तेनायुक्ततय-
प्रतिभातस्य निषेधे क्रियमाणे कस्यचिद्विशेषस्य प्रतिपादनायादौ भ्रमवशाद्-
न्यथावभातस्य पश्चादन्यथा निश्चयन निश्चय ॥ उदाहरणम्—

देया शिलापट्टकवाटमुद्रा श्रीरण्डशैलस्य दरीगृहेषु ।

वियोगिनीरुण्टक ण्य वायु^२ कारागृहस्यास्तु चिरादभिज्ञ ॥ २४९ ॥

वाणेन हत्वा मृगमस्य यात्रा निवार्यता दक्षिणमास्तस्य ।

इत्यर्थनीय शरराधिराज श्रीरण्डपृथ्वीधरकन्दरस्थ ॥ २५० ॥

यद्वा मृपा तिष्ठतु दैन्यमेतन्नेच्छन्ति वैर मरुता किराता ।

केलिप्रसङ्गे शबरान्नाना स हि स्मरग्लानिमपाकरोति ॥ २५१ ॥

अत्र वियोगिनीना मलयानित्तेन रोदिताना वातरतया कवाटमुद्रादे कार्य-
तया प्रतिभातस्यापि किराताना तदनुकूलतया युक्तत्वेन निषेधो मलयानि-
रस्याशक्यनिराकरणात्स्व तासां च यत्किञ्चन कर्तुमुद्यतानामशरणतया
कान्दिशीस्त्वमित्यादिविशेषवमवगमयति । द्वितीयो यथा—

सता कदर्थना व्यर्थं सर्वे दुर्जेन मा कृथा ।

अथवा नोपदेशेन माधुर्यं भजते विपम् ॥ २५२ ॥

अत्र कदर्थना मा कृथा इति नभर्षस्य विहितस्यापि अथवत्यनेन तत्स्य-
भाषत्वेन दुर्जनस्य निरुपदेशात्प्रावगमाय निषेध कृत । तृतीयो यथा—

तावत्यनन्तमुभटोन्मथने कथं नु साहायकं तव कन्द्वयमाततान ।

नैवाथवात्र विपयोऽस्ति कुनूलस्य यत्तेजसा भुवि सहस्ररुोऽभिगीत ॥

अत्र करद्वयं कथं सहायकमाततानेति शङ्कितस्यार्थस्य नैवेति अनेन निषेधः कृतः । करद्वयस्य च करसहस्रकार्यप्रतिपत्तिर्विशेषप्रतिपत्तिः । न चायमाक्षेपः । तस्य निषेधाभासरूपत्वात् । इह तु निषेधपर्यवसानिकत्वात् । अलंकारान्तरत्वं चास्य विशेषप्रतीतिगर्भकारेण चमत्कारकारितयाक्षेपादिवद्युक्तमेव । अन्यथाक्षेपादेरप्य(न)लंकारत्वप्रसङ्गात् ॥ ४७ ॥

इष्टनिषेध आक्षेपः ॥ ४८ ॥

विशेषावगमायेत्यनुपज्ञः । उत्तरत्र च । इह निषेधः क्रियमाणो बाधाभावाद्धिषेध एवेति यथा निश्चये । कदाचिषु बाधित्वाद्धिषेधाभासः । बाधश्रेष्ठस्य निषेधानर्हस्य निषेधे सति भवति । तेनेष्टस्योक्तस्य वक्ष्यमाणस्य वा विशेषावगमाय निषेधाभास आक्षेपः । तत्रोक्तविषये क्वचिद्वस्तु निषिध्यते क्वचिद्वस्तुकथनं च । वस्तुनश्चोक्तस्य निषेधो निषेध्यमानतर्कबोक्तिरिति त्रयो भेदाः । वक्ष्यमाणविषये च वस्तुमुपक्रान्तस्य समस्तस्योक्तेर्निषेधोऽशस्य वेति द्वाविति पञ्चभेदः । अत्र चोक्तविषये भेदत्रये किमर्थमेतदिति पर्यनुयोगरूप आक्षेपः । वक्ष्यमाणविषये तु भेदद्वये उपादानरूपमाग्रणमाक्षेप इति आक्षेपशब्दस्यार्थभेदेन द्वावाक्षेपाविति न वक्तव्यम् । “ सुहृत् विलम्बसु ” इत्यादौ वक्ष्यमाणविषये भणितनिषेधेऽपि किमर्थं भण्यत इति पर्यनुयोगप्रतीतेरपि सम्भवात् । न चोक्तिनिषेधमात्रेणानुक्तोर्थं आक्षिप्यते । कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ पुरुषवदनुक्तस्य निषेधमात्रेणाप्रतीतिः । यत्तु प्रतीतिसस्या अर्थप्रकरणादिरेव हेतुरन्यथा सर्वत्र विवक्षितस्यार्थस्य न भगामीति निषेधमात्रादेव प्रतीतिप्रसङ्गः । तेनोपादानरूपमाग्रणमेव नास्ति । तस्मात्कथमेतदिति पर्यनुयोग एव आक्षेपशब्दार्थः । स च क्वचिदशक्यत्वेन काप्यानर्थक्येन वा भवति । तेनैक एवाक्षेपः पञ्चभेद इति स्थितम् । क्रमेण यथा—

दूरप्रवासे सम्मुखोऽसि सुहृत् आलिंगणं खणं कुरुसु !
अथवा अला हि इमिणा गमणम्भि विलम्बजारेण ॥ २५४ ॥

[दूरप्रवासे सम्मुखोऽसि सुभग आलिंगनं क्षणं कुरुष्व ।
अथवा अलं एतेन गमनविलम्बकारेण ॥]

अत्रालिङ्गनरूपस्योक्तस्येष्टस्य वस्तुतो निषेधे बाधितत्वेन निषेधाभासः । अहं तावत्वां विना क्षणमपि स्थातुं न क्षमा, त्वं तु मयि निरनुक्रोशकूर-
द्वदयो गन्तुं प्रस्तुतः, तत्किमनेन क्षणमात्रविलम्बेनेत्यादिसूचनेन गमनस्य
अवश्यापरिहार्यत्वं विशेषमवगमयति । एवं चैवमादां आलिङ्गनादेर्निषेधेऽ-
प्यन्यविशेषप्रतीतिर्यस्यैव निषेधस्तस्यैव विशेष इत्याद्यसङ्गतम् । अव्यापक-
त्वात् । अत्र चालिङ्गनस्य विहितस्यापि निषेध आक्षेपसम्भवाद् विहितस्य
निषेधो नाक्षेप इति न वाच्यम् । न चात्र निश्चयालंकारः । तत्र निषेधस्य
प्ररूढत्वात् । इह त्वामुखावभासनात् ।

विहितेऽर्थे निषेधस्य स्याच्छेदाभासमानता ।

आक्षेपोऽसौ तदा ज्ञेयः प्ररूढत्वे तु निश्चयः ॥

इति सक्षेपः । अत्रोक्तस्य निषेधः । निषिष्यमानतयैवोक्तिः यथा—

उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तनविधौ का योग्यता मादृशां

भावं ग्रन्थकृतः समप्रमपि वा वेद्मीति नायं मदः ।

किञ्चित्किञ्चिद्दहं तथापि कथये कुत्रापि कुत्रापि यन्

सर्वं जीवितमेव तत्कविकुलस्येति प्रतिज्ञैव मे ॥ २५५ ॥

अत्रोक्तादिविन्तनप्रवृत्तस्यैव तन्निषेधो बाधितत्वेन निषेधाभासो ग्रन्थ-
दृष्टंलक्षणेन ममैव विचारकुशलत्वमित्यादि विशेषमवगमयति । तथा चैत-
देव यत्कथयामि तत्कविकुलस्य जीवितमित्येतेन प्रकटीकृतम् । अत्र च वस्तु-
निषेधः ।

दातेत्यर्थकणार्थिता शमयिता शत्रूनिति क्रूरता

वंही योधन (?) इत्यदातृविषयो विद्वानिति स्वोचितम् ।

अक्षाणां वनेति (?) युक्तमगृहस्थास्त्रोर्त्रयोनङ्ग इ-

त्याभासोऽप्यशुभस्य तन्मम विभो न त्वं गिरां गोचरः ॥ २५६ ॥

अत्र दातेत्यादि न यन्मुचितमित्युक्तिनिषेध एवमेवान्यवैलक्षणेन दाना-
दिगुणविशिष्ट इत्यादि विशेषनिष्टः ।

किं भणिमो भण्णइ कित्ति अथ किं वा इमेण भणिण्ण ।

भणिण्हिसि तह्वि अह्वा भणामि किं वा ण भणिओसि ॥२५७॥

[किं भणाम भण्यते कियदिव किं वा एतेन भणितेन ।

भणिष्यसे तथापि अथवा भणामि किं वा न भणितोऽसि ॥]

अत्र भणिष्यसे अथवा भणामि इति सामान्येन प्रतिज्ञातस्य बक्ष्यमाणस्य “ किं वा ण भणिओसि ” तत्किमर्थं भण्यसे इत्युक्तिनिषेधात् यदुच्यते तत्तत्रान्यसत्तरादिना निरर्थकमेव भवतीत्यादिप्रतिपादनेन त्रिवक्षितस्या-
वाच्यस्वीकार्यत्वादीति विशेषप्रतीति ।

समागतप्राणसमा करोति या न ते सपर्याविधिमध्वगाङ्गना ।

पुन प्रियोऽस्या किमत परेण वा घन त्वमेवात्र कविर्भवोपरि ॥२५८॥

अत्र पुन प्रियोऽस्या इत्यशोक्तौ न समागमिष्यतीत्यशान्तरनिषेध
शक्यवचनीयत्वादिविशेषपर्यवसित ॥ ४८ ॥

अनिष्टविधानं त्रिध्याभामः ॥ ४९ ॥

यत्र विशेषप्रतीत्यर्थमनिष्टस्यार्थस्य विधानानर्हस्य विधान बाधितत्वादा
भासीभवति न त्रिध्याभास । न चायमाक्षेपस्य भेद इति वाच्यम् । आक्षेप
शब्दार्थस्य पर्यनुयोगस्याभावात् । विधिना निषेधस्योपादानरूपादाक्षेपत्वे
कथ्यमाने व्याजस्तुत्यादावपि आक्षेपभेदत्वप्रसङ्ग । नत्रापि निन्दादिना
स्तुत्यादाक्षेपसम्भवात् । किमपर स यत्र लक्षणाया मुत्स्यस्य बाधे लक्ष्य-
प्रतीतौ आक्षेप एव स्यात् । न चैवमादौ निषेधेन विधिप्रतीतिरूपाया
विपरीतलक्षणाया उपादानरूपनागूरणमस्ति स्वसिद्धयर्थतयार्थान्तरोपादाना
भावात् परार्थस्वसमर्पणेनानध्यवसानात्मकवाच्य । तेनालकारान्तरमेव । एव
मुत्तरत्रावसातव्यम् ।

आक्षिप्यतेऽत्र विधिना न यतो निषेध

स्वार्थं विधावपि न पर्यनुयोगबुद्धि ।

तस्मादनिष्टविधिरप विलक्षणत्वात्

नाक्षेपमध्यपतितोऽपि तु भिन्न एव ॥

पराभिमतार्थानुमननाभासादिना प्रतीतिर्वचिन्याद् विच्छित्तिभेदे विध्या-
भासाक्षेपादेरतिशयोक्तेः पृथक्त्वम् । तत्र क्वचिन्नुद्धं विधानं कापि वरं विपं
भक्षय मा चास्य भुङ्क्था गृहे इतिवदनिष्टान्तरनिषेधनं च संमृष्टम् । प्रमेण
यथा—

वन्च मह त्विय एकेइ होन्तु णीसासरोडअव्वाइं ।

मा तुञ्ज वि तीअ विणा दक्खिण्णहअस्स जाअन्तु ॥ २५९ ॥

[व्रज मम एव एकस्या. भवतु निश्चिन्नासरोदितव्यानि ।

मा तवापि तथा विना दाश्रिण्यहृतस्य जायन्ते ॥]

यथा च—

जइ वच्चसि वच्च तुमं को वा वारेड तुञ्ज गमणस्स ।

तुह गमणं मह मरणं लिहिअपसत्तं वदन्तेण ॥ २६० ॥

[यदि व्रजसि व्रज त्वं को वा वारयति तव गमनस्य ।

तव गमनं मम मरणं लिखितप्रसक्तं कृतान्तेन ॥]

अत्रानिष्टगमनविधानं गमनस्यात्यन्तपरिहार्यत्वादिविशेषप्रत्यायकम् ।

आचारापचयं महे खलु जनस्पर्धानुबन्धं सहे

मर्तव्यव्यसनं सहे गुणिकथाविन्देदुःखं महे ।

चिन्तारत्नविकल्पकल्पवपुषः सन्दिग्धसत्तात्मनो

दम्भारम्भमयस्य हन्तं भवतो देहीति नाहं सहे ॥ २६१ ॥

अत्राचारापचयादेरनिष्टस्य विधां देहीत्यनिष्टान्तरस्य निषेधाद् याम्नाया
भाचारत्यागादिभ्योऽपि दुष्टतरस्य प्रतीयते । यथा च—

जाणञ्ज वणुहेमे कुञ्जो वि हु णीमहो इडिअपत्तो ।

मा माणुम्मग्गि लोण ताई रमिओ ढरिहो अ ॥ २६२ ॥

[जायतां वनोद्देशे कुञ्जो खलु निःशरतः शिथिलपत्रः ।

मा मानुषे लोके त्यागी रमिको द्रिष्टश्च ॥]

अत्र त्यागिनो दारिद्र्यस्य दुष्टतरत्त्वप्रतिपादनायानिष्टस्यापि जन्मनो विधानम् । क्वचिदपुनरनिष्टस्याप्यभ्युपगममुखेन विधानं दृश्यते यथा—

वरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः ।

न शौरिसेवाविमुखजनसंवासवैशसम् ॥ २६३ ॥

यथा च—

आभोगिनौ कुण्डलिनौ तत्क्षणोन्मुखकञ्चुकौ ।

वरमाशीविपौ स्पृष्टौ न तु तन्व्याः पयोधरौ ॥ २६४ ॥

अनयोरत्यन्तानिष्टस्य ज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितत्वादेवैरमित्यभ्युपगमपूर्वं विधानम् ।

सुहृज्ज विलंबसु थोअं जाव इमं विरअकाअरं हिअअं ।

संठविउण भणिस्सं अहवा बोलेसु किं भणिमो ॥ २६५ ॥

[सुभग विलम्बस्व स्तोत्रं यावदिदं विरहकातरं हृदयम् ।

संस्थाप्य भणिष्याम्यथवापक्राम किं भणामः ॥]

अत्र विलम्बत्वेति विहितस्यावस्थानस्येष्टस्य वस्तुनोऽथवेति निषेधाभासाद्भजेत्यनिष्टविधानात्किं भणामेति भणितनिषेधाभासाच्चाक्षेपविध्याभासाक्षेपाणां सङ्करः न तु भणितिनिषेधरूप आक्षेप एव ॥ ४९ ॥

सन्दिह्यमानयोरेकत्र तात्पर्येच्छा सन्देहाभासः ॥५०॥

किमिदं कार्यमुतेदमिति सन्दिह्यमानयोरेकस्यावश्यस्वीकार्यत्वविवक्षायां सन्देहो बाधितत्वाद्द्विशेषप्रतीत्यर्थं यत्राभासत्वे पर्यवस्यति स सन्देहाभासः । यथा—

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्या समर्यादमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलोकिनीनाम् ॥२६६॥

अत्र वीतरागस्य वक्तुर्वननिवास एव कार्यतथावभासते इति भूधराणां नितम्बाः सेव्या उत युवतीनामिति ताटस्थेनाभिधानं आर्याणां युवति-

नितम्बपरिहारेण भूधरनितम्बानामवश्यसेवनीयत्वमुचितमिति विशेषप्रति-
पादनाय सन्देहाभासः । यथा च—

बल्लहदढोपगृहणसुहारसो किं व माणविसजाळा ।

करअलधरिअकवोले भण सुन्दरि किं प्पिअं तुज्ज ॥२६७॥

[बल्लभदढोपगृहणसुधारसः किंवा मानविपज्वाला ।

करतलधृतकपोले भण सुन्दरि किं प्रियं तव ॥]

अत्र दूत्या बल्लभदढोपगृहणस्यावश्यस्वीकार्यत्वविवक्षायां किं प्रियमित्या-
भासमानस्सन्देहः । कविप्रतिभोस्थापित सन्देह एव चमत्कारकारितया
विच्छित्तिविशेषहेतुस्सन्देहालङ्कारे । इह तु सन्देहाभास एव चक्रतया विच्छि-
त्तिमानिति ततोऽस्य भेदः । तर्हि वाक्यार्थस्याभिन्नत्वासन्देहस्य तदा-
भासोऽपि विकल्पाभासात् भिद्येत । नैतत् ; सन्देहविकल्पयोर्भेदेन तदाभा-
सयोरपि भेदोपपत्तेः । न हि वार्थसम्भेदमात्रविकल्प एव सन्देहः एकत्र
विषयगतत्वेनान्यत्र विषयनिष्ठत्वेन च वार्थसंभेदोऽपि न तुल्यः । तयोः किञ्चि-
त्कार्यैकविषयत्वाद्विकल्पाभासस्य “ किपि तुज्ज ” इत्यादी सिद्धविषयस्यापि
सन्देहाभासस्य सम्भवात्स्फुट एव विवेकः ॥ ५० ॥

विकल्पितयोर्विकल्पाभासः ॥ ५१ ॥

एकत्र तात्पर्येच्छेद्यनुपहः । इह तुल्यप्रयोजनयोरितरपरिहारेणैकेनैव कार्य-
सम्पत्तां युगपदनुप्रवेशाभावेन तुल्यबलात्वेन च विरुद्धयोर्विकल्पः । यत्र तु
तुल्यप्रयोजनत्वं नास्ति तत्र विकल्पो विधीयमानो बाधितत्वाद्विशेषप्रतीत्यर्थं
विकल्पवदयभासमानो विकल्पाभासः यथा—

आपदां दर्शितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।

तज्जयः सम्पदां मार्गो येनेष्टं तेन गम्यताम् ॥ २६८ ॥

अत्रेष्टानिष्टफलयोरिन्द्रियविषययोस्संयमासंयमयोर्षेनेष्टं तेन गम्यतामिति
विकल्पो विधीयमान इष्टमाधनस्पर्षबोधादानार्हतया बाधितस्वरूपत्वाद्विकल्पा-
भासः । प्रयोजने चाग्रास्माभिराशासम्मितत्वेनेदं कार्यं इदं नेति किमर्थमुच्यते
यावता भवतामिष्टफलं कार्यं विपरीतं चान्यथेति स्वरसत एव निश्चयः

यतोऽस्माभिरिदमेवमिदं तु विपरीतमित्येतावप्रतिपाद्यते । तत्कथं युक्तयुक्तं
जानानैरेव भवन्निरापत्वदापादकोऽभ्ययम एवालम्बितस्तत्किमत्राभिधीयते तेन
यत्किञ्चनकारितापरिहारेण विवेकमवलम्ब्य सयसम्पत्समासादनावसानस्संयम
एव विधेय इत्यादि विशेषप्रतिपादनम् । यथा च—

एसो वसन्तमासो अह वरई सोअसहसव्वरसं ।
हंहो जुवाण तं धणरसिह वा वच्च इह व चिट्ठ ॥ २६९ ॥
[एपो वसन्तमासो अथ वराकी शोकश्लयसर्वस्वम् ।
हंहो युवन् त्वं धनरसिक व्रज वा इह वा तिष्ठ ॥]

यथा च ।

देवं वा सुरनायकं सफलतासिद्धयै यमं वा सुधा-
सारं वा दयिताननेन्दुमपुनर्दुःखाय मोहं च वा ।
तत्तद्वाञ्छितकल्पपृष्ठ भगवन् सन्दर्श्य मे दीधिति-
व्योत्स्नाजालशतैरुदग्रविरहध्वान्तोपशान्तिं कुरु ॥ २७० ॥

अत्र शकप्रियावदनयोर्वाञ्छितयोर्ममोहाभ्यामनिष्टाभ्यां तुल्यबलत्वाभा-
वादाभासमानो विकल्पः । सुरनायकस्य चात्र प्रकरणावसेयप्रियासहदनदेव-
तयेष्टफलत्वम् ॥ ५१ ॥

विरुद्धाभासत्वं विरोधः ॥ ५२ ॥

जातिगुणक्रियाधर्ममात्रद्रव्याभावानां सजातीयेन विजातीयेन वा विरुद्धेन
सम्बन्धे यत्रामुखावभासमानतया परस्परविरोध इव पर्यवसाने समाधाना-
द्विरोधाभासः स विरोधालंकारः । अस्य जातिजात्यादिभिष्पङ्क्तिभिरेव गुणस्य
पञ्चभिः क्रियायाश्चतुर्भिः धर्ममात्रस्य त्रिभिः द्रव्यस्य द्रव्याभावाभ्यां
द्वाभ्यामभावस्य चाभावेन सह विरोधादित्येकविंशतिभेदाः । दिङ्नात्रं
यथा—

पुण्डरीकैस्सहरिणैर्मातङ्गैर्यत्र मुद्विजैः ।

कृष्णशरैश्च हरिभिः शोभते राजमन्दिरम् ॥ २७१ ॥

अत्र पुण्डरीकादेर्विरुद्धहरिणादिजात्यन्तरसंसर्गविरोधः समाधानं च पुण्डरीकादीनां छत्रादिवाचकत्वाद्यर्थान्तरवृत्तेः ।

लक्ष्मीप्रेमपरः पुरातनमुनिः कूर्मो मखैकप्रियः

स्त्रीरूपः पुरुषोत्तमश्च गरुडारूढः फणीन्द्राश्रितः ।

व्योमन्यस्तपदोऽपि वामनतनुर्मत्स्यो महान्धीवरः

प्रायः कल्पितकौतुकस्त भगवान्नारायणो योऽवतान् ॥ २७२ ॥

अत्र लक्ष्मीप्रेमपरः पुरातनमुनिः इत्यत्र रागवैराग्ययोर्गुणयोर्विरोधः । कूर्म-जातेर्मखप्रियत्वेन गुणेन स्त्रीरूपः पुरुषोत्तम इत्यत्र जात्योर्गरुडारूढः फणीन्द्रा-श्रित इत्यत्र संयुक्तयोर्गुणिनोर्गरुडफणीन्द्रयोर्द्वैव्ययोर्व्योमन्यस्तपदोऽपि वामन-तनुरित्यत्र नीचत्वव्योमपदन्यसनयोर्गुणक्रिययोः मत्स्यो महान्धीवर इत्यत्र (जान्योः) विरोधः ।

सविभ्रमाकृष्टसखीजनश्च ससंभ्रमालिङ्गितवल्लभश्च ।

सीमन्तिनीनां सरसीप्रवेशो वभूव शीघ्रश्च विलम्बितश्च ॥ २७३ ॥

अत्र क्रियादीनां गुणासम्बन्धात्प्रवेशक्रियागतयोर्धर्ममात्रयोः शीघ्रत्वविल-म्बितत्वयोर्विरोधः ।

भवत्प्रतापेन जगाल सोऽपि हिमालयो नाम नगाधिराजः ।

तद्विप्रयोगेन वभार मेना प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥ २७४ ॥

अत्र हिमालयस्य गलनस्य च द्रव्यक्रिययोर्विरोधः ।

अमितस्समितः प्राप्तिरुत्कर्षेर्हर्षद प्रभो ।

अहितस्सहितस्साधु यशोभिरसतामसि ॥ २७५ ॥

अत्र मितत्वहितत्वयोस्तदभावेन विरोधः । अत्र च विरोधस्याप्यादिसूच-काभावादार्षेणं न तु व्यंग्यत्वम् । चाद्यप्रयोगे समुच्चयादेर्व्यंग्यत्वप्रसंगात् ।

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसांगयष्टि-

निक्षेप एव पदमुद्धतमुद्धहन्ती ।

मार्गाचलत्रयतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ २७६ ॥

अत्रागमनास्थानयोरभावयोर्विरोध, न तु क्रिययोर्ययौ तस्याविति यद्युच्येत तदा हि क्रियाविरोधो भवेत् । अथ च विरुद्धयोस्ससर्गो भवति । अविरुद्धयोस्ससर्गाद्विरोधो विपन्नादेर्विषय । किं च विरुद्धानामसहचारिणा सहचारित्वे विरोध, एकस्य दुर्बलतया धाप्यत्वं यदापरस्य बलवत्तया बाधकत्वं तदान्ये विरोधमूला भवन्तीति विषयभेद । विरोधवद्विरोधमूलेष्वलंकारेष्वाभासमान एव विरोधो बीजमिति तत्र समाधिरभ्युद्य । अथ च विरोधस्यार्थाधित्वात्प्रार्थालंकार । न च वाच्य “सुतोऽपि प्रबुद्ध” इति “सन्निहितवालान्धकारा भास्वन्मूर्त्तिश्च” इत्यादौ विरोधाधयस्यार्थस्याभावात्पुनरुक्ताभासवच्छब्दाश्रयत्वमेवेति । वस्तुनोऽत्र धाप्यस्य सम्भवाभावेऽपि वाक्यार्थान्वितत्वेन वक्तृश्रोतृन्यां धाप्यतयाध्यवसितत्वात् । अन्यथाप्यादेर्विरोधसूचकस्य केन सहान्वयः स्यात् । पुनरुक्ताभासत्वे तु पौनरुक्तायाश्रयस्थानान्वितत्वेनाध्यवसायेनापि न वाच्यता । एव च यदाहुरत्राभासमानत्वाद्द्विरोधस्य समाधानवेलायामप्यादीनां परित्यागेऽन्वयघटनेति तदप्यस्तम् । यतो विरोधगर्भस्यैव वाक्यस्य काव्यत्वात् । अन्यस्याभावात्काव्यत्वाच्च कुत्राप्यादिपरित्यागः । किन्तु प्रतीतिरवभासविरोधापि अविरोधपर्यवसायिनी न तु वाक्यस्यावस्थाद्वयम् । वास्तवस्यार्थस्यावास्तवेनाभेदेनाध्यवसितत्वात्दर्शभेदाभावात् । एव च

त्रयीमयोपि प्रथितो जगत्स्वयं यद्धारुणी प्रत्यगमद्विचस्वान् ।

मन्येऽस्तशैलात्पतितोऽत एव विवेश शुद्धशै वद्वामिमध्यम् ॥२७॥

इत्यत्र त्रयीमयस्य चारुणीगमनरूपेण विरुद्धाचरणेन विरोधालंकारकृतोऽर्थोऽत एवैत्यनेनोपेक्षाहेतुत्वेनोपात्त । तेनोपेक्षोत्तरकालं विरोधसमाधि । न प्रागुपेक्षाया अनुष्ठानापत्ते । तदसदेतत् । समाधानस्य वस्तुवृत्तपर्यालोचना लभ्यत्वेन शाब्दाभावात् । बाधोत्पत्तावपि तैमिरिकद्विचन्द्रप्रतीतिवच्छब्दाद्विरोधाङ्कुरितस्यैवार्थस्य सर्वदैव प्रतीति । तेनोपेक्षोत्तरकालमपि न वाक्यार्थमनुप्रविशति समाधि । किं चोपेक्षोत्तरकालविरोधसमाधिरिति भणिते कोऽर्थः । किमुत्तरकालं कायं किं चोत्तरकालं भवति । न तावदाद्य । समाधिर्हि बाधस्त च यादाच्छिकी न पुरुषेच्छामनुवर्तते । तेन प्रागुपेक्षाया स्वरस्त

एवोक्षात् । नापि द्वितीयः । स्वकारणवशेन प्रागप्युल्लाससम्भवात् । न ह्यप्येक्षा प्रतीतिपर्यवसानरूपा पुरुषस्य प्रयोजननिष्पत्ति यावद्विलम्बते । पर्यवसाने च समाधिरित्यस्यायमर्थः प्रातीतिको विरोधो न वस्तुन इति । न तु वाक्यस्य मुखे विरोधः, समाहावविरोध इति ।

स्खलद्रुतित्वप्रतिपादनार्थं विरोधबुद्धेः कथितस्समाधिः ।
पूर्वं तु वाक्यार्थविरोधबोधो जायेत पश्चादविरोधधीश्च ॥
तस्मादवस्थाद्वयवर्जितत्वात्सदैव वाक्यस्य समाधिकाले ।
निरस्यतेऽप्यादिविरोधहेतुरिति स्फुटं बालवचो निरस्तम् ॥

इति संक्षेपः ॥ ५२ ॥

हेत्वभावे फलोत्पत्तिर्विभावना ॥ ५३ ॥

प्रसिद्धस्य हेतोरभावे फलोत्पत्तिर्विभावना । वस्तुतस्त्विहाप्रसिद्धं कारण-
मस्येवान्यथा विरोधो दुष्परिहारः स्यात् । इह च कारणाभावस्य कार्या-
भावापेक्षत्वेन कार्योत्पत्तिर्वाधकम्, न तु विरोधवत् परस्परबाधकता । एवं
विशेषोक्तावपि कार्याभावेन कारणसामर्थ्यं बाध्यते न तु कार्याभाव-
स्तेनेति यद्वा कारणस्य भाव कार्यस्याभाव इति भिन्नविषयत्वाद्भावाभावयो-
र्विरुद्धयोरेकविषयत्वेनावस्थिताद्विरोधाद्भेदः । एवं विशेषोक्तावपि बोद्धव्यम् ।
इयं चोक्तनिमित्ता अनुक्तनिमित्ता च । अनुक्तमपि चिन्त्याचिन्त्यत्वेन द्विविधं
निमित्तमिति त्रिभेदा । ऋमेण यथा—

पुष्पोद्गमैराभरणप्रयोगं प्रारेभिरे चामदृशां युवानः ।

ततो विना कार्मुककर्म सिद्धिं पुष्पायुधस्यागमदस्त्रमोक्षः ॥२७८॥

अत्र कार्मुककर्मणा कारणेन विनास्त्रमोक्षस्य सिद्धिः । निमित्तं चात्र पर-
स्परानुरागोद्दीपकं पुष्पाणामाभरणीकरण पूर्वार्धवाक्यार्थभूतमुक्तम् ।

तनोतु भूर्तिं दहतादधानि सच्छृलिनो लोचनपावको यः ।

धूमानभिज्ञोऽपि रतेरजस्रमसुसुतेर्योऽजनि सूत्रधारः ॥ २७९ ॥

अत्र विना धूमसन्तुणः कार्यस्येत्यादि मदनदाहात्यानुक्तनिमित्त उपनिबद्धः ।

निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते ।

जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥ २८० ॥

अधोपादानादिकारणासम्भवे कार्यस्य जगत उत्पादोऽभिहितः । निमित्तं चात्र लोकातिक्रान्तगुणत्वेन शूलिनोऽचिन्त्यम् । न चात्र कलाख्यं निमित्तमुपात्तमिति वक्तव्यम् । निर्माणज्ञानरूपा कला उपादानादिकारणविरहे न हि भवति तेन तस्या एव निमित्तमचिन्तनीयम् । या च तत्त्वभेदात्मिका कला सापि न निर्माणनिमित्तम् । तस्या निर्मेयजगच्चित्रमध्यपातित्वेन पृथक्त्वविरहात् । तस्मादचिन्त्यमेवात्र निमित्तम् । एतच्चाध्यवसायाभावाच्छुद्धमुदाहरणम् । पूर्वत्र तु धूमादिनिमित्तस्य वाष्पादेर्वियोगादिनिमित्तेन वाष्पादिनाऽभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिर्गर्भत्वम् । तेन क्वचिच्छुद्धत्वस्यापि संभवात्सर्वत्रास्या अतिशयोक्त्यनुप्राणितत्वमिति न वाच्यम् । यथा च

ण अ ख्यं ण अ रिद्धी णावि कुलं ण अ गुणाण विण्णाणं ।

एमेव तद् वि कस्स वि को वि अणो बल्लहो होइ ॥ २८१ ॥

[न च रूपं न च ऋद्धिः नैव कुलं न च गुणा न विज्ञानम् ।

एवमेव तथापि कस्यापि कोऽपि जनः बल्लभो भवति ॥]

अत्र रूपाद्यभावेऽपि बल्लभत्वस्य निमित्तत्वमचिन्तनीयम् ॥ ५३ ॥

हेतुसाकल्ये फलानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः ॥ ५४ ॥

भावद्वयं कारणानि कार्यवन्ति भवन्तीति न्यायेनासमप्राणां कारणानां कार्याजनकरत्वं, समप्राणि तु जनयन्त्येवान्यथा समप्रत्वाभावात् । एवं स्थिते समप्राणामपि हेतूनां कयाधिद्वया कार्यस्यानुपादानकतोपनिबन्धे विशेषोक्तिः । इयमपि पूर्ववत् त्रिधा । क्रमेण यथा—

अथ कद्विति हितेऽपि सोमपालः क्षितिभृति सुश्मलजे न भावितोऽभूत् ।

फणिपतिपरितापितोऽद्दिशङ्कां रचयति हारवरेऽपि जीवलोकः ॥ २८२ ॥

अत्र हितत्वान्ये कारणे मत्स्यपि भावितव्यस्यानुत्पत्तिः । सुस्मलस्य च दर्शितवृत्तत्वेन तत्सुतस्य तत्मादृश्यस्य सम्भावना । सुस्मलत्र इति पर्यायवक्तव्योक्तं निमित्तम् ।

कृतप्रकाशे परितोऽपि कीर्तिज्योत्स्नाभैर्वाहुश्लोद्धटे च ।

यस्मिन्करप्राहिणि चित्रमाशु चिन्तावटे भूपतयो निपेतुः ॥२८३॥

अत्र प्रकाशादिकारणमात्रेणऽपि अस्वलनस्य कार्यस्यानुत्पत्तिरिति किं विशेषोक्तिः किंवा स्वलनस्य कार्यस्य तिमिरादिकारणाभावे प्रादुर्भाव इति विभावनेति संदेहसंकरः । अनया तथा संकर एव वक्ष्यते किंतु न स्पष्टमेतदुदाहरणम् । तत्तु यथा—

भूरि दुर्भरकुटुम्बद्वयरठ्याकुलीकृतधियोऽपि मे मुरान् ।

नाभ्युदेति गुरगर्वाविक्रिया नासिक्न्धमनराधमस्तुतिः ॥२८४॥

अयोदान्ताशपावादिनिमित्तानुपादाने व्याकुलीकृतत्वकारणे मत्स्यपि नराधमस्तुतेरनुत्पत्तिः ।

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुमुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हतं धलम् ॥ २८५ ॥

अत्र तनुहरणे सत्यपि यत्हरणस्य कार्यस्याभावेऽनुपलभ्यमानस्यादचिन्त्यं निमित्तम् । अत्र कुमुमायुधस्य चित्तोज्ज्वलत्वादेर्निमित्तस्य चिन्तनीयत्वं यदा तदोक्तानुत्पत्तिनिमित्तत्वेन द्वैविध्यमेव । एवं विभावनोदाहरणयोरपि ऐश्वर्येण मत्स्यसंक्रयता जन्मान्तरे प्रेमबन्धश्चेति चिन्त्यमेव निमित्तम् । अतर्ध्वय यश्चिन्त्यताचिन्त्यता च नाम धस्तुधर्मः पुरुगपेक्षयात्तदेव हि कस्यचिदचिन्त्यमन्यस्य प्रज्ञातिशयपतश्चिन्त्यमेव भवति । न च नियतप्रमाणुदेशेन कास्य-रक्षणं प्रवृत्तं न च सर्वेषामचिन्त्यमेवेत्यत्र प्रमाणमस्ति ।

अचिन्त्यता नाम न धस्तुधर्मः संदेह्यस्ता हि भवेत्प्रमातुः ।

कस्यापि सर्वस्य तु नैव तस्माद्विभावनादिसिद्धिधो न याच्यः ॥

इति संक्षेपः । तदुक्तानुत्पत्तेन द्वैविध्यमेव निमित्तमेतत्त्वामंगत्यादाव-ग्युक्तम् । इयं शुद्धाभ्यासिदर्शनवृद्धिः साधोदाहता ॥ द्वितीया यथा—

उद्यन्नेव त्रिभुवनसुरस्सङ्घसङ्गीनि यानि
 प्रोह्लासत्वं गमयासि तथा पङ्कजान्यद्भवन्धो ।
 स्फीता लक्ष्मीर्निवसति यथा तेषु हृत्पङ्कजं मे
 किं नाकस्मान्नयासि परमं स्वं निवासं विकासम् ॥ २८६ ॥

अत्राद्भवन्धोः पङ्कजान्तरेषु विकसनेन सह व्याप्तिदर्शनपूर्वो हार्दपङ्कज-
 विकासरूपकार्याभाव उपनिबद्धः । एवं च—

जो जस्स विह्वसारो सो तं देइत्ति किं त्थ अच्छेरं ।
 अणहोन्तं अपि खु दिण्णं दोह्मां तइ सवत्तीणं ॥ २८७ ॥
 [यो यस्य विभवसारः स तं ददातीति किमत्राश्चर्यम् ।
 अभवदपि खलु दत्तं दीर्भाग्यं त्वया सपत्नीनाम् ॥]

इत्यादौ विभावनावामपि दर्शितव्याप्तिकत्वं ज्ञेयम् ॥ ५४ ॥

तयोर्देशकालान्यत्वमसंगतिः ॥ ५५ ॥

तयोरिति हेतुफलप्रत्ययमर्शः । हेतुफलयोर्धौ देशकालौ प्रसिद्धौ तयोरन्य-
 धात्वमसंगतिः । तत्रैकदेशत्वेन प्रसिद्धस्य कार्यस्य भिन्नदेशत्वं, भिन्नदेशस्या-
 भिन्नदेशता, पश्चात्कालभाविनः पूर्वकालता सहभावित्वं वा, समनन्तरभाविन-
 श्चिरकालीनता विपर्ययो वा, ऐहिकस्यामुत्रिकत्वमन्यथा वेत्यर्था भेदाः ।
 क्रमेण यथा—

वयन्ध धम्मिल्लमधीरदृष्टेः क्षमानायकश्चम्पकमालिकाभिः ।

चित्तेषु मन्युः स्थिरतां जगाम विपक्षसारङ्गविलोचनानाम् ॥ २८८ ॥

अत्रान्यस्य बन्धोऽन्यस्य स्वैर्यमिति भिन्नदेशत्वम् । अत्र च मन्युस्वैर्यस्य
 सपत्नीविषयो नृपतेरादरविशेष उपात्त एव निमित्तम् ।

उअ जलधरमालाए जत्यव्व उ गज्जिउग्गमो जाओ ।

तत्यव्व णु उल्लसितं विञ्जुम्मणिआसलाआहिं ॥ २८९ ॥

[पश्य जलधरमालायाः यत्रैव तु गर्जितोद्गमो जातः ।

तत्रैव नु उल्लसितं विजुन्मणिशलाकाभिः ॥]

अत्र गर्जितस्य मणिशलाकारूप काय भिन्नदेशत्वेन प्रसिद्धमेकदेश-
तयोपनिबद्धम् ।

हृदयमाधिष्ठितमादौ मालत्या कुसुमचापराणेन ।

चरम रमणीवल्लभ लोचनविषय त्वया भजता ॥ २९० ॥

अत्र कामुकदर्शनस्य कारणस्य मदनाधिष्ठानस्य च कार्यस्य पौर्वापर्य-
विपर्यय । यथा चैवमादौ नातिशयोक्तिस्तथोक्तम् । तत्रैव अतिशयोक्ति
वा कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वेऽप्यध्यवसायसम्भवाद्देशभेदेऽपि तथात्वेऽसङ्गतेर
भावप्रसङ्ग ।

दलिताइ वसासोणिअपिच्छिलधारापहम्नि तुह खगगे ।

अच्छरिअ समसमओ गमागमो कित्तिलच्छीए ॥ २९१ ॥

[दलितारिवसाशोणितपिच्छिलधारापथे तव खड्गे ।

आश्रयं समसमय गमागम कीर्तिलक्ष्म्या ॥]

अत्र लक्ष्म्यागमनस्य कार्यस्य कीर्तिगमनस्य च कारणस्य तुल्यकालत्वम् ।

एणीदृश कुलिशदुर्विपहस्तदानी-

मीपद्विवेश हृदि य स कटाक्षजाण ।

हन्तीव मर्मसु विदारयतीव चेत-

श्चित्र भिनत्ति मम साम्प्रतमङ्गमङ्गम् ॥ २९२ ॥

अत्र च यदैव याणस्य प्रवेशस्तस्मिन्तरमेव विदारणादिकार्योत्पत्तिरिति
प्रसिद्धविपरीता कार्यस्य चिरकालीनतोपनिबद्धा ।

सद्य करस्पर्शमवाप्य चित्र रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।

तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोकाभरण प्रसूते ॥ २९३ ॥

अत्र चिरकालभाविन प्रसवस्य मद्य कालता ।

उत्पानि शर्वं त्ययि तण्डुलाम्बुपुष्पाणि रत्नामृतपारिजातान् ।

फलन्ति जन्मान्तरभानि नाके केदारता हन्त विभोरपूर्वा ॥ २९४ ॥

अत्रैहिकस्य कृत्स्नस्य जन्मान्तरभावित्वं भिन्नदेशत्वं चोपनिबद्धम् ।

कृतोपभोगो मन्दारमालाभिस्समरेषु यः ।

सुकृती भुक्तवान्स्वर्गममुष्मिन्नेव जन्मनि ॥ २९५ ॥

अत्र सुकृतफलस्य स्वर्गस्यैहिकत्वम् । यद्यपि चैवमादिष्वध्यवसायसम्भव-
स्तथापि कार्यकारणयोरुचितदेशकालसङ्गतिपरिहारादतिशयोक्त्यनुप्राणिताऽ-
सङ्गतिरेव । तथा हि

भेदसप्तकमत्रान्यद्यदश्माभिरुदाहृतम् ।

चारुत्वातिशयात्तस्मिन्ननलङ्कारता कुतः ॥

अलंकारान्तरेष्वन्तर्भावो न च निरूप्यते ।

असम्बन्धेऽपि संबन्धाद्यद्यत्रातिशयोक्ता ॥

तदाद्येऽपि तथाभावादलङ्कारान्तरेषु च ।

न भेदः स्यात्तस्तेन देशकालान्यथात्वतः ॥

सर्वत्रैव प्रसिद्धायाः कार्यकारणसङ्गतेः ।

उचितायाः परित्यागाद्भेदाष्टकमसङ्गतेः ॥

इति असङ्गतिरेव ॥ ५५ ॥

रूपधर्मयोः परस्परनिबन्धनत्वमन्योन्यम् ॥ ५६ ॥

द्वयोरर्थयोः स्वरूपस्य धर्मस्य चान्योन्यनिबन्धनत्वमन्योन्यम् । स्वरूपस्य
यथा—

धनेन जायते प्रज्ञा प्रज्ञया जायते धनम् ।

प्रज्ञार्थी जीवलौकेऽस्मिन्परस्परनिबन्धनम् ॥ २९६ ॥

अत्र धनप्रज्ञयोः स्वरूपस्य परस्परजननादर्शनात् स्वरूपनिबन्धनमन्योन्य-
जननं विरुद्धत्वादिश्यसमीचीनमासुधेन सर्वत्र विरुद्धत्वात्पद्यस्येति च तत्स-
माधानात् । अत्रापि कदाचित्कस्यचिद्वा धनेन प्रज्ञान्यस्य चान्यदा वा प्रज्ञया
धनमिति पुरुषभेदात्कालभेदाद्वा विरोधसमाधिः ॥ यथा च—

पुदुमिहं कारणं अधरखण्डणेणोहमेन्ति सिक्कारा ।

सिक्कारेहिं अध अधरखण्डणं सामलंगीणं ॥ २९७ ॥

[प्राथमिकं कारणं अधरखण्डनेन वह्नसन्ति सीत्काराः ।
सीत्कारेभ्यः अथ अधरखण्डनं श्यामलाङ्गीनाम् ॥]

त्वदुपासनया धर्मो धर्मेण त्वदुपासना ।

धियेषु शास्त्रसम्बोधः शास्त्रबोधेन धीरिव ॥ २९८ ॥

अत्राधरखण्डनसीत्कारयोर्धर्मभगवदुपासनयोश्च स्वरूपस्य परस्परनिबन्धन-
वम् । धर्मस्य यथा—

मअवसमन्थरभमरेहिं को विणा करिवरेहिं विंझगिरी ।

विंज्ञेण विणा करिणो पाविज्जन्ति हु परीह्वसआणि ॥२९९॥

[मदवशमन्थरभ्रमरः को विना करिवरैः विन्ध्यगिरिः ।

विन्ध्येन विना करिणः प्राप्नुवन्ति रालु परिभवशतानि ॥]

- अत्र परस्परविनोक्तया विन्ध्यस्य करिणां चान्वोन्यमहात्पादानं प्रतीयते ।
यथा च—

त्रिभ्रतोऽद्भुतनिधेरगाधतां किं महत्त्वमुदधेर्निगद्यते ।

योग्यमस्य गगनं पिधानतां नेतुमेव गगनाङ्गनस्य च ॥३००॥

अत्रोदधिगगनयोः परस्परापेक्षं विधानयोग्यत्वम् । यथा च—

सेनारेणुभरेण वा भयभुवा घोरान्धकारेण वा

दृष्टः शात्रवगात्रवञ्चितचणः कैलौचर्नस्त्वं तदा ।

धन्यं तद्भुवनत्रयस्य परमं ज्योतिर्मयं लोचनं

येनालम्बि तवान्तरं त्वमपि वा यस्यान्तरं लब्धवान् ॥३०१॥

अत्रान्तरलाभस्य परस्परनिबन्धनत्वम् ।

सेवअजणश्म किं सामिणा समागुण्णई हरआ ।

सामिणो वि विसोढमाणभंगाल्लुण्ण किं तेण ॥ ३०२ ॥

[सेवकजनस्य किं स्वामिना स्वमानोन्नतिं हरता ।

स्वामिनोऽपि विसोढमानभङ्गलघुकेन किं तेन ॥]

अत्र स्वामित्सेवकयोरनुचितत्वस्यान्योन्यापेक्षत्वम् ।

प्रियतमहृदयं विवेश तन्वी परयुवतिप्रसरापसारणाय ।

अतिसुभगतया हरन्तु मान्या इति च निजे हृदये न्यवेशयत्तम् ॥ ३०३ ॥

यथा वा—

विपर्ययं पूर्वकथाद्भुतस्य चालुक्वयभूपालशरश्चकार ।

* पपात यत्रष्टधृतिर्वराहस्तं विह्वलाङ्गं वसुधा वभार ॥ ३०४ ॥

पूर्वत्र तन्वीप्रियतमयोस्तुल्यकारत्वम् । इतरेतराश्रयत्वम् । उत्तरत्र तु वराहवसुधयोर्भिक्षकालतयान्योन्याधाराधेयभावः । एवमादौ च धर्मस्य परस्परजननाभावात्परस्परं जननमित्यव्यापकम् । उपमेयोपमायास्तु यत्रैक एव साधारणो धर्मस्तत्र यद्यप्युपमानोपमेयभावस्य परस्परनिबन्धनत्वं तथापि उपमानोपमेयसमानधर्मादिसद्भावादीपम्यप्रतीतेरपमानगर्भत्वेन पृथगभिधानम् । 'सविता विधवती'त्यादौ तु शिशिरत्वतापकत्वादिधर्मभेदात्लम्बनेनोपमेयोपमाया अन्योन्यविविक्तविषयत्वम् ।

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तुलस्य ।

अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥ ३०५ ॥

कु. १-४२

इत्यत्र शोभनाख्यः परभागी जनितस्त्रिद्वरूपो धर्मो न तु साध्यरूपा क्रिया । न तु च धातुप्रयोगमात्रेण तदर्थस्य क्रियात्वं संयोगविभागादेगुणस्यापि क्रियात्वप्रसङ्गात् । " धिता वर्णे " इत्यादेरक्रियात्वेनाशुपगमाद्य । अत्र चकस्य धर्मस्य परस्परक्षेपत्वम् । यत्र तु कस्यचित्परेण कश्चिद्धर्मो जनितस्तेन तु तस्य धर्मान्तरं जन्यते तत्र कृतप्रतिकृतिरूपा परिवृत्तिः ॥ ५६ ॥

धर्मिधर्मभावस्य धर्माणां विनिर्मेयो विपर्ययः ॥ ५७ ॥

यत्रोपात्तस्य धर्मिणो धर्मस्य चा विनिर्मेयो धर्मिणो धर्मत्वं धर्मस्य धर्मित्वं च स एकः । यत्र चान्यसम्बन्धी धर्मः परस्य परसम्बन्धी चान्यस्य स धर्मविनिर्मेयरूपो^२ द्वितीयः । क्रमेण यथा—

१. निचयो, नियमो १-४२. विविचयम् ।

काचो मणि मणि काचो येषा तेऽन्ये हि देहिन ।

सन्ति ते सुधियो येषा काच काचो मणि मणि ॥ ३०६ ॥

अत्र पूर्वार्धे काचस्यादौ धर्मित्व मणेश्च धर्मत्व पुनर्विपर्ययः । यथा च—

देव श्रीजयपाल एष समरे कोऽप्यद्य हृद्यस्मर

सौन्दर्यस्य विलासवेदममधुरो लावण्यरत्नाकर ।

यत्पुष्पाणि शिलीमुखा रतिपतेरग्रे भवन्त्यत्र तु

प्राग्निर्हन्त शिलीमुखै शितमुखै कै कर्न पुष्पायते ॥ ३०७ ॥

अत्र पुष्पाणां शरत् शरणा च पुष्पत्वमिति विनिमय । एव “ यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ” इत्यादौ तुहिनदीधितेर्धर्मिणो दवदहनत्व धर्म दवदहनस्य च तुहिनदीधित्वमित्यादि ज्ञेयम् । द्वितीयो यथा—

अपूर्वेय धनुर्विद्या भवता शिक्षिता कुत ।

मार्गणीघससमायाति गुणो याति दिगन्तरम् ॥ ३०८ ॥

अत्र गुणस्य कर्णान्तिकागमन मार्गणानां च दिगन्तरगमन प्रसिद्ध तयो क्रिययोर्विपर्ययः ।

विपर्ययस्तत्र बभूव कान्ताविम्बीष्टरागाञ्जनपुञ्जयोगान् ।

रक्ताम्बुजत्व दधुरत्पलानि पद्मानि नीलोत्पलतामरापु ॥ ३०९ ॥

अत्र कमलत्वोत्पलत्वयोर्चात्वोर्विपर्ययः ।

अंगाइ पतणुआइ किमवि किमवि गरइ महुमअरिलासो ।

हिआआइ लहूइ करेइ माणगरआणि वि पिआण ॥ ३१० ॥

[अङ्गानि प्रतनुत्तानि किमपि किमपि गुरयति मधुमन्विलास ।

इदयानि लपयति मानगुरूण्यपि प्रियाणाम् ॥]

अत्र गुरुत्वलपयविनिमयः ।

शफरीविवर्तनपरिस्खलद्भुजा विगलद्विकीर्णमाणिकङ्कणावलिः ।

धनधूमजालजनितेन सुन्दरी विरहानलेन समतप्यताधिकम् ॥ ३११ ॥

अत्र कार्यत्वकारणत्वयोर्धर्मयोर्विपरिवृत्तिः । “उच स्तणविहले”त्यादौ सदृशदर्शनस्य स्मरणकारणस्य प्रासिद्धस्य कार्यत्वे स्मरणस्य कारणत्वमिति पूर्वबद्धर्मविपर्ययः । एवमन्यत्र कार्यकारणयोज्यम् । यथा वा—

निलनर्तितकटाक्षशिताखं सञ्चुकोच नयनं रतियुद्धे ।

पेलवोऽपि नितरामधरीष्ठो दन्तखण्डनविमर्दसहोऽभूत् ॥ ३१२ ॥

अत्र कर्मद्वयेन सम्भावितस्य नयनस्याकर्मद्वयम् । अधरस्यातादृशस्यापि कर्मद्वयमिति विशेषोक्तिर्विभावना च । परस्परं च कर्मद्वयाकर्मद्वययोर्धर्मयोर्विपर्ययः ।

त्वं द्वित्राणि पद्मानि गच्छसि भ्रूहीमुल्लङ्घयन्ति द्विपः

कम्पन्ते सह सैनिकैस्त्वदरयस्त्वस्मूर्मनाफम्पते ।

त्वं यागान्दश पञ्च मुञ्चासि बहून्यस्त्राणि मुञ्चन्ति ते

निन्दा तेष्वथ वर्णना त्वयि कथं श्रीकर्णं निर्णयिताम् ॥ ३१३ ॥

अत्र निघस्य स्तुतिः स्तुत्यस्य निन्देति च विपर्ययः । एवं धर्मान्तराणां मप्युद्यम् ।

परिवृत्ता विनिमयस्त्यागस्वीकरणात्मकः ।

अस्मिस्तु धर्मद्वयस्यासरूपो हेत्वन्तरस्थितिः ॥ ५७ ॥

अविलक्षणाद्विलक्षणकार्योत्पत्तिश्चाचिन्त्यम् ॥ ५८ ॥

यद्यैकस्वभावाकारणापरस्परविरुद्धानेवकार्योत्पत्तिस्तद्वैकम् । विलक्षण-
स्वभावाद्याविलक्षणस्वभावस्योत्पादस्तद्द्वितीयम् । कार्यस्य कारणस्य चाचिन्त-
नीयस्वभावस्याश्चिन्त्यम् । अचिन्तनीयस्य चाविचार्यम् । यत्कस्यचिज्जनकं
तत्तद्विरुद्धस्योपमद्वैकम् । यथा पिशस्य जनकं कटुकं तद्विरुद्धस्य श्लेष्मण

१. धर्मश्रुत्या सरूपी ।

उपघातकम् । तथा यदेकेन जन्यते तत्तद्विरद्धेन कारणान्तरेण निवार्यते । यथा
उष्णेन जनितो दाहः शीतेन शान्त्यति । तदिह यदि तस्य जनकं तत्कथं
तद्विरुद्धस्य, विरुद्धस्य चेत्कथं तस्य, यद्वा तच्चेजनकं कथं विरुद्धमपि, यदि
विरुद्धं तत्कथं तदपि इति विचारानर्हत्वादचिन्त्यम् । उदाहरणम्—

अत्रान्तरे कञ्चन वाग्मिभावं वने वने कोकिलमालिकानाम् ।

वाचंयमत्वं च..... ॥ ३१४ ॥

वाचंयमत्वात्मकविलक्षणकायस्योत्पत्तिः । यथा च—

चिरसंठिओवि विगलइ माणो चिरविगलिओ वि संघडइ ।

विवरीअरसं खु करेइ महुमओं कामिणिजणम्मि ॥ ३१५ ॥

[चिरसंस्थितोऽपि विगलति मानाश्चिरविगलितोऽपि सद्बुटते ।

विपरीतरसं करोति मधुमदः कामिनीजने ॥]

अत्रैकरूपा मधुमदात्कारणाच्चिरस्थितस्य निवृत्तिश्चिरनिवृत्तस्य प्रवृत्ति-
रिति विरुद्धकार्योत्पत्तिः । यथा वा—

श्रियं नीलाब्जकान्त्या यः प्रणयिन्यो ददां दृशा ।

अरातिभ्यश्च सहसा जह्ने निखिंशलेखया ॥ ३१६ ॥

अत्र नीलत्वेनाविलक्षणात् दृष्टिखिंशलेखालक्षणात् कारणाच्छ्रीदानहरण-
रूपविरुद्धकार्योत्पत्तिः ।

अद्यासण्णो ओए कीरइ मह मण्डणे पअत्तेण ।

अज्ज समप्पइ विरहो एत्ते वि पिए ण एत्ते व्व ॥ ३१७ ॥

[अत्यासन्नोऽवधिः । क्रियतां मम मण्डनं प्रयत्नेन ।

अद्य समाप्यते विरह आगतेऽपि प्रियेऽनागतेऽपि ॥]

अत्र विरुद्धात् प्रियतमागमनानागमनात्मकादन्योभ्यविलक्षणकारणद्वया-
दविलक्षणस्य विरहसमाप्तिरूपस्यैव कार्यस्योत्पत्तिः । यथा वा—

शानिरशानिश्च तमुधैर्निहन्ति फुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम् ।

यत्र प्रसीदसि पुनस्स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥ ३१८ ॥

अत्र शनेरशनेश्चान्योन्यविरुद्धाद्धेतुद्वयादेकं हननरूपं कार्यमुपनिबद्धम् । तथात्रैवैकस्मात्प्रसादलक्षणादुदारत्वानुदारत्वयोर्किरुद्धयोः कार्ययोरुपादाभिधानमिति प्रथमो भेदः । प्रथमार्थं चैकस्य कोपस्य शनिप्रेरणाशनिप्रेरणरूपविरुद्धकार्यकारित्वात्सोऽपि ।

जो रणमुहम्मि रण्णा निडिजअ मुत्तो हओ अ रिडवगो ।

धम्मो पुव्वेण कओ अण्णेणेतो जसो विमलो ॥ ३१९ ॥

[यः रणमुखे राज्ञा निर्जित्य मुक्तो हतश्च रिपुवर्गः ।

धर्मः पूर्वेण कृतः अन्येन एतद् यशो विमलम् ॥]

अत्र रिपूणां जितानां मोक्षादन्येषां यथाचेति विरुद्धात्कारणद्वयाद्धिमलत्वेनाविलक्षणं धर्मयशोरूपकार्यद्वयमुपनिबद्धम् । अस्य च कार्ययोः कारणयोर्षां परस्परं विरोधेनैकविषयविरुद्धधर्मद्वयावस्थानावलम्बिनो विरोधाद्भेदः । यद्यपि तत्कारित्वं विरुद्धकारित्वं च तत्कार्यता विरुद्धकार्यतेति विरुद्धयोर्द्वयोर्धर्मयोरैकत्र निवेशः, तथापि विरुद्धकार्यकारणमुखेन तथापि विरोधप्रतीतिर्न स्वतोऽतोऽस्यैव भेदः । अन्यथा कारणामावे कार्योत्पत्तौ कार्यता कारणानुत्पन्नता चेति कारणसद्भावे कायानुत्पत्तौ कारणता कार्यनुत्पादकता चेति चैकस्यैव विरुद्धधर्मद्वयसंसर्गाद्धिभावनाविशेषोक्तयोरपि विरोधान्तर्भावापत्तौ, एवमन्येषामपि तन्मूलानां यथाकथञ्चिदन्तर्भावस्य वक्तुं शक्यत्वाद्बिरोध एवकः स्यात् । तेनासद्गत्यादिवज्जिज्ञ एवायं विरोधादिति स्थितम् ।

निमित्तयोरत्र निमित्तिनोर्वा विभिन्नयोरेव विरुद्धतास्ति ।

विरुद्धसंसर्गनियन्धनात्तद्भवेद्बिरोधान् स्फुट एव भेदः ॥ ॥ ५८ ॥

अर्थानर्थपदे तदन्यस्योत्पत्तिर्विषयम् ॥ ५९ ॥

अथविषयेऽनर्थोत्पत्तिरेकमनर्थविषये चार्थोत्पत्तिर्द्वितीयम् । प्रमेण यथा—

आत्किष्टोऽपि हुताशनो रचयते दाहोदयं देहिनां

भालं तद्गलता प्रणन्तुरपि चेद्रेधा विधत्ते हठान् ।

भक्त्या यश्च दिदृक्षमाणमपि मां सद्यो भुनि शप्तवां-
स्तत्त्वामिन्ननियन्त्रणं विजयते तेजस्विनां चेष्टितम् ॥ ३२० ॥

अत्रालिङ्गनादिफलभूतपरितोपाद्यभावे प्रत्युत दाहादेरनर्थस्योत्पत्ति ।

येन राहुरपि निग्रहेच्छुना दुर्भरोदरभिदा सत्सीकृतः ।

चक्रिणस्तदतिविक्रमक्रमं चक्रमुत्क्रममपाकरोतु व ॥ ३२१ ॥

अत्र शीर्षच्छेदात्मकनिग्रहप्रवृत्तेनापि उदरभरणाद्यान्यस्य निवारणादन-
र्थोऽपि ॥ ५९ ॥

अनर्थोत्पत्तिर्विरूपकार्योत्पत्तिर्विरूप-
सङ्घटनममाकल्यं च ॥ ६० ॥

विषममित्यनुपक्तम् । कारणाद्विजातीयस्यातद्गुणस्य वा कार्यस्य विरूपस्यो-
त्पत्तिस्तृतीय विषमम् । विरूपधोरसम्भास्यसद्योगधोरनुरूपयोश्च सङ्घ(ट)न
चतुर्थम् । कारणानामर्थान्तराणां वा समप्रवाभाव पञ्चम विषमम् । पृथक्पु-
त्रणमुत्तरार्थम् । क्रमेण यथा “ उक्तानि शर्वे ” इत्यादि । अत्र तण्डुलादिभ्या
रत्नादीनां विजातीयानामुत्पत्ति । यथा च—

लिङ्गेषु यत्प्रपनमिन्दुशिरस्य भूषा

धुर्वन्त्युपेक्ष्य निजकृत्यरसं तदेपाम् ।

अन्दुपुरेन्दुवदनाकुचवुद्धमलाप-

न्योतन्महासुसलिलाप्लुतिश्छिन्नति ॥ ३२२ ॥

अत्र स्तनध्वपनात् स्तनसत्त्वालिङ्गध्वपननिवृत्ते उत्पत्तिरिति विजातीयो-
त्पत्तिः । यथा च—

उन्नामेन्ति दृङ्चा जह जह दप्पुद्धुरं मुहं एए ।

तह तह मुञ्ज वि लज्जाइ होइ दूराणअ वअण ॥ ३२३ ॥

[उन्नमयन्ति दैत्या यथा यथा दर्पोद्धुरं मुत्समेते ।

तथा तथा ममापि लज्जया भवति दूरानतं वदनम् ॥]

अत्रोन्नतश्वाद्रुणाद्विरुद्धस्य नतस्वस्योत्पत्तिः ।

रविमण्डलम्नि पातालपंकलेसेहि लंछणासंगो ।

जेहि कथो ताण णमो आइवराहस्स सासाणं ॥ ३२४ ॥

[रविमण्डले पातालपङ्कलेशैर्लाञ्छनासङ्गः ।

यैः कृतस्तेभ्यो नम आदिवराहस्य श्वासेभ्यः ॥]

अत्र (र) विमण्डलस्य पातालपङ्कलाञ्छनं नासम्भाव्यस्संयोगः ।

किं नु स्थूलफलप्रसूः पनसवद्रम्भेव किं कोमलः

किं किं छि(?)ह्ववडह्वपत्रवनवच्छायाढयसम्प्लवः ।

चञ्चम्पकचूतचन्दनवनोद्याने समानस्थितिः

केनायं खदिरद्रुमः खरतराकारोऽपि हा रोपितः ॥ ३२५ ॥

अत्र चम्पकादिमध्ये खदिरस्याननुरूपस्य स्थितिः । यथा चा—

सुधासूतिच्छायाविरचितसितप्रच्छदपटे

कथञ्चिद् विश्रान्ति कुसुमशयनीयेऽलभत यत् ।

तदेतत् तन्वङ्गथाः कुसुमसुकुमारं वपुरहो

कथं शेते शातोपलशकलशारे क्षितितले ॥ ३२६ ॥

अत्र घणुपोऽननुरूपायाः क्षितितलावस्थानात्मिकाया अवस्थाया अव-
स्थान्तरेण सह प्रमेण भावं पर्यायेण सह सङ्घः ।

पृथ्वीयं खलु पीठिका सुषटितं लिङ्गं तदेतन्नभः

सानी पामरनिम्नगा जलमिदं सञ्जीकृतं वर्तते ।

अस्त्येपा पुरतः स्थिता नवनद्या नक्षत्रपुष्पावली

ग्याशेत्कञ्चन पूजकोऽत्र तदियं पूजोपकृमा भवेत् ॥ ३२७ ॥

अत्र पूजकाभायात् पूजाहेतूनामसाकल्पम् ।

गण्डयोररुणिमा दृशि भावः कोऽपि च भ्रुणुटिविधग्देतुः ।

सुभ्रुयां दयितसान्त्यनवर्जं मानकार्यकरणाय मदोऽभूत् ॥ ३२८ ॥

अत्र मानसम्बन्धिन कार्यकलापस्य दयित्सान्त्वनाभावादसाकल्यम् ।
यथा च—

जह गहिरो जह रञ्जणित्भरो जह अ णिम्मलच्छाओ ।
ता किं विहिणा एसो सरसवाणीओ जलणिही ण कओ ॥३२९॥
[यथा गम्भीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छाय ।
तथा किं विधिना एष सरसपानीयो जलनिधिर्न कृत ॥]

अत्र गम्भीरतादाना धर्माणा सरसपानीयवस्य सरसवाणीत्वस्य वा विर
हादसमप्रत्यम् । एवमर्थान्तरेऽप्यभ्यूह्यम् ।

धार्तर काचिदाश्रिता प्रवितत पातालमत्र कचिन्
काप्यत्रैव धरा धराधरजलाधारावधिर्वर्तते ।

स्फीतस्फीतमहो नभ कियदिद् यस्येत्यमेवविधि—

दूरे पूरणमस्तु शून्यमिति यन्नामापि नास्त गतम् ॥३३०॥

इयादावाकाशादराश्रयस्य महत्त्वे द्विधादराश्रयिणोऽप्यवमित्याश्रया
श्रयिणोरनानुरूप्यमधिःमित्यधिकालङ्कारो न वाच्य । अत्राप्यननुरूपस
दहनस्य विद्यमानत्वाद् विपमालकारान्तर्भावोपपत्त अन्यथा गुणगुणिनी
रनानुरूप्य विगुणमित्याद्यलङ्कारान्तरलक्षणप्रणयनप्रमत्त । एतमप्याश्रयस्या
व्यत्यादाश्रयिणोऽमहत्त्वेऽनानुरूप्य विपमालङ्कारविषय एव ।

आधाराश्रययोर्यत्र ससर्ग स्याद्विरूपयो ।

स स्फुटो विपमो वाच्यमाधिक नाधिक तत ॥

इति मध्ये ॥ ६० ॥

तद्विषयः समम् ॥ ६१ ॥

तच्छब्दत्रयाणां विपमभेदानां परामश । कविना विरिष्टसिद्धिपाप
निषेध कायकारणयोरानुरूप्यमनुरूप्ययोग सामग्रीमाकल्प्य च समम् ।
अनुरूप्ययोगस्य साकल्यस्य च कदाचिद्व्यवनाशमनीयस्य शारायादलङ्कारता ।
श्रमेण यथा—

असौ मनुष्यमात्रेण लङ्घितो यदि सागरः ।

प्रतापो दशकण्ठस्य भुवनैरपि लङ्घितः ॥ ३३१ ॥

मुहपेच्छजाण मुहपेच्छओ सि सिहिलाण सिहिलसवभावो ।

यणआअत्तं पेम्म सुहअ ता कस्स कुप्पामो ॥ ३३२ ॥

[मुखप्रेक्षकाणां मुखप्रेक्षकोऽसि शिथिलानां शिथिलसद्भावः ।
स्वनायत्तं प्रेम सुभग तत्कस्मै कुप्यामः ॥]

यथा वा

सन्ध्यासगोत्रं कुसुमप्रबन्धमुवाह यद्गढमशोकशाखी ।

विलासकीयावकपङ्कदिग्धपादप्रहारस्य तदेव कृत्यम् ॥ ३३२ ॥

एष यथाक्रमं सागरलङ्घनात्प्रतापलङ्घनस्य मुखप्रेक्षकत्वादिकस्य सजातीयस्य धर्मस्य यावकरक्तपादसंसर्गाद्रक्तकुसुमानां समानगुणानां चोत्पादः । एवं चानुरूपकार्योत्पत्तौ विच्छित्तिविशेषवशेन सौन्दर्यातिशयदर्शनात् कारणा-
नुरूपत्वे कार्यस्य न किञ्चिच्चारुवमिति न वाच्यम् ।

लच्छी दुहिआ जामावओ हरी तह घरिल्लिआ गङ्गा ।

अमअमअङ्का अ सुआ अहो कुटुंबं महोदहिणो ॥ ३३३ ॥

[लक्ष्मीर्दुहिता जामाता हरिस्तथा गृहिणी गङ्गा ।

अमृतमृगाङ्गौ च सुतावहो कुटुम्बं महोदधेः ॥]

अत्र दुहितादिरूपाणां लक्ष्म्यादीनामनुरूपाणां शोभनानां संयोगः ।
अशोभनानां यथा—

उत्पाद्दुदववाणं वि खलाणं को भाअणं खलो घेव ।

पकाइं वि णिम्वफलाइं णवरं काएहिं खज्जन्ति ॥ ३३४ ॥

[उत्पादितद्रव्याणामपि खलानां को भाजनं खल एव ।

पकान्यपि निम्बफलानि केवलं काकैः खाद्यन्ते ॥]

अत्र खलस्य खलान्तरमेव निम्बस्य चाशोभनस्य काका एव तादृशाः ।
अप्यप्यकवेन निम्बकाः ।

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिपद्येपा गुणप्राहिणी
 लोकानन्दि च घोषिसत्त्वचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।
 वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किंपुन-
 र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥ ३३५ ॥

अत्राभिनयावहनस्य हेतूनां समप्रत्वम् । अर्धान्तराणां यथा—

क्रान्तक्रान्तवदनप्रतिविम्बे भ्रमबालसहकारसुगन्धौ ।
 स्वादुनि प्रणदितालिनि शीते निर्व्वार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥ ३३६ ॥
 शि. १०३

अत्र चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां समग्राणां निवृत्तिः ॥ ६१ ॥

विफलः प्रयत्नो विचित्रम् ॥ ६२ ॥

कायिकस्य वाचिकस्य मानसस्य प्रवृत्तिरूपस्य निवृत्त्यात्मकस्य वा प्रयत्नस्य
 विफलत्वं विचित्रम् । विफलत्वं च यस्य प्रयत्नस्य यत्प्रसिद्धं कार्यं तद्विरुद्ध-
 कार्यन्वमेकम् । प्रयत्नस्य महत्त्वं फलस्य तुच्छत्वं विपर्ययो वेति विपम-
 फलत्वं द्वितीयम् । असाध्यतया, अमग्मभात्, अनुपयोगाद्वा फलस्य विगत-
 फलत्वं तृतीयम् । एषां च कायिकादिभेदेन बहुभेदत्वम् ।

अर्थो विरुद्धविपमादिरनेकभेदः कार्याश्रितो भवति यद्यपि किन्त्वमुष्मिन् ।
 औचित्यवत्फलवियोगवपुस्तथापि सामान्यलक्षणमखण्डितभेदभागि ॥

दिद्मात्रं यथा—

धत्ते नेत्रनिमीलनानि पुरतः प्राणेश्वरं धीश्रितुं
 तद्वाणीश्रवणाय कर्णपुटयोः पाण्यर्पणं वाञ्छति ।
 साकं तेन कथाप्रशन्धविषये मीनं समासेवते
 हन्तैवं मदनेन सा शशिमुखा किं किं न यत्कार्यते ॥ ३३७ ॥

अत्र नेत्रनिमीलनादेरदर्शनादिकं प्रसिद्धं तद्विरुद्धकान्तदर्शनाद्यर्थं प्रयत्नः ।
स च नेत्रनिमीलने कायिकः पिधानवाञ्छायां मानसश्च प्रवृत्तिरूपो मौनसेवने
वाह्व्यापारस्य निवारणाद्वाचिको निवृत्तिरूपश्च ।

केकानिभाद्दृश्य संपदुचाटुकानि

चञ्चत्कलापमपि दर्शय रञ्जनाय ।

हे चातक प्रयतसे जलदं प्रणेतुं (?)

विन्दुं जलस्य लभसे च न लज्जसे च ॥ ३३८ ॥

अत्र चाटुकादेः प्रयत्नस्य महत्त्वं जलविन्दुलाभस्य फलस्य तुच्छत्वम् ।
अत्र च तुच्छफलत्वं प्रति महत्तः प्रयत्नस्य कारणत्वाद्धेतुफलयोरनानुरूप्य-
लक्षणो विषमालङ्कारो नाशङ्कनीयः । तत्र प्रयत्नाभावात् ।

पिअअं पडि वलइ मणो माणो ओसरइ विगलई लज्जा ।

परिमलनेत्तणं चिअ मइराए एत्थ किं भणिमो ॥ ३३९ ॥

[प्रियं प्रति वलति मनो मानोऽपसरति विगलति लज्जा ।

परिमलमात्रेणैव मदिराया इह किं भगामः ॥]

अत्र मदिरापरिमलसेवनरूपस्य प्रयत्नस्य तुच्छत्वं प्रियमाम्मुल्यादेः
फलस्य महत्त्वम् ।

पाणिप्रस्थैर्वकुलसुमनस्सौरभं यो मिमीते

दम्पत्योर्यस्सुरतचरितै सौख्यसंख्यां करोति ।

यश्च ज्योत्सनां शकलपुटकैः काममाचामतीन्द्रो-

श्शक्तस्तोतुं स खलु निरिलान्यस्य कीर्त्यद्भुतानि ॥ ३४० ॥

अत्रात्राध्ये यस्तुनि प्रयत्नः सम्भावितः । "अख्यरुदित"मिर्यादि । अत्रा-
शुधसेवनस्य फलाभावाद्दिग्गतफलत्वम् । यथा या

रिदणो सम्पत्तिसमूसुएहि वीरेहि आकमिज्जन्तु ।

अकमिअ जलहरं पुण सीह तुमं किमिय पाविहिंसि ॥३४१॥

[रिपवः संपत्तिसमुत्सुकैः वीरैराक्रम्यन्ताम् ।

आक्रम्य जलधरं पुनः सिंह त्वं किमिव प्राप्स्यसि ॥]

अत्र सिंहस्य वाच्यत्वाद्ययतो जलधरविषयोऽसम्भवफल्यं ध्याय्यार्थोभूत-
योपनिबद्धः (?) । “त्वत्पादनस्तरत्नादि ” अत्रानुषयोगाद्विगतफलः कायिक
प्रयत्नः । यथा वा—

फग्गुच्छवणिदीप्तं केण वि कद्दमपमाहणं दिण्णं ।

यणअलसमुहपलोद्वन्तसेअघोअं किणो धुअसि ॥ ३४२ ॥

[फाल्गुनोत्सवनिर्दोषं केनापि कर्दमप्रसाधनं दत्तम् ।

स्तनकलशमुत्प्रलुठत्स्वेदर्यातं किमिति धावयसि ॥]

अत्र कर्दमस्य स्वैरूपेण निमित्तान्तरेण निवृत्तौ लक्ष्यस्यानु-
पयोगः ॥ ६२ ॥

अनाधारमाधेयमेकमनेकगोचरं सम्भावितादधिकस्य

विरुद्धस्य वा सम्पत्तिश्च विशेषः ॥ ६३ ॥

आधारं विनाधेयस्य स्थितिको विशेषः । यच्च परिमितवस्तु युगपदनेकप्र-
पत्तने न द्वितीयः । या सम्भावितादधिकस्य विरुद्धस्य वा धम्मुनो निष्पत्ति-
स्य तृतीयः । मनेन यथा—

द्विचमभ्युपयानानामान्स्वमन्स्वगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिदं कथयो न ते वन्द्याः ॥ ३४३ ॥

अत्र कवीनामाधारानामभावे गिरामाधेयानां स्थितिः । यथा वा

अङ्गानि चन्द्रतरमादपि शीतलानि

चन्द्रात्पं धमति बाहुरयं यशोभिः ।

बाहुरयगोत्रविलरु क धमत्यर्मा ते

दुर्धनभूपपरितापगुणः प्रतापः ॥ ३४४ ॥

अत्राङ्गादीनामनहंत्वेनाधारत्वाभावेऽप्याधेयभूतस्य प्रतापस्य स्थितिः ।
अस्मिन्नाधारस्याधेयतायां कारणत्वेऽप्याधेयस्वरूपं प्रति कारणत्वाभावाद्
विभावनातो भेदः ।

भयमेकमनेकेभ्यः शत्रुभ्यो युगपत्सदा ।

ददासि तच्च ते नास्ति राज्ञश्चित्रमिदं महत् ॥ ३४५ ॥

अत्रैकस्य भयस्यानेकेषु शत्रुषु युगपद्वतंनमध्यवसितम् । यथा वा

पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चाद्-

न्तर्वाहिः पुरत एव विवर्तमानाम् ।

उद्बुद्धमुग्धकनकाञ्जनिभं वहन्ती-

मासक्ततिर्यगपवर्तितदृष्टि वक्त्रम् ॥ ३४६ ॥

मा. मा. १०४०

चोरिअरमणागलिए पुत्ति पिअं हरिहिसित्ति कि चुज्जं ।

वचंती मुहजोण्हाभरेहि तिमिरं पि णणिण्हिसि ॥ ३४७ ॥

[चीर्यरताकुलिते पुत्रि प्रियं हरिष्यसीति किं चोद्यम् ।

व्रजन्ती मुखज्योत्स्नाभरैरितमिरमपि नोत्स्यसि ॥]

अत्र चीर्यरत्नेन प्रियरत्नेन प्रियरञ्जानार्थं गमनरूपस्य प्रयत्नस्य प्रवृत्तस्या-
नुनिष्पन्नतया तमोहरणरूपं कार्यान्तरमपि सम्भावितान्नयतीत्युक्तम् ।

आलिहमाणीओ वि चित्तवत्तिआ किंपि किं पि तद्विअहं ।

णहु णवरं तणुआयन्ति ताउ वट्टंति लोअस्स ॥ ३४८ ॥

[आलिख्यमाना अपि चित्तवृत्तयः (यच्चित्तवर्तिका वा)

किमपि किमपि तद्विषयम् ।

न सल्लु केवलं तनुकायन्ते ता वर्धन्ते लोफस्य ॥]

अत्र चित्तवृत्तिरूपाणां चित्रवर्तिकानामालेख्यमानात्वेन तनुवयस्य सम्भा-
वितस्यानुत्पत्तां विरुद्धाया वृद्धेरपि । अस्य च सम्भावितविरुद्धोत्पत्ते-
रपानर्थत्वाप्रतीतिर्न विषयान्तर्भावः । यद्यप्यत्रालिखनाद्विरुद्धादृष्टवु-

स्पृष्टिस्तथापि न विनाशकादुत्पत्तिलक्षणो व्याघातः । आलिखनस्य विरुद्ध-
त्वेऽपि तानवनिमित्ततया वृद्धिनाशत्वायोगात् । न हि वर्धमानस्यालिखनेन
तानव स्वल्पिस्थितस्येव । अत एव वचनव्यक्तिः “ दशा दग्धं दशवोत्पा-
दयन्ति” इत्यादि दिक् । अत एव च न केवलं तनूभवन्ति प्रत्युतायं विशेषो
वर्धयन्ते इति वाचोयुक्तिभेदमात्रप्रयुक्तत्वाच्चालङ्कारभेदस्येति विशेष एव
उक्तः ॥ ६३ ॥

उत्पत्तिविनाशयोरेकोपायत्वे व्याघातः ॥ ६४ ॥

यत्र येनैवोपायेन किञ्चिद्विपद्यते तेनैव चान्यथा भवति स व्याघातः ।
अस्योत्पत्तिकारणाद्विनाशः विपर्ययो वेति द्वौ भेदौ यथा ।

कुलमलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी

भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमपण्डितम् ।

“६४” प्रकृतिर्भुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो

व्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥ ३४९ ॥

अत्रोत्पत्तिकारणादर्पस्य विनाशः ।

दशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरुपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे धामलोचनाः ॥ ३५० ॥

अत्र मनसिजस्य द्गोत्र विनाशकारणं तत एव घोत्पत्तिः ।

विष्णाणेण मअविसं विणिवट्टइ भिष्णकारणुत्पण्णं ।

विष्णाणकारणं जं तं पुण भण को णिवट्टेइ ॥ ३५१ ॥

[विज्ञानेन मदविषं विनिवर्तते भिन्नकारणोत्पन्नम् ।

विज्ञानकारणं यत्तत्पुनर्भणं को निवर्तयति ॥]

अत्र मदस्य विनाशकारणादपि विज्ञानादुत्पादः यदयमाणाशक्यालङ्कार-
कृतघोपनिबद्धः ।

गाढकान्तदशनश्रतव्ययामंङ्कुटादरिवधूर्जनस्य यः ।

ओष्ठविट्टमदलान्यमोचयननिर्दशन्वुधि रूपा निजाघरम् ॥ ३५२ ॥

अत्राधरदशनेनाधरपीडाया निवृत्तिरिष्टुत्पादकाद्विनाशः । “ बाल इति सुतरामपरित्याज्योऽस्मि । रक्षणीय इति भवद्भुजपक्षरं रक्षास्थानम् ” इत्यादौ श्रीहर्षस्य विजेतुं प्रस्थितं ज्यायांसं राज्यवधनं प्रत्युक्तौ राज्यवधनेन बालत्वाद्य-प्रस्थाननिमित्तं सम्भावितं तेन प्रत्युक्त सौकर्येण प्रस्थाननिमित्ततया समर्थित-मिति “ सौकर्येण कार्यविरुद्धक्रिया च ” इति भेदान्तरं व्याघातस्येति न वाच्यम् । तथाहि । यदि प्रस्थानरूपं विरुद्धमेव कार्यं बाल्यादिना क्रियते तदयमेव व्याघातो न भेदान्तरमपि प्रस्थानाभावनिमित्तात्प्रस्थानोत्पत्तौ विनाशकारणादुत्पत्तेः । अथ चेत्प्रस्थानाप्रस्थानयोर्द्वयोरपि विरुद्धयोर्बाल्यादि-कस्य कारणस्य सद्भावादप्रस्थाने बाल्यादेरनैकान्तिरुत्वं विवक्ष्यते तर्हि एकस्य कारणस्य परस्परकार्यद्वयजननादचिन्त्यालङ्कारेऽस्यान्तर्भाव इति न व्याघातस्य भेदः । यथा चात्र यत्रोक्तेर्भेदास्तथोदाहरित्यते ॥ ६४ ॥

प्रतिबन्धकादेर्निधानासामर्थ्यमशक्यम् ॥ ६५ ॥

कार्यस्य जननप्रतिबन्धकसम्भवादन्यतो वा निमित्ताद्यत्कर्तुंमशक्यत्वं तद-शक्यमलङ्कारः । यथा—

१. कचिज्झिल्लीनादः कचिदतुलकाकोलकलहः

कचित्कङ्कारावः कचिदपि कपीनां कलकलः ।

कचिद्धोरः फेरुष्वनिरयमहो दैवघटनात्

कथंकारं तारं कणतु चकितः कोकिलयुवा ॥ ३५३ ॥

अत्र झिल्लीनादादीनां कर्णकटुत्वेन प्रतिकूलानामुद्भूतत्वात् कोकिलस्य कणनासामर्थ्यम् । यथा वा—

स्त्री गौरी परमार्थतो भगवती बालभ्र चूडाशशी

निष्कर्णस्स च वासुकिर्नवनयोलोला तथा जाह्नवी ।

गौगौरिव किमुन्यतां स्वयमपि स्वामी महाभैरवः

कष्टं, मद्भिधमुग्धसेवकजनस्यैतस्य का स्याद्भतिः ॥ ३५४ ॥

अत्र सेवाद्वाराणां सर्वेषां स्त्र्यादिरूपत्वेनानुरूपत्वात्कारणान्तराभावाच्च सेवाया अशक्यत्वम् । यथा वा—

विष्णाणेण मअविसं विणिवट्टइ भिण्णकारणुप्पणं ।

विष्णाणकारणं अं तं पुण भण को णिवट्टेइ ॥ ३५५ ॥

[विज्ञानेन मद्विषं विनिवर्तते भिन्नकारणोत्पन्नम् ।

विज्ञानकारणं यत्तत्पुनर्भण को निवर्तयति ॥]

अत्र विनाशकारणाद्विज्ञानाद्यदि मदस्योत्पत्तिः तत्केनान्येन निवार्यत इति निवारणासामर्थ्यम् । यथा च—

वाष्पैरेव शरैः स्मरेण जनितः शीतांशुना वर्धितः

प्रालेयाचलसन्निधानशिशिरैश्चैत्रानिलैः पोषितः ।

आलापेन परामृतद्रवमयेनाप्यायितः कोकिलैः

संतापो मनसोऽयमस्य क्वतमः शीतोपचारक्रमः ॥ ३५६ ॥

अत्र शीतोपचारनिवारणीयस्य सन्तापस्य शीतिभ्य एव वृद्धिसुपगतस्यानुपशमनीयता । ननु पूर्वस्मिन्मुदाहरणद्वये शिलीनादादीनां कोकिलक्षणनेन प्रतिफलवासेवानुगुणत्वेन गौर्यादीनामशोभनानां साक्यत्वात्समालङ्कारः । उत्तरत्र तु विनाशकादुत्पत्तौ व्याघात इति कथमलंकारान्तरम् । उच्यते । पक्ष्यत्र साक्यत्वं तथापि कार्याशक्यतालक्षणस्य विच्छिन्नपरन्तरस्य दर्शनात् समालङ्कार एव किन्तु क्षणनायामर्थस्य वाक्यार्थत्वेन प्राधान्यात्तदुपाहृतस्याशक्यालङ्कारस्याङ्गित्वम् । “उष्णाद्भद्रव्याण” इत्यादी विविक्विपयव्याघ्र समस्य । एवमुत्तरयोरपि व्याघातस्य कार्याशमनायां पर्यवसानादन्यत्र सावकाशव्याघ्र तदुत्थापितस्याशक्यस्य न तदन्तर्भावः कर्तुं शक्यः । युक्तं चैतत्, समपरिहारेण व्याघ्रानलङ्घितस्य दर्शनात् समान्तरभावे व्याघ्रात्तत्प्रागेन च समेऽपि सम्भवाद्यापि तद्रूपता नाप्यस्य द्वयसङ्कीर्णैव तत्परिहागेनाप्यासिगतस्यापि

उज्जुअरण ण तूसइ यकम्मि वि आअमं विरुप्पेइ ।

एस्य अहृत्वापि मत् पिण पिअं कंइ णु काअच्चं ॥ ३५७ ॥

[ऋजुकरते न तुष्यति क्वरेऽप्यागमं विरुन्पयति ।

इहामव्यया मया प्रिये प्रियं कथं नु कर्तव्यम् ॥]

इत्यादौ दर्शनात् । अत्र ऋजुना रमणेन वस्त्रेणापि वा प्रियविषये प्रियकरणमशक्यतयोक्तम् । नापि शिल्लीनादादेर्निमित्तस्योक्तत्वादुक्तनिमित्त-
विशेषोक्तिः । कारणसद्भावे कार्यानुत्पत्तां तस्या भावादिह तु प्रतिबन्ध-
कारणाभावाद्वा सर्वथापि दोषदर्शनादेः कर्तुमशक्यत्वस्य वाक्यार्थाभावात्
वाच्योक्तिभेदेन प्रतीतिभेदाच्च । किं च

प्रतिबन्धसन्निधिवियोगवशादिह वस्तुनो भवति कारणता ।
प्रतिबन्धकोऽत्र खलु सन्निहितः सति कारणे न फलहारिता ॥
इति । तेनालङ्कारन्तरमेवेति साधु ॥ ६५ ॥

दोषगुणयोरन्यथात्वं व्यत्यासः ॥ ६६ ॥

यत्र दोषस्य गुणत्वे गुणस्य दोषत्वं च भवति स व्यत्यासः । अस्य देश-
भेदेन कालभेदेन वा दोषगुणयोरन्यथाभावे चत्वारो भेदाः । क्रमेण यथा—

सच्चिअ जाणइ दट्ठुं सरिसम्मि जणम्मि जुज्जे राओ ।
मंरठ ण तुमं भणिस्सं मरणं पि सलाहणिज्जं से ॥ ३५८ ॥
[सैव जानाति द्रष्टुं सदृशे जने युज्यते रागः ।
अभियतां न त्वां भणिष्यामि मरणमपि श्लाघनीयं तस्याः ॥]
सर्वत्र समदृष्टित्वं गुणोऽयं खलु योगिनाम् ।
अकीर्तिहेतुस्स महान्दोषस्तु पृथिवीपतेः ॥ ३५९ ॥

अन्योन्यासां मरणस्य दुष्टत्वेऽपि अस्यां श्लाघनीयत्वेन गुणत्वम् । योगि-
विषयतया समदृष्टित्वस्य गुणस्य राजविषयतया दुष्टत्वमिति दोषगुणयोर्द-
शाभेदेनान्यथात्वम् । ननु चात्र “बहु मण्णइ पामरोरोरम्” इत्यादाविव धर्मस्य
न्यूनगुणस्यादरत्वेन जीवितादेरधिकगुणस्यानादर उपनिबद्ध इति प्रतीपालंका-
रस्तत्कथं व्यत्यासः । उच्यते । अत्र शूरादीनामिव संभ्रामादौ सदृशानुराग-
निमित्तस्य मरणस्य तत्त्वत एव श्लाघनीयत्वेन न्यूनगुणादरायोगाच्च प्रतीपान्त-
र्भावः । अत एव मरणमपि श्लाघनीयमस्या इत्युक्त्यान्यत्र दोषोऽप्यस्या गुण
इति प्रकाशितम् । तत्र तु दारिद्र्यस्य पामरेणैव मान्यतया न्यूनगुणस्यादरः ।
इह तु तन्मरणमपि श्लाघनीयमिति देशभेदेन दोषस्य गुणत्वमेवेति ततो भेदः ।

अन्यदा भूपणं पुंसश्शमो लब्धेव योपितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ ३६० ॥ शि. २.४४

अत्रान्यदा पराक्रमवैयात्ययोः पराभवसुरतविषये गुणत्वमिति कालभेदः ।

मध्येसभं मुकधिकोविदमण्डलीनां

माली निवेश्य किमपि प्रतिपत्तिपूतैः ।

यन्मानितोऽस्मि भवता रुचिरैर्वचोभिः

जातं तदेव वत शल्यमिवाधुना मे ॥ ३६१ ॥

अत्र सम्मानस्य परितोषत्वेन गुणस्याधुना मानधितुरतीतरवाच्छल्यापमान-
त्वेन दुष्टत्वम् । इह तु—

सुकर्मं चिअ परिभोगाणं कारणं मुहअ ते वि मोहस्स ।

मोहो पापाण परंपराएँ सुकर्मं चिअ विरुद्धं ॥ ३६२ ॥

[सुकृतमेव परिभोगानां कारणं सुभग तेऽपि मोहस्य ।

मोहः पापानां परम्परायाः सुकृतमेव विरुद्धम् ॥] ।

अत्र सुकृतस्य गुणस्य पारम्पर्येण प्रापात्मकदोषजनकत्वेन विरूपकार्योत्पत्ति-
रूपो विषमालंकारो न धर्यासः । गुणस्यैव देशकालभेदेन दोषतायामेतस्य
भावात् ॥ ६६ ॥

तदन्याभ्यां समाधानं ममता ॥ ६७ ॥

दोषगुणयोरित्यनुपक्तम् । उत्तरग्रंथे च । यत्र कस्यापि दोष- तमं वन्धिनैव
गुणेन गुणो दोषेण वा समाधीयते ममपसायंते स दोषस्य गुणस्य वा उत्कृ-
त्वाभावात् समता । प्रमेग यथा—

यः कोटिहोमानलभूमजालैर्मलीमसीशृत्य दिशां मुपानि ।

तत्कीर्तिभिः क्षालयति रम शश्वदरपण्डतारापतिपाण्डुराभिः ॥ ३६३ ॥

अत्र वृत्तगानकषदृष्ट्या धूममुद्येन होमादुत्पन्नस्य मालिन्यास्य तज्जनि-
तेनैव कीर्तिप्रवाहेण क्षालनमिति दोषो गुणेन समाहितः । यथा च

य इह पथिकविप्रयोगदीर्घाकिरणवशादुदभून्मधोरधर्मः ।

मुकुलितरजनेस्स चक्रनाम्नां विरहतेनूकरणेन तस्य शान्तः ॥ ३६४ ॥

अत्र मधोः स्वाधिकारे वर्तमानस्य पथिकविरहवर्धनादुत्पन्नस्याधर्मस्य चक्रवाक्विरहतेनूकरणात्त्रिवृत्तिः ।

पादाम्बुजे मज्जति सुन्दरीणां सोन्द्ध्यासमासीत् सरस्तीपु पुष्पम् ।

उत्कण्ठनं वीक्ष्य पुनर्मुखेन्दुं विडम्बनां प्रापदखण्ड एव ॥ ३६५ ॥

अत्र जलकेलिप्रवृत्तिसुन्दरीपादनिमज्जनात् पक्षोच्छ्वासस्य गुणस्य तदीय-
मुखदर्शनेन निवृत्तिः । यथा च

कुविआँ पाश्र्वपटणेण जो प्पसाओ ज्जिओ तुमए ।

रे मूढ सअं चिअ सो हारिअओ गोत्तखलणेण ॥ ६६६ ॥

[कुपितायाः पादपतनेन यः प्रसादोऽर्जितस्त्वया ।

रे मूढ स्वयमेव स हारितो गोत्रस्खलितेन ॥]

अत्रानुनयार्थं पादपतनचाटुकादि कुर्वता पादपतनेनार्जितस्य प्रसादाख्यस्य
गुणस्य चाटुकान्तगतेन गोत्रस्खलनेन हारणमिति गुणो दोषेण समाहितः ।
अस्याश्च नाचिन्त्यालङ्का (रा)न्तर्भावशङ्का कार्या यतः—

अपरेण समाधानविवक्षा गुणदोषयोः ।

समतायामचिन्त्ये तु तदभावाद्द्विरुद्धता ॥ इति ॥ ६७ ॥

सजातीयविजातीयाभ्यां तुच्छत्वमुद्रेकः ॥ ६८ ॥

यत्र दोषगुणयोः सजातीयविजातीयापेक्षया तुच्छत्वं स दोषस्य दोषान्त-
रापेक्षया गुणापेक्षया वा गुणस्य गुणान्तरापेक्षया दोषापेक्षया घोटकावाच्यगु-
भेद उद्रेकः । प्रमेण यथा—

साम्मुख्यं प्रियभापिताय हसितं साकूतमालोकितं

क्षिगंधं वा मयि जानु यत्र भवतो नैतत्तथाहन्तुदम् ।

एतत्किन्तु तथा त्वदाप्तविभवोत्सेकान्धसर्वज्ञता—

अद्धाकामुकदुर्बुधोपहसितं दुःखाकरोत्युन्चकः ॥ ३६७ ॥

अत्र साम्मुख्यभावादितुच्छदोषापेक्षया दुर्बुधोपहासस्योत्पत्त्वम् ।

पततु वारिणि यातु दिगन्तरं
विशतु वह्निमथो व्रजतु क्षितिम् ।
रविरसावियता च गुणेषु का
सकललोकचमत्कृतिषु क्षतिः ॥ ३६८ ॥

अत्र वारिपतनादीनां दोषाणां रविरसावित्यस्मात्प्रतीतेन विश्वप्रकाशत्वा-
दिना गुणेनाच्छादितत्वादगण्यतया तुच्छत्वम् ।

कुन्तैरन्तरितप्रथेषु पृतनानाथेषु निर्ममत्-
स्त्वत्सेना प्रथिवीभुजो यदजयत्तत्ते वियत्कौशलम् ।
तच्चित्रं निरपत्रपस्य यदसौ गीर्वाणरन्दिमहा-
सुत्राम्णोऽपि कृतस्त्वयाद्य समरे साहायकायोद्यमः ॥ ३६९ ॥

अत्र पृथिवीपतिजयरूपगुणापेक्षया शत्रुसाहायकायोद्यमात्मकस्य गुण-
स्योद्दिप्तत्वम् ।

पतत्पातालकुक्षिभरि चिरविलसद्द्विपरिप्रीणिताभ्रं
श्रीगर्भश्वभ्रमभ्रंलिहलहुरि हरिस्थानमस्त्येव विद्ध ।
चल्पान्ते व्याप्य विश्वं रिथतमुपरिमरिन्नाथ पाथस्त्वदीयं
विन्त्वेतत्कुम्भयोने करकुहरदगीपूरि नाचामतोऽभृन् ॥ ३७० ॥

यथा च

चापाचार्यभिरपुरविजयी कार्तिकेयो विजेय.
शत्रुज्यस्मरमदनमुदधिर्भूरियं हन्तकार ।
अस्त्येवैतत्विमु पृतयता रेणुकाकण्ठपाथा
यद्वभर्धस्तत्र परशुना लज्जते चन्द्रहास ॥ ३७१ ॥

भाषे पातालकुक्षिभरित्वादीनां गुणानां करमात्रपूरणानात्प्राक्पेण दोषेण
तुच्छत्वम् । उपरत्र यद्यपि हाँटगानां (!) रेणुकाकण्ठपाथपाठ्याभावाद्दिप-
मात्पुत्र तथापि त्रिपुरविपुतिपत्त्यादीनां गुणानां श्रीवधात्पेन दोषेणात्प्र-

दित्वात्तुच्छस्य प्राधान्येन प्रतीतेरुद्देशस्योक्तत्वेवम् । अत एवोदाहरणान्तरेषु यद्यपि तुच्छात्तुच्छयोर्दोषगुणयोर्विरूपयोस्तद्वद्वनाद्विषमच्छायासम्भवस्तथास्तु-
द्विकेन दोषेण गुणेन वान्येषामाच्छादितत्वादस्त्येव विच्छित्तिविशेष इत्यु-
द्देशोऽपि ।

उदाच्छत दिग्गणाहोऽस्त्यमेव ससि किं अम्ह छिण्णमेएण ।

एअं पुण मह दुक्खं जं पत्ता पक्कजेहिं सिरी ॥ ३७२ ॥

[उद्गच्छतु दिननाथोऽस्तमेतु शशी किमस्माकं छिन्नमेतेन ।

एतत्पुनर्मम दुःखं यत्प्राप्ता पक्वजैः श्रीः ॥]

इत्यादावुदयास्तमपरूपयोर्द्वयोरपि गुणदोषयोः पक्वजदोषकर्तृकया दोषा-
त्मिकायाः श्रीप्राप्त्या तिरोहितत्वात्तुच्छत्वम् । एवमन्यत्रापि सङ्कीर्णत्वस-
म्युत्थम् ।

उपमानोपमेयत्वं योगेन गुणदोषयोः ।

तुच्छोद्दिक्तस्य दोषादेर्व्यतिरेकाद्विभिन्नता ॥

इति परिकरश्लोकः ॥ ६८ ॥

निवृत्ताद्यन्योदयस्तुल्यम् ॥ ६९ ॥

एकस्य दोषस्य निवृत्ती दोषान्तरोदयो गुणस्योदयो गुणान्तरनिवृत्तिश्चेति
दोषनिवारणे दोषान्तराविभावाद गुणाश्रयणे गुणान्तरनिवृत्तेराधिक्याभावात्
तुल्यम् ।

देव त्वद्गुणवर्णनेन सुखयत्याखण्डलं नारद-

स्त्वन्न श्रोत्ररुद्र फणन्ति मधुपास्तत्पारिजातस्रजि ।

वार्यन्वे यदि चाप्सरोभिरभितस्ते चामराडम्बरै-

रुद्रेलद्भुजवल्लिरुक्कणकणत्कारस्तदा दुःधवः ॥ ३७३ ॥

अर्घ्यंतु सिसिरसमत् फामीण घणाघरुण्डणमहर्षी ।

जलकेली पुण पअहत्थणजहणो सो गओ क्खेव ॥ ३७४ ॥

[अर्घतु शिशिरसमये कामिना घनालिङ्गनसुखार्थं ।
जलकेलि पुन प्रकटस्तनजघनस्स गत एव ॥]

पूर्वत्र गुणवर्णने त्रिकारित्वेन दोषात्मकाना मधुपाना यद्यप्यसारण तदा कङ्कणवर्णकारात्मकस्य दोषान्तरस्यादय । अपरत्र घनालिङ्गनस्य गुणस्योत्पत्तौ जलकेलिरूपगुणान्तरनिवृत्ति । अस्य चैकदोषनिवृत्तौ दापान्तरोदयादिरूपतया दोषस्यैकनिमित्तोत्पन्नेनैव गुणेन निवारणादिलक्षणासमता लङ्कारान्नेद । यद्यपि चात्र दोषादिनिवृत्तेर्गुणादिरूपता वस्तु शक्या तथापि तत्र दोषस्य गुणस्य वा सतो निवृत्तिरिह तु निवृत्तौ दोषस्य गुणव वेति भेद एव । अस्मिन्न मधुकरादिनिवारणादे कङ्कणवर्णकारादिदोषान्तरोत्पत्तिमुखेन विफलत्वेऽपि न विधिग्रालङ्कारता शक्या । तत्र हि सम्भावितस्य फलस्यासम्भव एव । इह तु मधुकरनिवारणादेस्तु कणनादिध्वजादिद्वारसफलत्वेऽपि गुणवर्णनादिप्रतिबन्धककङ्कणवर्णकारादिदापान्तरोत्पत्तेर्भिन्नविषयत्वम् । यद्येवमेवस्य दोषस्य निवृत्तौ क्रमेण दापान्तरगमनात्पर्यायम्वयविषय । सत्यम् । तथाप्येकदोषादिनिवृत्तौ दोषान्तरादेराविभावात्प्रकृता कार्यमपत्तिलक्षणायास्तुल्यताया अत्र निष्पत्तिरेव ॥

अत्रैकदोषादिनिवृत्तिकाल यद्यप्यपूर्वस्य पुनर्निवृत्तौ ।

पर्यायशङ्कास्ति तथापि भेद पक्षद्वये यत्र विशेषलेश ॥

प्रयत्नवैफल्यवपुर्विचित्रमस्मिन्न शङ्कय यदिह प्रयत्न ।

प्रवर्त्यते दोषनिवारणादौ स चास्ति वैफल्यमत कुतस्त्यम् ॥ ६९ ॥

अप्राप्तार्थं तत्तुल्यानादरोऽनादरः ॥ ७० ॥

यदा यद्रूपे वस्तुनि प्राप्तेऽपि तन्मुन्याप्राप्तवत्त्वं नरावाप्यर्थं तस्यानादरान्दनादरात्त्वोऽलकार । अथ चान्यथानुत्पत्तिमुन्नेन दोषाघन्नराविभावावेति तस्त्वुल्यादिच्छापूर्वगुणान्तरप्राप्तित्त्वं प्रयत्नानादररूप एव भेद । न हि तत्र कङ्कणवर्णकारार्थं प्रयत्न । उदाहरणम्—

श्रीकश्मीरनरेन्द्रचन्द्र भवतः प्रत्यर्थिनोः हन्त ते
प्रश्नाकौशलशालिनोऽपि नितरां जाड्यं समभ्यागताः ।

भूमर्तुः कटकाप्रतस्तव गता द्राक् सिंहनादाकुलाद्
भूमर्तुः कटकाप्रमेव च गता यस्सिंहनादाकुलम् ॥ ३७५ ॥

अमन्दरागाकुलमानमस्य नेत्राञ्चलं सूचयतेऽन्यदेव ।

मन्थक्षणेऽद्येः कमलां विलोक्य जयलवस्थान्तरमच्युतस्य ॥ ३७६ ॥

पूर्वत्र ससिंहनादकटकान्तरप्राप्त्यर्थं तत्तुल्यस्यावाप्तस्य स्यागेनानादरः ।
उत्तरस्मिन्नेत्राञ्चलान्तरचिकीर्षयारब्धस्यानादरः । आद्ये तु प्रौढोक्तिनिर्मिता-
त्यक्त्वनवैपल्याद् विचित्रालङ्कारसङ्कीर्णता । यथा च—

मअणाहिसामलेणं इअ गणिअ किं मुहं णलाडेण ।

इच्छामि इमं तिणअणप्पणामकिणकालअं वोहुं ॥ ३७७ ॥

[मृगनाभिश्यामलेनेति विचारिते किं मुरं ललाटेन ।

इच्छामीदं त्रिनयनप्रणामकिणकलुपितं वोढुम् ॥]

अत्र मृगनाभिश्यामलेन ललाटेन न मुखमपि तु विणकालस्य घतामुर (?)
मित्यवगमालुक्तनिमित्तस्तुल्यानादरः । एवं पूर्वयोरपि जाड्यमन्दरागतादे-
निमित्तस्योक्तत्वमेव । अनुक्तनिमित्तं तु स्वयमनुस्मरणीयम् ॥ ७० ॥

त्यक्तस्वीकार आदरः ॥ ७१ ॥

अधिकगुणप्राप्तौ तुच्छत्वेन त्यक्तस्य तदपगमे पुनः स्वीकारस्यागमात्रेण
वा पुनरपादानमन्येन वा त्यक्तस्य ग्रहणमिति त्रिभेद आदरः । यथा—

संपत्तिआ वि रज्जइ पण्णन्धेएमु पुत्ति को दोसो ।

णिअपइणा वि रमिज्जइ परपुरिसयिधविज्जए गामे ॥ ३७८ ॥

[संपत्तिकापि रज्जते पर्णन्धेवेषु पुत्ति को दोषः ।

निजपतिनापि रम्यते परपुरुषविवर्जिते प्राप्ते ॥]

अत्र पर्णपरपुरपाद्यप्राप्तौ स सम्पत्तिवनिजपत्योऽत्यक्तयोरपि पुनः पर्णाद्य-
प्राप्ते स्वीकारः ।

अधिनोद्वकुलस्सदाधिकं यो मधुगण्डूपसमर्पणेन भृङ्गीः ।
स तदा गिरिजानयातिभृङ्गी मधुगण्डूपः सयताचकाङ्क्ष(?) ॥ ३७९॥

अत्र समर्पितस्य मधुगण्डूपस्य भृङ्गीम्य एव स्वीकारः ।

श्रोणीविम्बं त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः
पद्भ्यां मुक्तास्तरलगतयः स्वीकृता लोचनाभ्याम् ।
धत्ते वक्षः ब्रुचसचिवतामद्वितीयं तु वक्रं
तद्वात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेन ॥ ३८० ॥

अत्र श्रोणिविम्बादिना त्यक्तस्य तनुतादेर्मध्यादिना स्वीकारः । विनिमय-
शब्दश्चात्र त्यक्तस्वीकारमात्राभिप्रायेण व्याख्येयः धर्मान्तरस्यागोऽपि तदनु-
पादानेन परिवृत्त्यभावात् । यथा वा—

यत्सशब्दमिति कामविमर्दे नूपुरं परिहरन्ति रमण्यः ।
तद्गभार कतरापि विदग्धा गोपनाय निजफण्डितानाम् ॥ ३८१ ॥

अत्र नूपुरस्य कश्चित्प्रति सूचकत्वेन दोषत्वेऽपि अन्यस्या विदग्धाया
मणिलगोपनेन गुणत्वमिति व्यत्यामानुप्राणितस्यैव स्वीकारादरः । यथा—

स वाक्पद्मानुगुणामवस्थां तस्याज चालोऽपि नरेन्द्रसूनुः ।
अस्यार्हितः कालिकया गृहीतैरङ्गीकृतः किंतु स वाक्पद्मः ॥ ३८२ ॥

अत्र वाक्पद्मस्य त्यक्तस्य स्वीकारः । यथा कार्यकारणतया पर्यापविष्यंभा-
भावमग्न्यन्धामग्न्यन्धस्य सम्भवेऽपि विच्छिद्यन्तरस्यावस्था . . . निश्चयं
तद्ददस्यापि पर्यापमग्नायनायां त्यागस्वीकारनिवन्धनस्य चान्तातिशयस्य
सक्तत्वात्ततो भेदः । अत्र व्याख्येयोर्भेदयोग्यतया पुनरागमनात् प्रतिप्रसन्नः ।
आयत्तस्य पुनरादरणीयत्वात्तस्य च प्रत्यापत्तिमात्ररूपस्य तद्वयोत्रकृत्वात्
प्राधान्येनास्य वाक्यार्थव्याप्य तस्याङ्गत्वेन । “ मग्नतिभावि पद्मह ” इत्या-
द्याद्युगलरूपस्यापि न्ययन्तराभावेनादरणीयत्वात् देवक्यादिभेदेन दोषस्य
गुणत्वमिति न सर्वत्र व्यत्यासेनाप्याहान्तविषयत्वैव ॥ ७१ ॥

हेत्वन्तरादन्यस्यापि तथात्वमनुकृतिः ॥ ७२ ॥

केनचित्तिमित्तेन कस्मिंश्चिद्वस्तुनि कस्यापि रूपस्योदये निमित्तान्तरेणान्यस्यापि तादृष्यमनुकृतिः । यथा—

शरश्रेणीपातैस्तव विगलिते तत्र वपुषि
प्रवेशः शस्त्राणां कथमपि भटानां समभवत् ।
सुरस्त्रीनिर्मुक्तासमकुसुमधूलीहितदृश-
स्तवाप्यासीत्तेषु प्रहरणविलम्बः क्षणमपि ॥ ३८३ ॥

अत्र भटानां शस्त्रप्रवेशाभावात् प्रतियोद्भुश्च कुसुमरजसा व्याकुलितत्वात् प्रहरणविलम्ब इति द्वयोर्निमित्तभेदेनैकरूपत्वम् । यथा या—

एकं दन्तच्छदस्य स्फुरति जववशादर्धमन्यत्प्रकोपात्
एकः पाणिः प्रणन्तुं शिरसि कृतपदः क्षेप्तुमन्यस्तथैव ।
एकं ध्यानाग्निमीलत्यपरमविपहं वीक्षितुं चक्षुरित्यं
तुल्यानिच्छापि वामा तनुरवतु स वो यस्य सन्ध्याविधाने ॥ ३८४ ॥

अत्राधरस्फुरणादावेकत्र सन्ध्यावन्दनं निमित्तमपरत्र तस्ज्जनितेष्येति निमित्तभेदेन वामदक्षिणयोरधयोस्तुल्यत्वम् । अस्य च सङ्घटितयोस्तुल्यत्वमित्येण-
रूपतया तुल्ययोस्सङ्घटनात्समालंकारात्नेदः ।

निशासु भास्वत्कलनूपुराणां यत्संचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।
नदन्मुखोल्काविचितामिपाभिः स वाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ ३८५ ॥

इत्यत्र यद्यपि राजपथस्य मणिनूपुरीषेताभिसारिकासञ्चरजनितयोस्तत्तद-
भास्वरूपयोः शिवाभिनिमित्तकत्वेनापि तादृश्यत्वं तथापि तयोर्निवृत्तयोः
पुनरागमनाद् वक्ष्यमाणः प्रतिप्रसव एव । यत्र तु स्थितस्यैव रूपस्य
निमित्तान्तरेणापि तथात्वं तत्र निमित्तान्तरस्यावस्थितोपोद्बलकत्वात्समाधि-
रेव यथा—

जं चेव मुदलणं लोअणाण रइरसवसेण णिग्माअं ।
अणुपद्धं तं विअ कामिणीण णिदाणुवन्धेण ॥ ३८६ ॥

[यदेव मुकुलनं लोचनानां रतिरसवशेन निर्मितम् ।
अनुबद्धं तदेव कामिनानां निद्रानुबन्धेन ॥]

अत्र रतिसुरानिमित्तकस्य नेत्रनिमीलनस्य स्थितस्य निद्रया दृढीकरणम् ।
तेन निवृत्तस्य पुनरागमनं प्रतिप्रसवः अनिवृत्तस्योपोद्वलेन समाधिरिति
हृदयान्वस्यापीति सूत्रितं न तु सामान्यं न तस्यान्यस्य वेति ।

परोऽपि च तथाविधो भवति चेन्निमित्तान्तरान्
तदानुकृतिरिष्यते यदि स एव भूयस्तथा ।
प्रतिप्रसवभूरसावथ तदेव तस्यापि चेन्
तथात्वमपि कारणान्तरवपुस्समाधिस्त्वसौ ॥ ७२ ॥

प्राप्तस्य प्रतिबन्धः प्रत्यूहः ॥ ७३ ॥

हेत्वन्तरादित्यनुपग्यते । कुत्रचिन्निमित्तात्प्राप्तस्य हेत्वन्तरात् प्रतिबन्धः स
प्रत्यूहः । लब्धरूपायाः क्रियाया अनुभवस्युत्पत्त्यादिप्रत्यूहरूपाम्नासङ्गादुत्पद्य-
मानकार्यप्रतिबन्धान्मकस्य व्यक्त एव भेदः । यथा—

पिनाकिनः सूतिषु सर्पिरर्पितं न यत्र नेत्राम्निबलाद्विलीयते ।
किरीटकोटिगृहमेधिनो विधोः प्रभाभिराश्यानमिवोत्तरायणे । ३८७।
अत्र नेत्राम्निबलात्सर्विद्रुतेः प्राप्ताया इन्दुप्रभारूपः प्रतिबन्धकः सम्भावन-
पोपनिबद्धः । सिद्धतया यथा—

दाहपसंगो अलिजाणलेण पत्तो हरसस ससिणो जो ।
सुरसरिसलिलभरेणं सोमिअ सो विहृदिओ इति ॥ ३८८ ॥
[दाहप्रसङ्गोऽलिकानलेन प्राप्तो हरस्य शशिनो यः ।
सुरमरित्सलिलभरेण सौम्य विघटितो इति ॥]

अत्र दाहप्रवृत्तेः गद्गाजलसंसर्गांश्चिृत्तिः ॥ यथा—

तत्सेनाभटसिंहनादमभितः श्रुत्वा जगज्जाङ्घिकं
मूर्च्छां कामपि लेभिरे मरभसं सर्वे फकुष्पुम्भिनः ।

यत्तु स्थयलव मुमाच न जवादैरावणः कारणं
तत्रोद्दामरवीचिचक्रमुसरः पूर्वाश्रयो वारिभिः ॥ ३८९ ॥

अत्र मूर्च्छाद्वैतोः सिंहनादश्रवणस्यागन्तुकस्य प्रवृत्तेः शरणाब्धिसङ्गेन
प्रतिबन्धः । पूर्वत्र प्रतिबन्धप्रतिबन्धयोर्द्वयोरप्यागन्तुकत्वम् । प्रतिबन्धप्रति-
बन्धकयोः द्वयोस्तु आगन्तुकत्वमप्युक्तम् । कथितवसौ क्रियातिपत्तिसंकीर्णः ।
यथा—

तत्तत्ताण्डवडामरव्यसनिनो देवस्य चण्डीपतेः
ज्योतिस्तत्सविशालभालनयनोद्भूतं नमस्कुर्महे ।
यत्तेजःप्रसरेण शोषमुदधिर्हन्तागनिष्यत्क्षणा-
दन्तः प्रज्वलदीर्घवाहसतताभ्यस्तोऽभविष्यन्न चेत् ॥ ३९० ॥

अत्र ताण्डवक्षणे नयनज्योतिरुद्रेकस्य शोषहेतोरगन्तुकत्वान्तर्वर्तमानौर्वा-
नलसङ्गेन प्रबन्धः ।

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहावाकाशगङ्गापयसां पतेताम् ।
तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥ ३९१ ॥

ह्यादी च हेतुप्रतिबन्धाभावेन शुद्धायाः क्रियातिवत्तेर्दर्शनान्न विषयाप-
हारः । न च नेत्रानलदेः कारणस्य सद्भावेऽपि नयनादेः कार्यस्यानुत्पत्तिरि-
न्दुप्रभासत्रिधानादुक्तनिमित्तमत्र विशेषोक्तिमेवोत्थापयति इत्याशङ्कनीयम् ।
चैकस्यप्रतिबन्धविरहितस्य बस्तुनः कारणत्वेन प्रतिबन्धकसन्निधाने कारणस्य
सद्भावाभावात् । अत एव तस्यां सत्यपि कारणे कार्यानुत्पत्तेरनुपपन्नतया
विरोधगर्भत्वम् । इह तु प्रतिबन्धकवशेन कारणाभावादनुपपत्तियोगात्
विरोधसंसर्ग इति प्रतीतिभेदास्तिद्ध एव भेदः ।

प्रतिबन्धवशायाते फलाभावे विरोधधीः ।

यत्राम्बित तेन प्रत्युहो विशेषोक्तेः पृथक्कृतः ॥

अत्र च प्रतिबन्धकसद्भावेऽपि कार्यासक्तताया अद्विवक्षितत्वेन शब्दाद-
प्रतीतिश्रावक्यादपि वैलक्षण्यम् ॥ ७३ ॥

स्थितस्यान्यथापत्तिः प्रत्यादेशः ॥ ७४ ॥ :

हेत्वन्तरादिष्वनुगतम् । स्थितिश्च प्रवृत्तेर्निवृत्तेर्वति द्विधा सती प्रवृत्त-
प्रवर्तितत्पनिवृत्तनिवर्तितत्त्वभेदेन चतुर्धा । तेन कुतश्चिन्नमित्तास्थितस्य
स्थापितस्य वा निवृत्तस्य निवर्तितस्य वा निवृत्तिः प्रवृत्तिश्च प्रत्यादेशः ।
कमेण यथा—

अंगाहं पणतुआहं किमवि किमवि गरइ महमअविलासो ।
हिअआहं लहूहं करेइ माणगरुआणि वि विआणं ॥ ३९२ ॥
वचअरं दोलन्तीइ तुज्ज मण्णे णहप्पहादुमिणो ।
अचिरेण सुअणु होहिइ पच्छाइअलंछणो चन्दो ॥ ३९३ ॥
[अङ्गानि प्रतनुकानि किमपि गुरुकरोति मधुमदविलासः ।
हृदयानि पुनर्लघूकरोति मानगुरुकाण्यपि प्रियाणाम् ॥
उच्चतरं दोलन्त्यास्तव मन्ये नखप्रभादूनः ।
अचिरेण सुतनु भविष्यति प्रच्छादिनलाञ्छनअन्द्रः ॥]

पूर्वत्राङ्गलघुत्वस्य मानगुरुत्वस्य च प्रवृत्तस्य मधुमदविलासनिमित्तिका
गौरवलाघवापादानप्रतिपादनद्वारा निवृत्तिरभिहिता । अत्र च गुरोर्लघुत्वं
लघोश्च गुरुत्वमिति विपर्ययच्छायासंकीर्णतापि । उत्तरत्र च लान्छनस्य
प्रवृत्तस्य निवृत्तिर्नखप्रभाच्छादनमुखेन सम्भावितेति प्रतिभालिङ्गित्वम् ।

पणे कुणन्ति छिहं पअइविसुद्धे वि णिन्मले रअणे ।
अण्णे मइणुहावा गुणेहिं तं चेअ पूरंति ॥ ३९४ ॥
[एके बुवंन्ति च्छिद्रं प्रकृतिविशुद्धेऽपि निर्मले रत्ने ।
अन्ये महानुभावा गुणैस्तदेव पूरयन्ति ॥]

अत्र प्रवर्तितस्य च्छिद्रस्य गुणपूरणमुखेन निवृत्तिस्त्वनिबद्धा ।
कुविअ वि परम्मुहाणं थोवं पसिआणमेगसअणम्मि ।
पूरिअइ रोमअओग्गमेण दोहिं पि ओआसो ॥ ३९५ ॥
[कुपित्वापि पराद्मुखयोः स्तोकं प्रसृतयोरेकज्ञयते ।
पूर्यते रोमाञ्चोद्गमेन द्वयोरप्यवकाशः ॥]

अत्र कोपातिशयादपगतस्यान्योन्यमद्गस्य रोमाञ्चोद्गमवशेन प्रवृत्तिः ।।

लावण्यकान्तिरमलां मलिनात्र माभू-

दित्याशयेन विलिलेख न पत्रलेखाम् ।

अत्याययत्पुनरिमां (?) प्रतिमागतेन्दु-

विन्धप्रभाधिकतरे तरुणीकपोले ॥ ३९६ ॥

अत्र पत्रलेखालेखनमुखेन लावण्ययासस्य निवारितस्य प्रतिमेन्दुप्रभामुखेन प्रवृत्तिः । अत्र च एकस्यैव दोषस्य निवृत्तौ दोषान्तरोदयात् ह्रस्वमपि ।

उपोद्बलनं समाधिः ॥ ७५ ॥

स्थितस्येत्यनुवर्तते । पृष्ठी चात्र कर्मणि कर्तरि वा । तेन स्थितस्यागन्तुकेनागन्तुकस्य स्थितेन वा कारणस्य कार्यजननप्रवृत्तस्य कारणान्तरेण कार्यस्यार्थान्तरस्य वान्येनोपबृंहणं समाधिः । यथा-

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्भे पतिप्यतः ।

उपकाराय दिष्टयेदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ ३९७ ॥

अत्र प्रसादनाय पादपतनाख्यस्य कारणस्य स्थितस्य मानस्य निराकरणार्थं कृतप्रयत्नस्यागन्तुकेन घनगर्जितेन कार्यसौकर्यकारितया परिपोषणम् । यथा वा—

सोपानारोहणपरिस्समेण काए वि जे विणिस्सरिआ ।

ते ष्चिअ हरिदंसणवइअरेण सासा ण विच्छिण्णा ॥ ३९८ ॥

[सोपानारोहणपरिश्रमेण कस्या अपि ये विनिःसृताः ।

त एव हरिदर्शनव्यतिकरेण श्लात्ता न विच्छिन्नाः ॥]

अत्रारोहणपरिश्रमादुत्पन्नाः श्लाताः कार्यरूपा हरिदर्शनेन कारणान्तरेणोपोद्बलिताः । न तु सोपानारोहणरूपस्य कारणस्योपोद्बलनं सोपानारोहणस्यातीतत्वात् । एतच्च “ न विच्छिन्नाः ” इत्यतोऽधगतम् । तेन कारणान्तरभोगात् कार्यसौकर्यमित्येवमादावव्यापकं लक्षणम् ।

हिन्दोलणोच्छ्वे सुन्दरीण जे सेअबिन्दुणो पडिआ ।

वेगतुडिएण हारेण ताण माहप्पमुच्छलिअं ॥ ३९९ ॥

[दोलोत्सवे सुन्दरीणां ये स्वेदविन्दवः पतिताः ।

वेगश्रुटितेन हारेण तेषां माहात्म्यमुच्छलितम् ॥]

अत्र कार्यभूतानां स्वेदबिन्दूनां हारमुक्ताभिरपोद्बलनम् ।

चञ्चत्कटाक्षभ्रमराभिरामरामामुखाम्भोजपरम्पराभिः ।

इतस्ततः यत्र सरांसि शोभां धर्मप्रसादाद्द्विगुणामवापुः ॥४००॥

अत्र मुखैरम्भोजशोभाया उपोद्बलनं कृतम् ।

स्निग्धं लीलाभरणमभितस्रोतयित्वा श्रमाम्भः-

सक्त्या पत्रावलिमृगमदभ्यञ्जितश्मश्रुलेखः ।

केलिक्षोभः कुवलयदृशां मान्मथे कार्यभावे

पुंवद्भावं घटितमभितः पारिपूर्णं निनाय ॥ ४०१ ॥

अत्र विपरीते रते पुंवद्भावः प्रवर्तितः केलिक्षोभेण स्त्रीसमुचितलीला-
भरणत्रोटनेन श्रमाम्भोविगलितमृगमदपत्रावलिद्वारा श्मश्रुलेखाभ्यञ्जनेनोप-
रुहितः ।

तरलेऽस्तमिते सितद्युताविह दोलायितमीक्षणद्वये ।

लिखितागुरुपत्रलेखयोस्तिमिरं मूर्च्छति ते कपोलयोः ॥४०२॥

अत्र कृष्णागुरुपत्रलेखाविचित्रितकपोलसंसर्गेण तमःस्वरूपस्योप-
रुहणम् ॥ ७५ ॥

विशेषस्यान्येन समर्थनमर्थान्तरन्यासः ॥ ७६ ॥

यत्र विशेषोऽभिहितः सामान्येन व्याप्तिप्रदर्शनरूपतया समर्थते स्थिरी-
क्रियते सोऽर्थान्तरन्यासः । इहार्थार्थोपबृंहकरवेन कदाचित्कारणस्य कार्यस्य
वोपादानं क्वचिद्विशेषस्य क्वापि सामान्यस्य । तत्र कार्यकारणयोरुपादानकरवे-
नोपबृंहकरवं वक्ष्यमाणनीत्या हेतुवर्लंकारः । विशेषस्य सामान्यं प्रति प्रतीति-

विपदीकरणरूपतथोपबृंहकत्वे सामान्योद्दिष्टानामेकस्य निदर्शनमुदाहरण-
मित्युदाहरणालंकारः । स चोपमाप्रभावे इवाद्युपादानेन शाब्द उदाहृतः ।
अनुपादाने तु समानन्यायेत्वाद्यर्थस्स एव न त्वर्थान्तरन्यासः । यतो न
व्याप्तिप्रदर्शनरूपं समर्थनं विशेषकार्यकारणानानस्ति प्रतीतिविशदीकरणा-
त्मकं च सामान्यादेहेतुत्वेनोपादानात्त्वं च विशेषसामान्ययोरिति सर्वत्रैक-
लक्षणानुविधानाधिगमाभावादलङ्कारभेद एव । तेन विशेषस्यैव सामान्येन
व्याप्तिप्रदर्शनेन दाढ्योपादानमर्थान्तरन्यासः । अयं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां
द्विविधः सन् हिशब्दाद्युपादाने शाब्दः तदभावे त्वार्थ इति चतुर्विधः ।
व्याप्तिप्रदर्शनस्य तु पूर्वपश्चाद्भावेन वैचिन्याभावात्त भेदहेतुत्वम् । इमेण
यथा—

सरलाण पअइकठिणा मज्झं लद्धूण किव ण कुणंति ।

जं थणएहिं भुआणं अण्णोणविलोअणं पिहिअं ॥ ४०३ ॥

[सरलानां प्रकृतिकठिना मध्यं लब्ध्वां किमिव न कुर्वन्ति ।

यस्तनैर्भुजानामन्योन्यविलोकनं पिहितम् ॥]

अत्र स्तनभुजलक्षणस्य विशेषस्य प्रस्तुतस्य सरलानामित्यादिस्सामान्य-
रूपोऽर्थो प्रस्तुतः । पूर्वं समर्थकतयोपात्तः । यच्छब्दोपादानाच्च शाब्दत्वम् ।

योऽर्सा जात्या चरणरहितोऽनूरुरन्वर्थनामा

चित्रं सोऽर्थं तपन भवता सारथित्वे नियुक्तः ।

पादाघातेऽशममुपनयन्ध्वान्तमारोहति द्यां

सेवासङ्गारिकमपि महतां यान्ति तुन्छा महत्त्वम् ॥ ४०४ ॥

अत्रानूरोरकंप्रसादाद्वियदाक्रमणे सामान्यं सधर्मकतया पश्चात्समर्थकम् ।
यद्यप्यत्र महत्सेवा कारणरूपा तुच्छोत्कर्षस्योपबृंहकतयोपात्ता तथापि न
हेत्वलंकारः । कारणस्य सामान्यावलम्बनेनैव समर्थकतयोपादानात् । एव-
मन्यत्र कार्यस्य कारणस्य वा सामान्यद्वारेण समर्थकत्वमर्थान्तरन्यास एवेति
विशेषम् ।

जेण परक्रमणिहिणा अक्रमिओ मत्तसाअग्देसो ।

ण हु काअराण दुक्क ओआसो णिअघरेसु पि ॥ ४०५ ॥

[येन पराक्रमनिधिना आक्रान्त सप्तसागरोद्देश ।

न रल्लु कातराणा ढाँक्तेऽप्रकाशो निजगहेष्वपि ॥]

अत्र सप्तद्वीपाक्रमणस्य विशेषस्य कातराणा निजगृहे रत्यभाव सामान्यात्मा न खल्विति शान्ततया वैधर्म्येण समर्थम् ।

विधाय भूमेस्तलमभ्रण्टक चवर्ष हेम्रा सम हर्षमर्थिनाम् ।

अकुर्वतामर्थिजनार्तिरण्डन वृथा तद्विदपह्वचञ्चला श्रिय ॥४०६॥

अत्र विधमांणा सामान्येन समर्थनम् । क्वचिदध्यवसायगर्भोऽपि भवति यथा—

उदिते भास्करे कापि गम्यते तिमिरोत्कर ।

तेजस्विनमनालोक्त्य प्रभवन्ति मलीमसा ॥ ४०७ ॥

अत्र तेजस्विमलीमसरूपोऽर्थोऽभेदनाध्यवसितस्वामान्यरूपवैधर्म्येण समर्थम् । एव सामान्यविशेषमथक्तायामर्थांतरन्यासत्वेन विशेषस्य विशेषान्तरसमर्थन प्रतिवस्तूपमादृष्टात्तथैव विषयो नार्थान्तरन्यासस्य । ततश्च अथवा “न चिमेतद्दृष्टि हिमानी हि भूमिरहमि त्यादी (?) विशेषस्य विशेषान्तरेण समर्थनात्मात्पे(प्ये)णाप्यथ भवति इति न वाच्यम् । चित्रत्वस्याभिहितस्याथवा न चित्रमियादिना मूलनाभिहितसमर्थनासम्भवाच्च । अत एव विहितनिषेधादवमादी निश्चयालङ्कारहेतुमेव चारव नार्थान्तरन्यासात् ।

णिहोसो ण हु कोइ वि ण हु कोइ पि सव्वहा गुणनिमुक्को ।

खीरसमुद्दे वि विस रअणाणि वि विसहरसिरेसु ॥ ४०८ ॥

[निर्दोषो न रल्लु कोऽपि न रल्लु कोऽपि सर्वथा गुणनिमुक्त ।

क्षीरसमुद्रेऽपि विष रत्नान्यपि त्रिषधराशिर मु ॥]

गुणानामेव दीरात्म्याद्भुरि धुर्यो नियुज्यते ।

असज्जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गीर्गलिः ॥ ४०९ ॥

इत्यादौ पुनरुक्तनीत्या सामान्यविषयायाः प्रतीतेस्सधर्मणा विधर्मणा च विशेषेण विषदीकरणे उदाहरणस्यैवार्थत्वम् । कार्यादिनाः यदन्यस्य विशेषस्य यदन्येनोपादानं हेतुः सोऽर्थान्तरन्यासः ।

सामान्यस्य विशेषाद् विषदीकरणं वितन्यते येन ।

आर्थोदाहरणं स्यात्तत्रेवादिप्रयोगविरहेण ॥

इति विवेकः ॥ ७६ ॥

सर्वथा सम्भवोऽसम्भवो वा व्याप्तिः ॥ ७७ ॥

यत्र समप्रक्षायलम्बनेऽपि कस्यचिदर्थस्य सम्भवः असम्भवो वा निवर्ष्यते सा समप्रक्षयन्यापनाद् व्याप्तिः ।

वर्जनीयो मतिमता दुर्जनः सख्यवैरयोः ।

इवा भवत्यपकाराय ललन्नपि दशन्नपि ॥ ४१० ॥

अत्रोभयोरपि पक्षयोर्बर्जनीयत्वोपघातयोस्सम्भवः । यथा वा—

भूभारोद्ब्रह्मनाय वाहनजटात्रन्धाय वा श्रीपते-

र्निद्रालोः शयनाय वा परवशं स्वात्मानमुद्गावयन् ।

यं स्वातन्त्र्यनिधिं निरूप्य फणिनामप्रेसरः सोऽप्यहो

पातालप्रभुरस्मि कर्मपुरुषोऽहं त्वित्यहंतां जहौ ॥ ४११ ॥

अत्र भूभारोद्ब्रह्मनाचनेरुपक्षाश्रयणेऽपि परवशत्वस्य सम्भवः । यद्यपि चैवमादौ साकल्यस्य सम्भावना तथापि सम्भवस्य सर्वपक्षन्यापनाद् व्याप्तिरेव प्रथमम् । न हि तत्र सर्वपक्षन्यापनं प्रयोजकम् ॥ असम्भवे यथा—

आसीत्तस्य समुत्सुकः सुरपतिः सङ्ग्रामसन्दर्शने

सेहे तत्र न गाढपीडितधनुष्टांकारमूर्चैश्च यः ।

आरूढः सुरवारणं रणरसक्रुद्धेभगन्धप्रहात्

तेनाप्येष पलायनप्रणयिना दूरं समुत्सारितः ॥ ४१२ ॥

अश्रोभयथापि सहग्रामासम्भवः । अत्र च यद्यपि सुरवारणारोहादिरूपस्य प्रयत्नस्य विफलत्वाद् विचित्रालंकारस्तथाप्युभयथाप्यसम्भवस्य वाक्यार्थि-
भृतत्वेन तत्संकीर्णता व्याप्तेः । यथा च—

ठाउण जइ णिरिकरइ ता से पुरओ णरिन्दओ चलिओ ।

जइ धावइ ता वरई थणजहणकअत्थिजा खलइ ॥ ४१३ ॥

[स्थित्वा यदि निरीक्षते तदस्याः पुरतो नरेन्द्रश्चलितः ।

यदि धावति तद्वराकी स्तनजवनकदर्थिता खलति ॥]

अत्र द्वयोरपि पक्षयो राजदर्शनासम्भवः । यथा च—

यदि स्मरामि तन्वर्द्धीं जीविताशा कुतो मम ।

यदि विस्मृत्य जीवामि जीवितव्यसनेन किम् ॥ ४१४ ॥

अत्र स्मरणविस्मरणपक्षयोर्निवृत्तेरभावः । एतेष्वसम्भवोऽर्थादवगम्यते ।
शब्दोपात्तो यथा—

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता ।

नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥ ४१५ ॥

अत्र दर्शनादर्शनयोस्तुखस्यालाभः ।

अस्यामखिलपक्षेषु संभवासम्भवस्थितिः ।

तुल्ये समग्रपक्षेषु न तु व्याप्तिर्विवक्षिता ॥

आसीत्तुल्येष्वेवमादीं तदिदं

संभवासन्दर्शनव्याप्त्यभावात् ।

नोचेद्व्याप्तिस्तुल्यमेवास्तु तस्माद्

व्याप्तेः शुद्धा दृष्ट इत्यादिभूमिः ॥ इति विवेकः ॥ ७७ ॥

साधनात्साध्यप्रतीतिरनुमानम् ॥ ७८ ॥

यत्राप्रतीतोऽर्थस्साध्यरूपस्साधनाच्छाब्देनार्थेन वा वृत्तेन स्वयमवगम्यते
तदनुमानम् । प्रमेण यथा—

चण्डीशकोदण्डमथाप भङ्गं सत्यप्रभात्राज्जनकामजायाः ।

जगाम रामस्तदसन्निधानान् खेदं यदाखण्डलकार्मुकैऽपि ॥ ४१६ ॥

अत्र चण्डीशकोदण्डं प्रति जानक्याः कारणत्वं साध्यम् । तद्वियुक्तस्य राम-
स्येन्द्रधनुषि तादृशकार्यानुपपत्त्या दण्डापूपिकयानुमीयते । तथा च यस्मिन्-
धनुषि कुण्डितत्वं स कथं चण्डीशकोदण्डमङ्गं कुर्यात् । यथा च—

मुग्धाक्षि नूनमधुना त्वदपाङ्गकेलि-

वातायने वसति कामुकलोकपालः ।

कर्णावतंसकुमुमोपनिबद्धवासम्-

सेवापरो यदिह यत्पदगायनीऽयम् ॥ ४१७ ॥

अत्र गायनसेवकाद् रूपकाद्यदर्शनात्सेवनीयकामुकलोकपालावस्थितिः
कारणरूपानुमीयते । अत्र च यद्यपि मुग्धाक्ष्याः सम्बोध्यमानत्वं तथापि न
परार्थानुमानरूपो हेत्वलंकारः । स्वयं प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नं वस्तु परसा-
नवगतं प्रतिपाद्यते तत्पराधानुमानम् । अत्र तु महासेवकदर्शनात्कामुकलोक-
पालावस्थितिरवगतेति प्रतिपत्तिप्रतिपादनं न तु परेणानवगतस्य प्रत्येयस्य
वस्तुनः प्रतिपादनम् । एवं च वस्तुप्रतिपादनतात्पर्याभावात्परेण वस्तुनः प्रति-
पत्तौ अप्रतिपत्तौ वा प्रतिपत्तिप्रतिपादनस्य विशेषाभावाद् परेणानवगतत्वम-
प्रयोजकमित्यनुमानमेव । एवमुदाहरणान्तरेष्वभ्युद्यम् ।

परेणाप्रतिपन्नस्य वस्तुनः प्रतिपादनम् ।

परानुमानरूपो हि हेत्वलङ्कार इत्येते ॥

मयायं प्रतिपन्नोऽर्थ इति यत्र निवेद्यते ।

तत्रानुमानं तेन स्यात्प्रतिपत्तिनिवेदनम् ॥

इति सङ्ग्रहः । अनयोश्च हेत्वर्थस्य यदादेररादानाच्छब्दं साधनत्वम् ।

वष्पावसिद्ध विअत्यसि सचं विअ सो तुए ण संभत्तिओ ।

ण हु हौन्ति तम्मि दिट्ठे सुत्थावत्थाइं अंगाई ॥ ४१८ ॥

[वर्णवशिते विकृत्यसे सत्यमेव स त्वया न सम्भावितः ।
न खलु भवन्ति तस्मिन् दृष्टे स्वस्थावस्थान्यङ्गानि ॥]

अत्र नायकदर्शनात्यस्य कारणस्य तत्कार्यशरीरास्वास्थ्यविरुद्धस्वास्थ्योप-
लम्भेनाभावोऽवसितः । अत्राप्यदृष्टवती अदर्शनं ज्ञातत्वाच्च ज्ञाप्येतेत्यदर्शनत्व-
योगोऽपि तदस्माभिरवगतमिति प्रतिपत्तिप्रत्यायनमेव । यथा च—

न जाता रागसर्वस्वसमाप्तिरिति चेद्विधेः ।

किं पाण्डुराणि पद्मानि तेन सृष्टानि कानिचित् ॥ ४१९ ॥

अत्र केषुचित् पद्मेष्वरक्तत्वात्यकार्यविरुद्धपाण्डुरत्वोपलब्ध्या कारणरूपस्य
रागस्यासम्भवोऽनुमितः । उभयप्रेह शब्दाद्यनुपादानात्साधनस्यार्थत्वम् ।
अस्याश्च गाथायास्तूपचारादिविरहेण विशुद्धत्वेऽपि विच्छित्तिविशेषसद्भावा-
च्चारत्वम् । अन्येषु स्वतिशयोक्त्यादिगर्भत्वेन विच्छित्तिविशेषाभावे तु तर्का-
नुमानवधालंकारत्वम् । यथा—

यो यत्कथाप्रसङ्गे लिङ्गभिन्नायतोऽप्यनिश्चितः ।

स भवति तं प्रतिरक्तस्त्वं च तथा दृश्यसे सुतनु ॥ ४२० ॥

एवं हेत्वलंकारादौ ज्ञेयम् ।

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुवं

यत्तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्मच्छिदो मार्गणाः ।

तच्चक्रीकृतचापमञ्जितशरः प्रेङ्खलकरः क्रोधनो

धावत्यमत एव शासनधरः सत्यं सदासां स्मरः ॥ ४२१ ॥

इत्यादीं तु प्रौढोक्त्युल्लिखितत्वेन शासनधरत्वशरपतनाद्यसम्बन्धेपि सम्बन्ध
इत्यनिशयोक्तिमूलत्वादलंकारान्तरं विविक्रमिति न वाच्यम् ॥ ७८ ॥

परप्रत्यायकं लिङ्गं हेतुः ॥ ७९ ॥

परानवगतस्य वस्तुनः प्रतिपादकं गमकरूपं लिङ्गं हेतुः । परग्रहणमनुमान-
वैलक्षण्यार्थम् । तेन स्वयं लिङ्गात्प्रतिपत्तिरनुमानम् । लिङ्गेन परप्रत्यायनं
परार्थानुमानरूपं काव्यलिङ्गपर्यायो हेत्वलंकारः । यद्यप्यनुमानस्यैव स्वार्थ-

परार्थरूपत्वेन द्वैविध्यं तथापि प्रतिपादितरूपेण प्राच्यैः पृथग्लक्षितः तद्यैवे-
हापि लक्षणम् । यत्तु परैरप्रतीतप्रत्यायकादनुमाना.....प्रतीतस्यार्थस्यो-
पपादकत्वाद्वैलक्षण्यमुक्तम् । तदसदेतत् । तथा हि किं यत्रा प्रतीतस्यानु-
मानस्योपपादकं लिङ्गमुत बोद्धव्येन । तत्र नाद्यः । वक्तोपपत्तिग्रहितस्यै-
वार्थस्य प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नत्वादाकांक्षाभावात् । न हि स्वोक्ताद्वाक्यादा-
कांक्षोपरमिति स्वाश्रयप्रसंगात् । नापि द्वितीयः । बोद्धव्येनापि प्रमाणान्तरेणा-
प्रतिपन्न एवार्थः । तस्मादेव वाक्यादवगतत्वेन प्रतीतिरूपावनुभवात् प्रतीतोप-
पादकं काव्यलिङ्गमप्रतीतप्रत्यायकमनुमानमिति अविचेक एवेति यद्योक्तमेव
वैलक्षण्यं सार्धीयः । अस्य च पदवाक्यार्थरूपतया लिङ्गस्य द्विविधत्वम् ।

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ ४२२ ॥

इत्यादीं पितृत्वस्य कारणस्य विनयादानादिः कार्यरूपः शब्दो हेतुत्व-
वैचिष्यावह इति पदार्थस्यार्थमेव हेतुत्वम् । वाक्यार्थस्य तु शब्दमार्थं वेति
त्रयो भेदाः । क्रमेण यथा—

वक्षस्थली रक्षतु सा जगन्ति जगत्प्रसूतेर्गुरुध्वजस्य ।

श्रियोऽङ्गरागेण विभाष्यते वा सौभाग्यहेत्रः कृपपट्टिकेव ॥४२३॥

अत्र वक्षस्थल्या जगद्रक्षकत्वं जगत्प्रसूतित्वं कारणरूपं पदार्थो हेतुः ।
पितृर्हि निजप्रसूतेर्वक्षसि लालनमुचितम् । न चात्रासम्भवंमात्रेण गरुडध्वज-
विशेषणत्वे जगत्प्रसूतित्वस्य पर्यवसिते पर्यवसानाद्वाक्यार्थस्य रक्षणौचित्यं
वक्षःस्थल्या एव जगत्प्रसूतित्वादित्यर्थान्तरस्य व्यंजनव्यापारगम्यत्वात्
ध्वनिरिति वाच्यम् । यतो व्यङ्ग्यस्यापि तस्य वक्षःस्थलीरक्षणरूपवाच्यार्थ-
हेतुत्वेन वाच्योपस्कार्याङ्गत्वात् गुणीभूतस्य अलंकारत्वाभावादलङ्कारत्वमेव ।
एवंविधप्रतीयमानार्थगर्भाकारभावेन पुनः

संजीवणोत्तर्हि पिव सुअस्स रक्खइ अणणवावारा ।

सासू णवम्भदंसणकण्ठागअजीविअं सुण्हं ॥ ४२४ ॥

[सर्जावर्णापधिमिव सुतस्य रक्षत्यनन्यव्यापारा ।

श्रद्धूर्नेवाभ्रदर्शनरुष्ठागतजीवितां स्नुपाम् ॥]

इत्यादौ कण्ठागतजीवितत्वादेर्विशेषणस्यार्थेऽपि रक्षणादिहेतुत्व सवर्तीकम् । विशेषणतया हंतोरभिधानसम्भवाद्द्वैचिन्त्याभावे नालङ्कारत्वमिति विचार-
निष्पन्ना । अस्य च हेतुत्वादिरूप वाच्यमर्थं प्रति व्यङ्ग्यस्योपस्कारकत्वमित्येव-
लक्षणात्परिकरात् व्यङ्ग्योपस्कृतस्य वाच्यस्यैव तमेव प्रति हेतुता न स्वत
इत्येवमात्मकस्य भेदोऽप्रत्येय ।

वाच्योपस्कारकता व्यङ्ग्यस्य सदैव परिकरे ज्ञेया ।

व्यङ्ग्याश्लिषो वाच्यो वाच्य प्रत्येव हेतुरिति ॥ उक्षेप ।

अयि प्रमत्ते सिन्धु गृहाणेत्युक्तापि सख्या न विवेद काचित् ।

मग्रा हि सा तत्र रसान्तराले यत्रान्तरङ्गो भगवाननङ्ग ॥ ४२५ ॥

अत्र वेदने कार्ये रसान्तरमद्भवत् कारणस्य हि शब्दोपादानात् शब्दो हेतु ।
अत्रैव रसशब्दस्य जलवाचिक्वे जलमध्यनिमग्नत्वस्योक्त्या न वेदनमुचितमिति
शब्दशक्तिमूल व्यङ्ग्यमभेदाध्यवभायात् हेतुत्वेन प्रतीयते । यथा वा

सकरूपतुल्यो न धभूव बन्धु शत्रु सुगात्र्या न च तत्समान ।

असूत्रयन् दुर्लभकान्तसगमनङ्गमुत्पाद्य च यद् वराधे ॥ ४२६ ॥

अत्र बन्धुत्वशत्रुत्वयो कारणयो कान्तसङ्गमसूत्रणादि कार्यरूपो यच्छ-
ब्दोपादानेन शाब्दो वाक्यार्थहेतु ।

अन्यतो नय मुहूर्तमानन चन्द्र एष सरले कलामय ।

सा कदाचन कपोलयोत्पल सक्मद्य समतां समेष्यति (?) ॥ ४२७ ॥

अत्र अन्यतो मुखनयनविरुद्धानयनकार्यं साग्यापादक पलसक्रमणरूप
हेतुतयोपात्तमिति विरुद्धकारणमिति । आर्षं लिङ्गं यथा

हरिहिङ्गि पिअस्स णयचूअपह्वो पढममञ्जरिसणाहो ।

मा खवसु पुत्ति पत्थाणकलसमुहसठिओ गमण ॥ ४२८ ॥

[हरिष्यति प्रियस्य नवचूतपल्लवः प्रथममञ्जरीसनाथः ।

मा रुदिहि पुत्रि प्रस्थानकलशमुखसंस्थितो गमनम् ॥]

अग्र निषिध्यमानस्य रोदनस्य कारणायाः प्रस्थाननिवृत्तेः चूतपल्लवात्वेन कारणान्तरेण जन्यत्वमिति कारणरूप आर्यो हेतुः । अयं चानुमानहेत्वलंकारयोर्विचार आश्चर्य(य)गीयो यत् उत्सर्गत एव शब्दोच्चारणस्य परार्थत्वात्परस्य संबोधनीयत्वाभावेऽपि पदवाक्यार्थरूपस्य लिङ्गस्य परप्रत्यायकत्वेन हेत्वलङ्कारः । यत्र तु जाने नूनमित्यादि पदप्रयोगमहिम्ना स्वप्रतिपत्तिनिश्चयः तत्रानुमानम् । अचिनु “ परिम्लानं पीनस्तन ” इत्यादौ स्वपरामर्शानिश्चये हेत्वलङ्कारो युक्त इति ॥ ७९ ॥

अनिष्टापादनमापत्तिः ॥ ८० ॥

कस्यचित्किञ्चित्कुर्वती यदनिष्टमापद्यते सा प्रसङ्गात्मिका निष्टस्यापादनादापत्तिः । यद्योक्तं “ पराम्युपगतेन परस्यानिष्टापादनं प्रसङ्ग ” इति । इह च पराम्युपगतेन परस्येति न सूत्रितम् । अनिष्टापादानमिति निजार्थपर्यालोचनयार्थाद्देवावगतेः । उत्तरत तु विच्छिद्यन्तरेण प्रसङ्गसंज्ञकस्यालङ्कारान्तरस्य लक्षयिष्यामाणत्वादिहायस्याभिधानम् । प्रसङ्गस्य परार्थानुमानात् तस्मिन्प्रत्येऽपि साधनात्मकात्तस्मादनिष्टापादनात्मकतया दूषणात्मकस्य विच्छिद्यतिशयत्वेन पृथगभिधानम् । तथा चानुमानहेत्वलङ्काराभ्यां नूनमित्यादिभावेन विलक्षणैव प्रतीतिः ।

अनुमानादेरस्याः साधनरूपश्च दूषणत्वजुषः ।

आपत्तेस्सुव्यक्तो भेदो ज्ञेयः प्रसङ्गरूपाद्यः ॥

इति भेदः । उदाहरणम्—

गृहमध्यनिष्ठातेन धनेन धनितो यदि ।

भयामः किं न तेनैव धनेन धनितो वयम् ॥ ४२९ ॥

अत्रानुपयोगिना धनेन कृपणा यदि धनिनस्तदस्माकमपि तस्मिन् धने स्वामित्वं प्रसक्तम् । यथा च—

“ मा होहि तरुणि दृष्टे चिरेण आओत्ति माणमन्धरिआ ।

अण्णह सो विरहग्गिअमि गओ वि तथा गओ भेष ॥ ४३० ॥

[मा भव तरुणि दयिते चिरेणागतं इति मानमन्थरिता ।

अन्यथा स विरहाग्निगतोऽपि तथा गत एव ॥]

अग्रानिष्टस्य विरहाग्नेर्गतस्य पुनरागमनापादनात्प्रतिप्रसवङ्कीर्णता । यथा
च—

११ स्वर्णं स्वर्णमितस्ततो नरि नरि द्राग्दीयतां दीयतां

इत्यद्यापि हि सोमपाल विरम त्वं कोऽपि गर्भेश्वरः ।

नोचेदात्मभयान्चलित्यति रयान्मेरुस्ततः क प्रजाः

क क्षोणी क पयोधयः क गिरयः काशाः क तेऽप्यर्थिनः ॥ ४३१ ॥

अत्र संभावितादर्थानुग्रहाद्विरुद्धस्यार्थापघातस्योत्तरित्तिरिति विशेषालङ्कारा-
नुप्राणिता अर्थिनां स्वर्णदानादिसमभिव्याहारोऽनुग्रहाय क्रियमाणस्तेषामेवा-
दिविघटनमुखेनापघाताय पर्यवस्यतीति क तेऽप्यर्थिन इत्यनिष्टापादनादापत्ति-
रेव वाक्यार्थाभूता ।

त्वं चेत् संचरसे वृषेण लघुता का नाम दिग्दन्तिनां

व्यालैः कङ्कणभूषणानि कुरुपे हेम्रो न काचिन् क्षतिः ।

धत्से चेत् शिरसा जडांशुमयशः किं नाम लोकत्रयी-

दीपस्याम्बुजवह्नभस्य जगतामीशोऽसि किं ब्रूमहे ॥ ४३२ ॥

इत्यत्र तु दिग्गजादीनां न लघुत्वादिकमपि त्वनुचितकारित्वं तवैकेयर्था-
स्पृतीयते । इत्यनिष्टापत्तेरार्थता ॥ ८० ॥

दण्डापूपिकयापतनमर्थापत्तिः ॥ ८१ ॥

भूपकैर्दण्डानां भक्षणेऽपूपभक्षगमर्थोत्सिद्धमिति न्यायो दण्डापूपिका । अनेन
न्यायेन कस्यचिद्दर्थस्य निवृत्तावर्थादर्थान्तरसंस्मार्पत्तिरिति । अस्याश्च प्रकृता-
त्प्रकृतस्याप्रकृतात्तथाविधस्य प्रकृतादन्वयस्य विपर्ययेण वार्थादर्थान्तरस्यापत्ति-
रिति चत्वारो भेदाः । प्रत्येकमर्थान्तरस्य साम्यं न्यूनताधिक्यं वेति द्वादश
भेदाः । तत्रापि संभवेऽसंभवोऽसंभवे च संभव इति चतुर्विंशतिः । अत्रापि
शान्दरवाधंवादिभेदाद्बहवो भेदाः । दिङ्मात्रं यथा “ शुद्धानन्दुलंभम् ”

इत्यादि । अत्र वपुवृत्तान्ताध्याकरणिकालतावृत्तान्तस्य तथाविधस्यैव समस्यापतनम् । अत्र च आश्रमवासिनो लोकोत्तरत्वसंभवे लतानामपि तुल्यत्वात्संभवो युक्त एव । एवमुत्तरत्र ।

सण्णिहिअभुजंगाओं वि चन्दणलइआओं जो धरथरेइ ।

कह सो विओइणीणं कुणइ ण मलयाणिलो कम्पं ॥ ४३३ ॥

[सन्निहितभुजङ्गा अपि चन्दनलतिका यः कम्पयति कथं संः ।

वियोगिनीनां करोति न मलयानिलः कम्पम् ॥]

अत्र चन्दनलताकम्पनात्प्रकृताद्वियोगिनीकम्पनस्याप्यप्रकृतस्यापतनम् ।

जितश्चेन्मृगशावाक्ष्या सकलोऽपि सुधाकरः ।

का शक्तिर्जलजस्य स्थाद्विकलस्य शिलीमुखैः ॥ ४३४ ॥

अत्र मृगाक्षां प्रति व्यतिरेकोपमानतयोपात्तस्य प्राकरणिकस्य सुधाकरस्य जयाजलजस्य तथाविधस्यैवार्थाजय इत्यर्थादापतितम् । अत्र सुधाकराजलजस्य विकलत्वेन न्यूनत्वम् ।

दक्षिणणेण वि एत्तो सुहअ सुहावेसि अम्ह हिअआई ।

णिकइअवाणुरत्तो जाणं का णिवुदी ताणं ॥ ४३५ ॥

[दाक्षिण्येनाप्यागच्छन्सुभग सुखयस्यस्माकं हृदयानि ।

निष्कैतवानुरक्तोऽसि यासां का निर्वृतिस्तासाम् ॥]

अत्र दाक्षिण्यागमनेनापि निर्वृतिर्भवति । निष्कैतवानुरागनिबन्धनागमे-
नार्थांलोकोत्तरेव निर्वृतिर्भवतीति प्रकृतादप्रकृतस्यापतनम् । दाक्षिण्यागमना-
पेक्षया चात्र मद्भावागमनस्याधिकत्वम् । एतानि सम्भवे सम्भवस्य ।
असम्भवे असम्भवस्य यथा—

सुभटशतनिशातखङ्गधाराविहरणसम्रणपादपह्येव ।

अपि नयनिपुणेपु नो भरेण क्षिपति पदं किमुत प्रमादिपु श्रीः ॥ ४३६ ॥

अत्र नयनिपुणवृत्तान्तादप्रकृतात्प्रकृतस्य प्रमादशीलसोमदेववृत्तान्तस्य
न्यूनस्यावगमान्नयनिपुणेपु श्रियःस्थिरत्वाम्भवे प्रमादिपु अप्यसम्भवः ।

एको वि कालसारो ण देइ गन्तुं पदाहिणवलन्तो ।
किं ढण वाहावलिअं लोअणजुअलं पिअअमाए ॥ ४३७ ॥

[एकोऽपि कृष्णसारो न ददाति गन्तुं प्रदक्षिणं वलन् ।
किं पुनर्वाष्पाकुलितं लोचनयुगलं प्रियतमायाः ॥]

अत्रैकस्य कृष्णशारस्य दक्षिणवलनाद्गमनासम्भवे द्वयोरपि लोचनयो-
स्तथाविधयोरर्थादसम्भव इति न्यूनादधिकस्थापनम् । अर्थो यथा—

लुम्बीओ अङ्गणमाहवीणं दारगलाउ जाआउ ।
आसासो पन्थपलोअणे वि नट्टो गअवईणं ॥ ४३८ ॥

[स्तवका अङ्गणमाधवीनां द्वारागीला जाताः ।
आश्वासः पान्थप्रलोकनेऽपि नष्टो गतपतिकानाम् ॥]

अत्र पान्थानां प्रलोकननिवृत्ती वार्ताप्रक्षादि दूरापास्तमित्यर्थादवगम्यते ।
यच्चात्र केनचिदभिहितम् । दण्डभक्षणेनापूपभक्षणावगतिः सम्भवति
सहस्रे शतमितिवत् न्यूनस्याधिकेऽन्तर्भावात्तत्सिद्ध्या न्यूनस्यापि सिद्धिरिति
सम्भवोऽनुमानेऽन्तर्भवतीत्यनुमानमेवालङ्कारो न तु पृथगर्थापत्तिर्नामिति
तदमत् । समं न्यूनं वार्थान्तरं, तेन सम्भवाभावात् । न हि यथाधिक्ये
न्यूनस्य सम्भवस्तथा न्यूनादावधिकादेः । दण्डापूपिकेति च समानन्यायतया
उपलक्षणमिति समन्यूनयोरपि परिग्रहः । कस्मिन्प्रमाणे तर्हीयमन्तर्भवतीति
तार्किकमन्यमात्मानं पृच्छन् वा कथं न जिज्ञेपि । औचित्यानांचिन्यस्योऽसं-
तर्को हि प्रमाणस्योपकरणं न पृथक् प्रमाणम् । दण्डभक्षणे ह्यपूपाणामपि
भक्षणमुचितं न तु निश्चितं । दण्डभक्षणेऽपि भिन्नदेशावस्थानादिना केन-
चिन्नमित्तेनापूपाभक्षणस्यापि बाहकेलिप्रदेशे रात्री निखातस्थानुवत्सम्भवात् ।
तस्मादांचित्यादिरूपतर्कात्मिका भिन्नैवानुमानादेः प्रतीतिभेदादिहार्थापत्ति-
रिति स्थितम् ।

दण्डापूपनयेन वस्त्वनुमितिः सामर्थ्यतो जायते
नान्तर्भावमसौ प्रयात्यनुमिती यत्सम्भवात्मा ततः ।

अर्थापत्तिरलङ्कृतिः पृथगियं नो लक्षणीयेत्यसत्-
तर्कोऽङ्गं यदयं बुधैरनुमितेः सम्भावनात्मोदितः ॥

इति संक्षेपः ॥ ८१ ॥

असम्भाव्यहेतुफलप्रेषणं विधिः ॥ ८२ ॥

अस्मिन्मति प्रेषणं तत्तस्य निमित्तं । फलं च तस्य प्रेष्यमाणपुर-
प्रवृत्तिः । तयोर्हेतुफलयोरसम्भाव्यत्वे यत्कस्यचिदप्रेषणं स विधिः । प्रेषण-
मात्ररूपस्य विधेश्चास्ताभावाद्नालङ्कारता । न चायं विध्याभासः । तत्रानिष्टस्य
विधानार्हत्वे विधानमिह त्वसंभावितनिमित्तत्वेऽपि नानिष्टत्वम् । असम्भा-
वितनिमित्तस्य च विधानमात्रस्य पर्यवसितत्वेन विहितनिषेधाभावाच्चि-
याज्जेदः । प्रेषणव्यतिरेकेण पूर्वोदाहरणवत् प्रयत्नयिकत्वस्य सम्भवाच्चि-
विग्रस्य भिन्नविषयत्वेऽस्य न तदन्तर्भावः । उदा०—

पृथिव्य स्थिरा भव भुजङ्गम धारयैनां

त्वं कूर्मराज तदिदं द्वितयं दधीथाः ।

दिक्कुञ्जराः बुरुत तन्त्रितये दिधीर्षां

देवः करोति हरकामुकमाततज्यम् ॥ ४३९ ॥

अत्र हरकामुंकारोपणहेतुकं पृथ्व्यादेश्चरणादिव मर्थावसितमसंभावित-
मेव स्थैर्यादां प्रेषणप्रयोजकतया विवक्षितं न तु प्रेषणफलस्य पृथ्वीस्थैर्यदि-
रसम्भाव्यमानत्वम् । तस्य तैस्माधयितुं शक्यत्वात् । असम्भाव्यफलं यथा—

श्यामां श्यामलिमानमानयत भोः सान्द्रैर्मपीकूर्चकैः

मन्त्रं तत्रमथ प्रयुज्य हरतः श्वेतोत्पलानां शुतिम् ।

पन्त्रं चूर्णयत क्षणान्च कणशः पृथ्वा शिलापट्टकै

येन द्रष्टुमहं सहं दश दिशस्त्वद्वक्त्रमुद्राङ्किताः ॥ ४४० ॥

अत्र प्रेषणफलस्य श्यामाश्यामलीकरणार्थं तद्योगलक्षण्यानवयन्तेनासम्भा-
व्यमानत्वम् । यथा या—

गज्ज महं चिअ उवरिं सञ्चत्थामेणं लोह्हिअअस्स ।

जलहर लम्वालइअं मारे मारेहिसि वराइं ॥ ४४१ ॥

[गर्ज ममैवोपरि सर्वस्थान्ना लोहहृदयस्य ।

जलधर लम्बालकिकां मा रे मारयिष्यसि वराकीम् ॥]

अत्राननुविधेयवचनस्य घनस्य प्रेपणवशेन प्रवृत्त्यसम्भवात्त्रिविडगर्जने वराकीमारणनिषेधे च प्रेपणं त्वम्भावितफलम् । न चाग्रतमोपरिगर्जनस्यानिष्टत्वम् । तन्वीमारणनिषेधहेतुकतयार्थनीयत्वात्तत्र विष्याभासः । इह तु

गज्जसु जलअ जहिच्छं तुमंपि विस्फुरसु विज्जुले अहिअं ।

ण हु फुडइं वज्जघटिअं कटिणं अम्हाणु हअहिअअं ॥ ४४२ ॥

[गर्ज जलद यथेच्छं त्वमपि विस्फुर विद्युदधिकम् ।

न खलु स्फुटति वज्रघटितं कठिनमस्मार्कं हतहृदयम् ॥]

अंसभाव्यप्रेपणफलत्वेऽपि रक्षणीयान्तरानुपादानात् गर्जनादेरनिष्टत्वेन विष्याभाससंकीर्णता ।

असम्भाव्यफलो यत्नो वाचिकः प्रेपणं विना ।

विचित्राङ्गमसम्भाव्यफलं तु प्रेपणं विधिः ॥ इति निर्णयः ॥ ८२ ॥

अन्यनिषेधार्थोऽपि विधिर्नियमः ॥ ८३ ॥

इहाशातज्ञापनं विधिः । न वेद्विधावेव पर्यवसितस्तदा विधिः । यदा तु कस्यचिदर्थस्यानियमेन शातस्य विधानं क्रियमाणमर्थान्तरनिषेधार्थमपि सम्पद्यते तदा नियमः । यतोऽप्राप्तप्राप्तिमात्रपर्यवसितो विधिः । अप्राप्तार्थो-
शाप्रापणरूपमन्यनिषेधार्थपर्यवसायि तु विधानं नियमः । सर्वप्रकारं प्राप्तस्य विधानमर्थान्तरनिषेधमात्रत्परं परिसंख्येति निर्णयः । अत्र ज्ञातवज्ञापनाय कापि प्रश्नपूर्वकमपि ज्ञापनं; परिसंख्यायां तु सर्वथा ज्ञातत्वादर्थस्य प्रश्नपूर्वकत्वानुपपत्तिः । अत एव प्रश्नपूर्वा परिसंख्येति भेदो न वाच्यः । तत्र त्वन्यमते उत्तरालङ्कारो हि युक्तोऽस्मन्मते तु चक्ष्यमाणनीत्या नियम एव । अयं च निषिध्यमानस्य शब्दोपात्तत्वात्पर्यावसेयत्वाभ्यां द्विभेदः यथा—

किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
 किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
 किं चक्षुरप्रतिहतं धिपणा न नेत्रं
 जानोति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥ ४४३ ॥

अत्र कीर्त्यादेस्सुदृढभूषणत्वादिकं नियमेनाज्ञातं ज्ञापितं सदन्यनियेधाव
 पर्यवस्यतीति यस्यापि निषेधस्तस्यापि उपादानम् ।

किं आसेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं तुसरितः
 किं एकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।
 किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा
 यदासक्त्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति ॥ ४४४ ॥

भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।
 चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥ ४४५ ॥

अत्र महतां भवादौ भक्त्यादिकं तदपि सर्वदैव भवतीत्यज्ञातं ज्ञापितम् ।

का विसमा देवगर्हं किं दुःखं जं जणो गुणगगाही ।
 किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुक्खं जं खलो लोओ ॥ ४४६ ॥
 [का विपमा दैवगतिः किं दुर्लभं यज्जनो गुणगगाही ।
 किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत्खलो लोकः ॥]

इत्यादावन्यवैलक्ष्यभ्येन दैवगत्यादेवैपम्यादिकमज्ञातं ज्ञापितमित्यस्यार्थ
 निषेध इति निषम एव न तु पृथगुत्तरालङ्कारो वाच्यः । प्रभपूर्वकस्य नियम-
 स्योत्तरान्तर्भावात् ।

वाणिअअ हस्तिदन्ता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्ती अ ।
 जाव लुलिआलअमुद्दी घरम्मि परिसवर्द्धं मुण्हा ॥ ४४७ ॥
 [वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽश्मार्कं व्याघ्रकृत्ययश्च ।
 यावद्दुलितालकमुद्दी गृहे परिसंक्रामति स्तुषा ॥]

एवमादावुत्तराद्यश्लोचयनरूपस्योत्तरस्य चारुताभावादनलङ्कारत्वम् । एवम्

पसिअ पिए का कुविआ सुतणु तुमं परअणम्मि को कोवो ।

को हु परो नाथ तुमं कीस अपुण्णाण मे सत्ती ॥ ४४८ ॥

[प्रसीद प्रिये का कुपिता सुतनु त्वं परजने कः कौपः ।

कः खलु परो नाथ त्वं किमित्यपुण्यानां मे शक्तिः ॥]

इत्यादौ मालिकाख्यं उत्तरं वाकोवाक्यं वा विच्छित्यभावादनलङ्कार एव ।
अज्ञातज्ञापनावलम्बनेनोदाहृतो नियमः । प्रेषणमुखेन यथा—

अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पंलोएहि ।

मा पहिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाए मह णु मज्जिहिसि ॥४४९॥

[श्वश्रूत्र शेते अथवा निमज्जति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय ।

मा पथिक रात्र्यन्ध शय्यायामावयोर्माङ्क्षीः ॥]

अत्र वाच्यपक्षे रात्र्यन्धस्य पक्षे स्वत एव शय्यान्तनिषेधे प्राप्तस्य पुन-
निषेधविधिः सर्वथाऽस्मच्छयनदेशादन्यत्र शयनप्राप्त्यर्थः । मदीय एव
शयने न श्वश्रूसम्बन्धिनीति व्यङ्ग्यपक्षेऽपि रागाद्यन्तया रात्रौ विवेकाभावेन
पक्षे प्राप्तस्य वक्तृशय्याशयनस्य श्वश्रूशय्यानिषेधमुखेन सर्वथा प्राप्त्यर्थं पुन-
र्घनमिति नियम एवेति सिद्धम् ।

अवश्यवाच्ये नियमे प्रश्नपूर्वकमुत्तरम् ।

अन्तर्भूतमतो ह्यन्यस्वक्तव्यं न तद् उत्तरम् ॥

ज्ञातज्ञापनरूपा यत् परिसंख्येति तत्र न ।

प्रश्नपूर्वकता युक्ता तेनात्र नियमः स्फुटः ॥

इति संग्रहः ॥ ८३ ॥

प्राप्तस्य परिसंख्या ॥ ८४ ॥

अन्यनिषेधाद्यंमिति विधिरिति चानुपक्तम् । इहापि पूर्ववदेव यत्र सर्वथा
प्राप्तत्वाद्प्राप्तांशपरिपूरणस्याप्यसम्भवे विधानं क्रियमाणमर्थान्तरनिषेधमाश्रय
पर्यवस्यति सा परिसंख्या । अत एव नियमाद्भेदः । तथा हि पञ्च पञ्चनखा

भक्ष्या इत्यादौ परिसंख्यायामन्यपञ्चनखनिषेधपरत्वं न तु पञ्चनखभक्षण-
कर्तव्यपरतापि । तथात्वे हि पञ्चानामभक्षणे प्रत्यवायः स्यात् । नियमे तु
व्रीहीनवहन्तीत्यादावघातस्य सर्वथा कार्यतया दलनादेर्निषेधः । न तु निषेध-
नात्रतात्पर्यम् । अवघाताभावे विध्यसम्पत्तेः । अत्र च निषिध्यमानस्य शब्द-
त्वमार्थत्वं वेति द्वौ भेदौ । प्रधपूर्वकत्वेन भेदद्वयस्याज्ञातज्ञापनरूपतया सर्वथा-
प्राप्यभावाच्चिद्यमविषयतया यथोदाहृतम् ।

अथ बहुचरतोऽस्य चापपाणे-

श्रुक्तिवलन्मृगयूथवीक्षितस्य ।

वनभुवि सुलभः परिश्रमोऽभू-

न्नतु हरिणस्स हृतेन्द्रचापशोभः ॥ ४५० ॥

अत्र मृगप्राप्यर्थमटवीमटतो द्वयस्यापि सुलभत्वप्राप्तौ परिश्रमस्येव
सुलभत्वकथनेन मृगसुलभत्वस्य निषेधः । ज्ञातज्ञापनत्वम् ।

विसमासु समरसीमासु जेण चाइकरसिअहिअण्ण ।

हृत्यो पसारिओ णं णवरं करवालंगहणम्मि ॥ ४५१ ॥

[विपमासु समरसीमासु येनं त्यागीकरसिकहृदयेन ।

हस्त प्रसारितो नूनं केवलं करवालप्रहणे ॥]

अत्र खड्गप्रहणे करप्रसारणस्य नृपतेर्ज्ञातस्य ज्ञापनं दैन्यादिसुलभत्वेन
करप्रसारणनिषेधार्थम् । यथा वा—

विलङ्घयन्ति श्रुतिवर्त्म यस्यां लीलावतीनां नयनोत्पलानि ।

त्रिभर्ति चक्ष्यामपि वक्रिमाणमेको महाकालजटार्धचन्द्रः ॥ ४५२ ॥

अत्र लीलावतीनयनमहाकालगतार्धचन्द्रयोः भ्रसुलंघनकुटिलताधारणयो-
र्ज्ञातयोरपि ज्ञानं पीराणां तदभावज्ञापनार्थम् । एतेषु ज्ञातज्ञापनेन परिसंख्या-
प्राप्ते प्रेषणेन यथा—

अण्णत्थ कुणुसु जोण्ढां मा चन्द समुदवरिसओ होइ ।

उज्जोइअं धरं णो दइआमुदचन्दकन्तीण्ण ॥ ४५३ ॥

[अन्यत कुरुष्व ज्योत्स्ना मा चन्द्र समुन्द्रवर्षको भव ।
उद्योतित गृहमस्माक दयितामुखचन्द्रकान्त्या ॥]

अत्र चतुर्गृहादन्यत्रकरणे स्वत एव प्रवृत्तस्य चन्द्रस्य यत्प्रण तत्तद्
गृहज्योत्स्नाकरणस्य निषेधार्थम् । अत्र चासभाव्यफलत्वेन प्रेषणस्य विधि
सकीर्णतापि ।

शिथिलीकृतजीवाशा यस्मिन्कोपोहस्तद्भुवि ।

निन्युशिशरासि स्तव्यानि धनूपि न नतिं नृपा ॥ ४५४ ॥

इत्यादी पञ्चतम्यतिरिक्तपञ्चनखभक्षणवन्निरोनतिघनुर्नत्योर्विरद्धत्वेन
पाक्षिकत्वेन र्यगपद्यासभवेन पक्षेऽप्यज्ञातज्ञापनस्य भावाच्चियम एव न तु
परिसल्येति मन्तव्यम् ।

अविरोधेन युगपत्प्राप्तयोर्विधिहेतुक ॥

अस्या निषेध एकस्य नियमस्त्वन्यथा स्थित ।

इति विवेक ॥ ८४ ॥

प्रत्यापत्तिः प्रतिप्रसवः ॥ ८५ ॥

निवृत्तस्यार्थस्य पुन प्राप्ति प्रत्यापत्ति , सा प्रतिप्रसवोऽलकार । यथा—

विभिन्नवर्णा गरुडाप्रजेन सूर्यस्य रथ्या परित स्फुरन्त्या ।

रत्नै पुनर्यत्र रुचा रच स्वामानिन्यिरे वशकरीरनीलै ॥४५५॥

शि ४. १४

अत्र निजाया रवेरक्षणकान्त्यन्तरितत्वेन निवृत्ताया पुन प्राप्ति । यथा च—

पद्मगोश्वरफणासु तद्बलक्षुण्णरेणुगलितापि सर्वत ।

आर्द्रता गजमदाम्बुभिर्गता भूमिरभ्यधिकमाप गौरवम् ॥४५६॥

अत्र निवृत्तस्य गौरवस्य मदोऽम्बुवशात्पुन प्रवृत्ति ।

कान्त्या विलुप्तानि विलोचनानामापाटलानामतिरोदनेन ।

सबुद्बुमानीच पुनर्भवन्ति यस्यारिनारीकुचमण्डलानि ॥ ४५७ ॥

इत्यादावुप्रेक्षादि संकीर्णताऽस्य च ज्ञेया । यथा च—

जणणीएँ दुधधवला चन्दणधवला पुणो वि तरुणीणं ।

चिन्तेन्ताण समप्पइ कालो धणएँ जेव्व जणस्स ॥ ४५८ ॥

[जनन्या दुग्धधवली चन्दनधवली पुनरपि तरुणीनाम् ।

चिन्तयत समाप्यते कालः स्तनावेव जनस्य ॥]

अत्रातिबाल्यदशायां प्रवृत्तस्य स्तनचिन्तनस्यार्थावसेवनिवृत्तस्य तारुण्येऽ-
प्याविर्भावः । एकस्य च धवलस्तनचिन्तनस्य बाल्यतारुण्यरूपे नैकस्मिन्
क्रमेण भाषात्पर्यायसंकीर्णता । पञ्चमेश्वरेत्यादावस्योदाहरिष्यमाणानुसारेण च
पर्यायस्य विविक्तविषयत्वाद्धान्योन्यमन्तर्भावः । यथा च—

द्वारं वेत्रिभिरावृतं बहिरपि प्रक्लिन्नगण्डैर्गजैः-

अन्तः कञ्चुकिभिः स्फुरन्मणिवरैरध्यासिता भूमयः ।

आक्रान्तं शयनं.....त्वद्विद्विपो मन्दिरे

राजसैव चिरन्तनप्रणयिनी शून्येऽपि राजस्थितिः ॥४५९॥

अत्र राजमन्दिरस्य शून्योक्त्या सामर्थ्यावनाशितायां वेत्रिगजादिनिवृत्तौ
शून्येऽप्यभिगते कारणाभावे कायायाः पुनःप्रवृत्तेरपनिर्वंधाद्विभावना-
संकीर्णता ॥ ८५ ॥

नानाफलप्रयुक्तः प्रयत्नस्तन्त्रम् ॥८६॥

अनेकस्य फलस्य तुल्यतया साध्यस्य यत्र प्रयत्नप्रयोज्यत्वं नतन्त्रम् ।
प्रयत्नश्चात्र व्यापाररामकस्तेन न विचित्रालङ्कारभेदेन विगणितम् । तस्य
हीरालाहेतुकस्य प्रयत्नस्य वैफल्यदिकं रूपम् । इह त्विच्छाभावेऽपि प्रयत्ना-
तुल्यकार्यद्वयोपत्तिर्बधा ।

यस्यासर्म ममरकर्म दिदृक्षमाण-

दोषद्वयं फणिभिरापि चमूरजस्तः ।

यत्कृणितेक्षणतया न क्वन्धन्वृत्तं

दृष्टं श्रुतो न च महाभटसिंहनादः ॥ ४६० ॥

अत्र रजोवशेन नेत्रनिर्मिलनरूपस्य प्रयत्नस्य दर्शनश्रवणाभावयोर्योगपद्येन तुल्यतया जननम् । यद्यप्यत्र नेत्रनिर्मिलनरूपः प्रयत्नो रज कृतोपघातनिवृत्त्यर्थं क्रियमाणोऽर्थादर्शनाद्यभावं विधत्ते न तु तत्प्रयुक्तं तथापि तस्मिन्प्राद्यत्वेनोत्पाद्यमानयोरदर्शनाश्रवणयोरैकस्य प्राधान्याभावात्तुल्यतया युगपदुत्पन्नयोस्तन्त्राद्गता भवत्येव । तेनाप्रयोजनफलनिवृत्तिरनुपपन्नादिति विशेषालङ्कारेण मह तन्त्रस्य सकर । एतन्मन्त्रापि विवेच्यम् । यथा वा—

तुह् सेण्णभिण्णपाआरभरिअपरिहासमीकिदे भमति ।
 तिट्सेन्दणअरिमाण अपरिक्खआ मुहं किर्त्ती ॥ ४६१ ॥
 [तव सैन्यभिन्नप्रकारभरितपरिप्रासमीकृते भ्रमति ।
 त्रिदशेन्द्रनगरीभागे अपरिस्त्रलिता सुख कीर्तिः ॥]

अत्र प्राकारभेदेन विरोधो मार्गवैषम्यं च निवारिते । यथा वा—

आणन्दणं मह लोअणाण मुह्निव्वुढी वि हिअअस्स ।
 अङ्गाणममअवरिसो होहिइ मह वल्लहे दिट्ठे ॥ ४६२ ॥
 [आनन्दनं मम लोचनानां सुखनिर्गृतिरपि हृदयस्य ।
 अङ्गानाममृतवर्षो भविष्यति मम वहभे दृष्टे ॥]

अत्र वहभदर्शनाद्विलोचनादिभिरविषयस्यानन्दादेर्युगपदुत्पत्तिः । यथा च—

अद्धच्छिपेच्छिअ मा करेहि माहाइअं पलोएहि ।
 सोवि मुदिट्ठो होहिइ तुमं पि सुद्धा कलिज्जिहिसि ॥ ४६३ ॥
 णट्माणकचग्गहताडणेहि अइरावपीडणेण अ ।
 रोसो रअ च रचिअं सम वि सकेअ कुविआण ॥ ४६४ ॥
 [अर्थाक्षिप्रेक्षित मा कुरप्य स्वाभाविकं प्रलोक्य ।
 सोऽपि मुदृष्टो भविष्यति त्वमपि मुग्धा कलयिष्यसे ॥
 नखमानकचग्रहताडनैरधरावपीडनेन च ।
 रोषो रतं च रचितं समं शङ्केत कुपितया ॥]

अनयोर्बहुविलोकननखक्षतादिप्रयत्नद्वयस्य प्रियसम्यग्दर्शनमुग्धतावधारणे रोपस्ते चेति युगपत्तुल्यतया भवत इति नानाफलत्वम् । द्वितीयस्मिन्नरतरोपयोरेककारणजन्यत्वं चिन्त्यमपि । अत्र च यौगपद्येन फलद्वयस्य तुल्यतयोत्पत्तेः समुच्चयाद्भेदः । न हि तत्र समुच्चयमानयोरेकप्रयत्नकार्यत्वं प्रयोजकम् । क्रियाणां व्यापाररूपप्रयत्नजन्यत्वाभावात् ।

विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च ।

प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥ ४६५ ॥

इत्यादीं कार्यकारणभूतयोर्गुणयोस्त्वमुच्चप्रदर्शनाच्चात्र हि बलविमलत्वं खलमुखमलिनत्वे कारणम् । क्वचित्तु समुच्चयेन सङ्घरे न दोषः ॥ ८६ ॥

प्रसङ्गादन्यार्थः प्रसङ्गः ॥ ८७ ॥

प्रयत्न इत्यनुपक्तम् । यत्र प्राधान्यात्केनचिदफलेन कस्यचिन्प्रयुक्तस्य प्रयत्नस्यार्थान्तरकार्यकारिता प्रसङ्गाद्भवति स प्रसङ्गः । न चायं तृतीयो विशेषः । तथा हि इह कुत्रचित्तुल्यतया द्वयोः फलयोः प्रयोजकत्वम् । कापि प्रयुक्तिसामर्थ्येऽपि परप्रयुक्तोपजीवकत्वमेव । तत्राद्यस्तन्त्रम् । द्वितीयः प्रसङ्गविषयः । तृतीयस्तवप्रयोजकभूमिस्त्वन्विशेषालङ्कारे तृतीयभेदाद्भवति । एवं चानुनिष्पन्नतया यत्र फलान्तरमुत्पद्यते तत्र विशेषः । यत्र तु चिकीर्षितमपि प्रसङ्गात् संपद्यते तत्र प्रसङ्गः ।

फलान्तरस्य निष्पत्तिश्चिकीर्षाविरहेऽपि या ।

स विशेषश्चिकीर्षायां प्रसङ्गस्तु ततः पृथक् ॥ इति

अङ्गेषु सान्द्रं हरिचन्द्रनपङ्कचर्चा

मार्गालङ्कारवल्यादि च पान्थवध्याः ।

योऽभूद्विद्या पतिवियोगविषाददम्भो

ज्योत्स्नामिसारपरिकर्म स नक्तमासीन् ॥ ४६६ ॥

अत्र वियोगदुःखनाटनाय दिवा प्रयुक्तस्य चन्द्रनचर्चादिस्तस्यैमभिमारि कर्मत्वं प्रसङ्गात्मातम् ।

दिवसेऽर्चनप्रयुक्तो दीपो निदिश दर्शयेन् प्रसङ्गेन ।

अर्धान्यथा तथात्र हि चन्दनचर्चाफलान्तरकृद् ॥

इति परिकराद्वा । अत्र च कालभेदेन प्रसङ्गः । तुल्यकाल्ये यथा—

एकत्र कार्ये गुणिनो नियुक्ता

कार्यान्तरं द्रागपि साधयन्ति ।

स्त्रीणां हि कण्ठाभरणानि हाराः

पयोधरानप्यभिभूयन्ति ॥ ४६७ ॥

अत्र स्तनयोः स्वस्य भूषार्थमलंकरणप्रयुक्तिनामध्येऽपि कण्ठसोभाप्रयुक्तेन
हारेणैव तयोरपि तन्मिद्विरिति यागपद्येन तुल्यकाल्यकार्यद्वयमप्यभिधाना-
त्मसङ्गः ।

तत्ताण्डवश्रवणतालमरुत्तरङ्ग-

स्संमार्जितां नदपयःप्रकरेण लिप्रां ।

नम्रीभवन्निममुत्सो यदिह स्वनुम्भ-

सिन्दूरविन्दुभिरुपसृज्यते धरित्रीम् ॥ ४६८ ॥

तथा—

प्रत्यप्रचूताङ्कुरकण्ठपूरेः

शोभैव काप्यायतलोचनानाम् ।

भोगस्तदा प्राणयज्ञान्तनोऽभून्

अपाङ्गलीलावसतेः स्मरस्य ॥ ४६९ ॥

अत्र जमनापतंगनयोश्चिह्नीर्षितयोर्विधानेनाविह्नीर्षितस्य परिशुद्धकार-
स्मरीगमोगामकश्च कदाभ्यस्तस्य निरपनिप्रतिपादिका स्फुटैव वाचोयुक्तिरिति
विशेषाङ्कार एव ॥ ८९ ॥

विरुद्धयोस्तुल्यत्वे पाक्षिकत्वं विकल्पः ॥ ८८ ॥

यत्र द्वयोर्लघोर्विकल्पः (१३) एव समुच्चयभावेन तुल्यत्वात्प्राप्तस्य एवमत्र
वाचार्थवाद्निवर्तकतात्प्राप्तस्यैव पाक्षिकत्वं न विकल्पः । उदाहरणम्—

पिअसहि दीवि उवाआ मअणाणलताविअस्स हिअअस्स ।

दइअगसंगमो वा मच्चू वा कङ्खिआसण्णो ॥ ४७० ॥

[प्रियसखि द्वात्रुपार्या मदनानलतापितस्य हृदयस्य ।

दयिताङ्गसङ्गमो वा मृष्युर्वा काङ्क्षितासन्नः ॥]

अत्र मदनसन्तापस्योभयथा निवृत्तिर्मृत्युप्रियसङ्गमयोस्तुल्यत्वेन तुल्यबल्यो-
र्विरुद्धत्वाद्द्विकल्पः । न तु संभवदुपायद्वयकथनान्मरणादेराशंसनीयतयानु-
पादानाद्द्विकल्पाभासः । यथा वा—

निन्दन्तु नीतिनिपुणा अथवा स्तुवन्तु

लक्ष्मीः परापततु गच्छतु वा यथेष्टम् ।

अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा

न्याय्यात्पथः प्रचलयन्ति पदं न धीराः ॥ ४७१ ॥

अत्र निन्दादेः स्तुत्यादेर्वा न धैर्यनिवृत्तिरिति निन्दायाःस्तुतेर्वा पाक्षिकोऽ-
भ्युपगमः कृतः । न चात्र निन्दास्तुत्योर्व्यागपद्यमिति वाच्यम् । न हि एक-
स्मिन्तुल्ये कर्मणि प्रकृतस्य नीतिनिपुर्णेनिन्दा स्तुतिश्च मिथ्यते । किन्तु
कटाचिदभिमानाद्यनुसारेण प्रवर्तमानस्य निन्दान्वदा स्तुतिः । अत एव न
समुच्चये वाशब्दः विरुद्धत्वे यथापद्याभावात् । नापि निन्दालक्ष्मीगमनादे-
रनिष्टत्वेन स्तुत्यादावेव तात्पर्यविवक्षया विकल्पाभासः । न्याय्ये कर्मणि
धैर्यनिवृत्तिनिमित्तत्वेन तुल्यतया विवक्षितत्वात् । इह तु

शम्भोर्मूर्ध्नि वसन्स्पृशन्सपदि वा पादाः करः क्षमाभृतां

तृप्तिं सर्वसुधान्धसां विरचयन्वृद्धयै व्रजन्वाम्बुधिम् ।

आशास्यस्सततं चकोरनिवर्द्धद्वेष्यो रथाङ्गश्च वा

संस्मृत्यापि सचेतसां वितनुते प्रीतिं कलानां निधिः ॥ ४७२ ॥

इति न विषयः । शम्भुर्मूर्ध्नि वासश्चासक्षमाभृत्पादस्पर्शादेर्यागपद्येन वस्तुतो भावात् ।

वाशब्दश्च द्वयोर्विरुद्धत्वात्प्रापनार्थः । तेनात्र वैधर्म्यालङ्कारसंधीर्षो विरोधः ।

किञ्चित्कोपतरङ्गितभ्रुवि भवत्याविर्भवद्गीतिधी—

र्यद्राजन्विदधात्ययं स्वदहितप्रातस्तदाकर्ण्यताम् ।

दूरं गच्छति नाधिगच्छति हितं संमोहमागच्छति

ब्राणं वाञ्छति मर्तुमिच्छति निजोपायं परिपृच्छति ॥ ४७६ ॥

अत्र गमनादीनां क्रियाणां यौगपद्यम् क्रियाणां च क्वचिदप्यवधानेन क्रमभावित्वमपि यौगपद्यम् । न तु तुल्यकालवेनेव दूरगमनमोहवान्छादीनां तुल्यकालत्वाभावात्कायिक्या अपि क्षयनादिकाया भ्रमणागमनस्थानादिना न सहभाव इति शोते शुष्यतीत्यादावपि नैरन्तर्यमेव यौगपद्यम् ।

येषां वल्लभया सह क्षणमिव क्षिप्रं क्षपा क्षीयते

तेषां शीतकरः शशी विरहिणां तूल्केव सन्तापकृत् ।

अस्माकं तु न वल्लभा न विरहस्तेनोभयभ्रंशिता-

मिन्दू राजतु दर्पणाकृतिरसौ नोष्णो न वा शीतलः ॥ ४७७ ॥

अत्र शीतलत्वोष्णत्वयोरभावः साहित्येनोपनिबद्धः ।

प्रभामहत्या शिखर्यैव दीपस्त्रिमार्ग्येव त्रिदिवस्य मार्गः ।

संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥ ४७८ ॥

कु. १. २८

अत्र पूतत्वविभूषितत्वयोर्गुणादिरूपत्वाभावेन धममात्रयोर्यौगपद्यम् । एवमादी च धर्ममात्रादेरेकप्रयत्नजन्यत्वाभावात्तन्प्रादस्य द्विविक्तविषयत्वम् । अत्र सन्निहितया पार्वत्या पूतत्वजननं न तु पावतीप्रयत्नेन ।

दैवादहमत्र तथा चपलायतनेत्रया विद्युत्क्षत्र ।

अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतधायम् ॥ ४७९ ॥

अत्र विभाव्यस्य विद्योगस्थायमन्तक्रियया सहभागः । अत्र कामुकजलधरो भिन्नावाश्रयो पूर्ववैकविषयत्वम् ।

वहुवल्लहस जा होइ वल्लहा कह वि पञ्चदिअहाई ।

सा किं छट्टु मगाइ कत्तो मिट्टु अ बहुअं अ ॥ ४८० ॥

[बहुबलभस्य या भवति बलभा कथमपि पञ्च दिवसान् ।
सा किं पष्टं मृगयते कुतो मिष्टं च बहुकं च ॥]

अत्र मिष्टत्वस्य गुणस्य बहुत्वात्पुण्यगुणाभावेन सह यागपद्यम् । द्वितीयो
यथा—

दूरादागतवानिति द्विज इति छेशीति विद्वानिति
क्षीणोपाय इति त्वदाश्रित इति स्वामी कुटुम्बीति च ।
भूर्भर्तुगुणिवान्धवस्य भवतः कल्पद्रुमस्यार्थिनां
भर्तव्योऽहमिति प्रसारय दशौ किं वापरैः फूत्कृतैः ॥ ४८१ ॥

अत्रैकैकस्य दूरगमनादेः प्रसादकारणत्वे परिपूर्णोऽन्यस्यापि स्पर्धया एक-
कार्यकारित्वम् । न चास्य सद्योगासद्योगसदसद्योगीर्भेदो गणनीयः । आद्ययोः
समसंकीर्णत्वादुत्तरस्य विषमगर्भत्वादन्यथान्यालङ्कारसंकीर्णतया भेदगणना-
प्रसंगात् ॥ ८९ ॥

विनिमयः परिवृत्तिः ॥ ९० ॥

अन्यत्र दानपूर्वमेवादानं विनिमयः । इह तु ऋचिपयागपूर्वकमपि ऋचित्तु
शृत्ते प्रतिवृत्तिरिति उभयरूपो विनिमयः परिवृत्तिः । त्यागपूर्वकत्वे समेन
समस्याधिकेन न्यूनस्य न्यूनतयाधिकस्य स्वीकारे त्रयो भेदाः । शृत्तप्रति-
वृत्तौ तु दोषात्तां दोषस्य गुणात्तां गुणस्य वृत्तिरिति द्विभेदाद्यम् । गुणकाले
दोषस्य दोषविधाने या गुणस्याप्यादानमिति भेदद्वयं प्रथमद्वितीयविषमा-
लङ्कारभेदविषयम् ।

दोषे च दोषस्य गुणे च तस्य शृत्ते वृत्तिः स्यात्परिवृत्तिरेव ।

गुणे तु दोषस्य विपर्यये या यदोचरोऽर्सा विषमम्भ भिन्नः ॥

इति संक्षेपः ।

दोषगुणयोरपि प्रायेकं समन्यूनधिकत्वेन त्रिभेदेन त्रिभेदेव परिवृत्तिः ।
प्रमेग यथा—

यत्रादत्ते निशि मरुत्सौधेन्दुमणिशीकरैः ।

घर्मोद्विन्दून्त्रालानां गण्डयोश्चन्द्रकान्तयोः ॥ ४८२ ॥

अत्र सौधेन्दुमणिशीकरैर्घर्मोद्विन्दूनां समानां स्वीकारः ।

बहुविविधकणअरअणप्पहाणदाणेहिं तुञ्ज सव्वेहि ।

चज्जा अहिलस्सइ णरवरेहि पधुचलणधूली सा ॥ ४८३ ॥

[बहुविविधकनकरत्नप्रधानदानैस्तव सर्वैः ।

त्याज्या अभिलष्यते नरवरैः प्रमुचरणधूलिः सा ॥]

अत्र बहुविधस्य कनकादेरधिकस्य दानेन तुच्छायाः चरणधूलेरादानम् ।

तस्य हि प्रवयसो जटायुपः स्वर्गिणः किमिव शोच्यते बुधैः ।

येन जर्जरकलेवरव्ययात्क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥४८४॥

अत्र जर्जरकलेवरव्ययादधिकस्य गुणस्य यशसः स्वीकारः ।

जह् जह् मअस्स हरणं कुणइ अली मामि चारणेन्दस्स ।

एतस्स सोवि तह् तह् कण्णाघाअं समप्पेइ ॥ ४८५ ॥

[यथा यथा मदस्य हरणं करोत्यलिर्मातर्वारणेन्द्रस्य ।

एतस्य सोऽपि तथा तथा कर्णाघातं समर्पयति ॥]

अत्र मदहारणेनापकारिणो भ्रमरस्य गजेन्द्रेण कर्णाघातैः प्रत्यपकारः कृतः ।
यथा च ।

पद्मोद्भवो विहितपद्मकुलावसानं

वैराज्यमुत्थिततरं रजनीभुजङ्गम् ।

आदाय वक्त्रघटनेन कुरङ्गदृष्टे-

र्लज्जां ममार्जं निजगोत्रपराभवोत्थाम् ॥ ४८६ ॥

अत्र कुरङ्गाक्षीवदननिर्माणेन पद्मावसानकारिणश्चन्द्रममः पद्मभवेन प्रत्यप-
कृतम् । अनयोश्च समेन समस्य करणमधिकेनोनस्योनेन याधिकस्येति दोषगु-
णयोः प्राथेकं भेदद्वयं स्वयमेवाभ्युद्यम् । इयं च कृते प्रतिकृतिः क्वचिदोपविषये

प्रत्यपकार एव पर्यवस्यति ययोदाहृतम् । क्वचित्तु प्रत्यपकारो निजापकारनि-
राकरणपर्यवसाय्यपि भवति ।

सन्तप्ता शशिरश्मिभिः प्रतिनिशं राहूदयं ध्यायति
प्रालये वहति स्पृहां कमलिनीकान्तिक्षतिप्राप्तये ।
मेघाच्छादनमिच्छति स्फुटलसत्ताराकुले चाम्दरे
पान्थम्नी विरहोदयादुपवने दावाप्रिमाकांक्षति ॥ ४८७ ॥

अत्र न केवलं शशिप्रभृतीनां प्रत्यपकारार्थं राहूदयान्याकांक्षणं यावदा-
त्मनोऽपि मन्नापादिनिरुपार्थम् । अस्याश्च कृतप्रतिकृते एरुस्यैव धर्मस्यान्यो-
न्यनिबन्धनतालक्षणादन्योन्याद्वस्त्वन्तरकरणरूपतयाभिन्न एव विषयः ।
यद्यपि च परिवृतेः कस्यचित्प्रागादन्यस्वीकरणे क्रमेणैकत्रानेकस्य वा पर्या-
यच्छायालिङ्गितत्वं तथापि त्यागस्वीकाररूपस्य विच्छिन्नयन्तस्य भावात्पृथग-
लंकारत्वं तथा च तत्र विनिमयाभावेनैकत्र वानेकमभवो दर्शयिष्यते ॥९०॥

क्रमेणैकमनेकत्रान्यथा वा पर्यायः ॥ ९१ ॥

क्रमेणैकमाधेयमनेकत्रानेकं वैकत्र यद्भवति स पर्यायः । इह क्रमप्रवृत्त्याद्-
द्वितीयविशेषममुच्चययोर्यद्द्वयौगपद्यं प्रतीयते तस्माद्विभिन्नविषयत्वं तेन युग-
पदेकमनेकत्र चेन्नवति स द्वितीयो विशेषः । तथैकत्रानेकत्रैकम द्वितीयः समु-
च्चयः । तस्यैवार्थस्य निवृत्तस्य पुनरागमनं प्रमवः । अर्थान्तरस्य तु पर्यायः ।
प्रयादेशे तु स्थितस्यान्यथा संपत्तिर्न क्रमेण नैकप्राप्यन्यस्य स्थितिरिति
भूमिकाभेदः । अस्य वानेकाधाराधेयरूपतया द्विभेदस्याधाराणां आधेयानां
परस्परं वैलक्षण्यमवैलक्षण्यं चेति द्वैधे चत्वारो भेदाः । क्रमेण यथा ।

तीअ मुहादि तुह मुहँ तुग्ग मुहाओ अ मग्ग चलणम्मि ।
हत्याहत्थीअ गओ अइदुक्खरआरओ तिलओ ॥ ४८८ ॥

[तस्या मुत्पात्तव गुरं तव मुत्पादप्यस्माकं चरणयोः ।
हस्ताद्वस्तमुपगतोऽतिदुष्करधारणमिलकः ॥]

अश्रैकस्य तिलकस्य क्रमेण सदृशानेकाधारस्थिति । तथा वा ।—

दीवाओ अरुण सिअ सररुह चन्दाओ

पकअवण नक्खत्तलक्खादवि ।

सामाए दिअह चकोरविसराच्चक्काणि चक्षणअ
लच्छी पेच्छसु णाह जाइ पढम पत्ते पभाए इओ ॥ ४८९ ॥

मोत्तूण तस्स रअणाअरस्स उस्सगमहह हरिणङ्क ।
सुण्णम्मि गअणमग्गे जीरइ णवर परिभमन्तो ॥ ४९० ॥

[दीपादरुण सित सरोरुह चन्द्रात्
नीलोत्पलादक्षीणि तरुणीना पङ्कजवन नक्षत्रलक्षादपि ।

श्यामाया दिवस चकोरविसराच्चक्राणि चक्राणाम्
लक्ष्मी प्रेक्षस्व नाथ याति प्रथम प्राप्ते प्रभाते इत ॥

मुक्त्वा तस्य रत्नाकरस्योत्सङ्गमहह हरिणाङ्क ।
शून्ये गगनमार्गे जीर्यसि नवरं परिभ्रमन् ॥]

अत्र रत्नाकरोसगाद्विलक्षणे शून्ये गगनमाग स्थितिरिति क्रमवतो
राधारयोर्वैलक्ष्यम् ।

प्रातश्चन्द्रमरीचिसुन्दररुचो बालप्रवालप्रभा
मध्याह्ने दिवसावसानसमये सान्द्रेन्द्रनीलद्रुह ।

रात्री रुद्रदरिद्रिताङ्गमदनाङ्गारानुकाराश्रिरं

दन्ता खण्डितकान्तकुन्तलवधूनिम्बाधरा सन्तु व ॥ ४९१ ॥

अश्रैकस्मिन्दन्तरूपे भाधारे धवलस्वादोनामुल्लृष्टानामेव क्रमेण स्थिति ।

किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृत त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलम् ।

वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारके विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४९२ ॥

सू. ५ ४४

अत्राभरणनिवृत्तौ विलक्षणस्य वल्कलस्याधेषस्य धारणम् । न चात्र परि-
वृत्तिरिति शाप्यम् । कार्यकारणभावाविवक्षणात् । तथा हि

यदैव दानादिनिमित्तके चिद्वस्त्वन्तरस्वीकरणे विवक्षा ।

तदैव युक्ता परिवृत्तिरत्र भूपावियोगस्य तु हेतुता न ॥

अन्यस्य हेत्वन्तरताप्रवृत्तिः पदाय भूस्त्यागनिमित्तकस्तु ।

इच्छावशादर्थविशेषलाभस्तस्माद् विभिन्ना परिवृत्तिभूमिः ॥

इति । अत एव च कार्यकारणभावाविवक्षया विलक्षणाधेयागमनेन विरूप-
कार्यरूपं विषमम् । अविलक्षणप्राप्तावत्रापि समम् । यौगपद्याभावाच्च
विलक्षणानामाधाराधेयानां विरूपसंघटनारूपो विषमस्तद्विपरीतो वा सम
इति विषयविवेकः ॥ ९१ ॥

आरोहावरोहादिः क्रमः ॥ ९२ ॥

क्रमेण इति अनुपज्यते । कस्यचिदर्थस्याधिकस्थानासादनमारोहः । विपर्य-
योऽवरोहः । आरोहावरोहादिः क्रमेणोपनिबध्यते स क्रमः । यथा-

नन्याश्रयस्थितिरियं तत्र कालकूट

केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।

प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ

कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥ ४९३ ॥

अत्रान्धिहृदयादेरुत्तरोत्तराधिकस्य पदस्य कालकूटस्यासादनम् । यद्यपि
धार्ष्टिकं कालकूटमनेकस्मिन्भवतीति पर्यायस्तथाप्युत्तरोत्तराधिकस्यासादन-
लक्षणस्यारोहस्यापि केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपादिष्टेति साक्षाद्वाक्यार्थोभूतस्य
स्थितिः ।

भ्रमति हृदयावर्ते तावत्स्वल्पत्यथ कन्धरा-

बुद्धरसरणी जिह्वासूचीमुत्प्रे ननु वेपते ।

अधरपुटयोरास्ते कष्टं चिराय कयाटिता

वचनमपरादित्य म्रूतां कथं मम भारती ॥ ४९४ ॥

अत्र यदा पूर्वस्मादाधाराद्विषुष्याधारान्तरमादनेनारोहादिक्रमस्तदा पर्याये
मंकीर्णता, यत्र त्वनिवृत्तस्यैवाधारान्तरमादनं तत्र शुद्धः क्रमः । तेन

यत्कान्ताकेशसंस्कारधूपधूमस्सुधासितं ।

श्यामीकरोति प्रथमं सौध सितकरं तत ॥ ४९५ ॥

इत्थत्र प्रबन्धेनोद्गच्छतो धूपधूमस्य सौधादनिवृत्तस्यैव सितकरासादन-
मिति क्रम एव न च पर्यायच्छायापि । अवरोहो यथा

शिरश्शार्धं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्त क्षितिभृतं

महीधादुत्तुंगादवनिमवनेश्चापि जलधिम् ।

अधोऽधो गंगावद्वयमुपगता नूतमधुना

विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपात शतमुख ॥ ४९६ ॥

अत्र गङ्गादेरुत्तरोत्तरावरस्थानासादनम् । यथा च

पासे पुरओ पेरन्तअम्मि दारभाग पर्ईहारे ।

कमसो गमिअ सेवअमुवेक्खई हन्त खलसामी ॥ ४९७ ॥

[पार्श्वे पुरतः पर्यन्ते द्वाराग्रे प्रतीहारे ।

क्रमशो गमितं सेवकमुपेक्षते हन्त गलस्वामी ॥]

अत्र सेवकजनस्य यथायथमपकृष्टस्थानासादनेनावरोहो न तु पूर्ववदधोदेश-
गमनेन आदिशब्दादारोहावरोहव्यतिरिक्तविषय क्रमो यथा—

प्रथम पीयते दृष्ट्या ततो नासिकया सुरा ।

अनन्तरं रसनया यत्सौधेषु शृगीदृशाम् ॥ ४९८ ॥

अत्र नासिकादिना पानसमये दृष्ट्यादिना पानस्यानिवृत्ते क्रम एव न
पर्याय ।

प्राग्भस्मभिः परपुरां ततस्सुभुजकीर्तिभिः ।

जितोऽधोदयराजेन स्वमन्तावदनै शशी ॥ ४९९ ॥

अत्र कान्तावदनजयपेलाया भस्मजवाट्टेरनिवृत्ते क्रम एव । यथा वा

चयस्त्वियपामित्यवधारितं पुरस्ततः शरीरीति विभावितावृत्तिम् ।

विभुर्विभक्तायय पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यनोधि स ॥५००॥

अत्रैकस्यैव क्रमेण तच्चद्वर्माभिध्यन्नेव्यक्त क्रम । एव क्रमेणाव्यक्ततादेरपि स्थित्या नत्र तत्रानकावान्तरभेदभिन्न स्वयमेवाय क्रमोऽवधारणीय ।

यदैकस्मान्निवृत्तोऽर्थ आधारान्नरमाश्रयेन् ।

स पर्यायो निवृत्तां तु क्रमो यो बहुधा स्थित ॥

इति सप्रह । यस्तु यथासत्यापरपयाय क्रमोऽन्यैर्लक्षित उदाहृतश्च यथा

चूर्णेन नागरदर्ले क्रमुर्वश्च मन्ये

श्रीलासरा(लासिका ?)पदनचुम्बनविभ्रमेण ।

बह्विप्रवेशवनयासनिशातशख

च्छेदात्मकस्य तपस फलमद्य लघम् ॥ ५०१ ॥

यथा वा—

स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापन्वलन त्या सृजतानवद्यविद्यम् ।

विधिना सस्रजे नवो मनोभूर्भुवि सत्य सविता बृहस्पतिश्च ॥ ५०२ ॥

अनयोबह्विप्रवेशादीनामद्भुतरूपवादीना चाभिहितानामनुनिदिष्टश्रुणां-
दिभिर्नवमनोभवादिभिश्च क्रमेण सम्बन्धाद्यथासत्यमिति व्याख्या तद्य तस्य
चाख्यविरहण विच्छित्तविशयाभावात्कारता । तथा हि —

येनोद्देश क्रमेणात्रापरं पुनर्यदि ।

क्रियते प्रतिनिर्देशो दोष प्रक्रमभङ्गत ॥

अथ दोषनिरासार्थं क्रमस्तद्वप्रवर्तते ।

यथास्वयमलकारो न स्यादोषनिवृत्तित ॥

तस्याश्चाल्लभृत्तिले स्यादेवैकस्य पन्थ्य सा ।

पान्नास्त्यादिभिरहात्तेन नेदमल्लृत्ति ॥

एवैकस्य विशेषस्य सत्रिधा यद्विशेषणम् ।

यथायांगाभिधो वाच्यस्मोत्भारस्तत्र पृथक् ॥

द्वैविध्यविरहात्त्रैविमिष्यत चेसम द्वयो ।

क्रमेण युगपदापि न टि बुद्धिर्भिगिष्यने ॥

प्रत्युत विशेष्यपदनिर्कट एव विशेषणपदोपादानेन नैराकाङ्क्षेण प्रतिपत्तेर-
स्येव विशेषः । यथासंख्ये तु विशेष्याणां विशेष्याणां च पृथक्पृथक्पादानं
व्यवहितसमन्वयेन साकाङ्क्षत्वादिति । किञ्चायं यथासंख्याल्योऽलंकारः
किमर्थस्य शब्दस्य वा । न तावदर्थस्य कालकूटोत्तरासादनादिवदर्थस्य
क्रमासंभवान् । न द्वितीयोऽनुपासादिवच्छब्दस्य चारुणाप्रतीतिः । तथाभि-
धेयक्रमो येनालंकारः स्यात् । किन्तु क्रमेणाभिधानम् । न चाभिधानालंकारः
कश्चिदस्ति तेन—

रोहन्मूलाभिगौरैरुरगपतिफणैरत्र पातालकुक्षौ
प्रोचद्दालाङ्कुरश्रीर्दिशि दिशि दशनैरेमिराशागजानाम् ।
अस्मिन्नाकाशदेशे विकसितकुमुमा राशिभिस्तारकाणां
नाथ त्वत्कीर्तिवह्नी फलति फलमिदं त्रिम्बमिन्दोःस्तुघाट्रम् ॥५०३॥

नाथ त्वत्कीर्तिवह्नी इत्यादौ मूलादीनामभिधानस्य क्रमेणारोहणाभिधे-
यस्येति न क्रमालंकारः शक्यः ॥ ९२ ॥

रूपधर्माभ्यामाधिवयं वर्धमानकम् ॥ ९३ ॥

क्रमेणेत्यनुपक्तमुत्तरत्र च । एकस्य वस्तुनो यद्गुणां वा स्वरूपेण धर्मेण
व्योपत्तयः क्रमेण निबध्यन्ते तद्वर्धमानकम् । क्रमेण यथा—

किं च्छत्रं किं नु रत्नं तिलकमथ तथा कुण्डलं कौस्तुभो वा
चक्रं वा वारिजं वेत्यमरयुवतिभिर्यद्गुलिद्वैपिदेहे ।
ऊर्ध्वं मौलीं ललाटे श्रवसि हृदि करे नाभिदेशे च दृष्टं
पायात्तद्वोऽर्कधिम्यं स च दनुजरिपुर्वर्धमानः क्रमेण ॥ ५०४ ॥

अत्र दानवारिवपुषः क्रमेणोत्तरोत्तरश्रावस्थाविशेषस्य स्वरूपेणाधिक्यम् ।
यद्यपि चात्र दनुजरिपोर्कधिम्यस्वारोहावरोहप्रतीतिः तथापि न क्रमः
स्वरूपाधिक्यस्य संभवात् । वर्धमानकादिषु च विच्छिन्नेर्धेशितक्रमसंभवा-
दुरमंगरूपं प्रमालंकारं प्रति साधक्येनापवादकत्वम् ।

अतसीकुसुमप्रभं मुखे तदनु त्वत्कचमेचकश्रुति ।

अथ बालतमालमांसलं प्रसृतं सम्प्रति सर्वतस्तमः ॥५०५॥

अत्र तमसः क्रमेण निबिडताद्यधर्मोपचयो निबद्धः ।

अत्युच्चास्तरवस्ततोऽपि गिरयः स्वर्वासिशैलस्तत-

स्तस्माद्विष्णुपदं ततः किमपरं स्यादन्यदत्युन्नतम् ।

तस्मात्सर्वत एव साधुहृदयान्युत्तुङ्गभङ्गीनि तत्

कर्याप्युन्नतये तवार्थिपदवीं चिन्तामणे तन्वते ॥ ५०६ ॥

अत्र बहूनां स्वरूपेण क्रमोपचयः ।

कुशेः कोटर एव कैटभरिपुर्धत्ते त्रिलोकीमिमा-

मप्युद्धयूढभरो विभर्ति तमपि प्रीतो भुजङ्गेश्वरः ।

श्रीकण्ठस्य स कण्ठसूत्रमभवद्देव त्वया तं हृदा

विभ्राणेन परेषु पौरुषकथा श्रीकर्ण निर्नाशिता ॥ ५०७ ॥

अत्र कटभरिपुप्रभृतीनां पौरुषाल्यस्य धर्मस्य क्रमेणोपचयः । यथा च

राज्ये सारं वसुधा वसुन्धरायां पुरं पुरे सीधम् ।

सीधे तल्पं तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्यम् ॥ ५०८ ॥

अत्र वसुधादीनामुत्तरोत्तरसारवात्यस्य धर्मस्याधिक्यमिति धर्मोपचय-
सम्भवादन्यैरुत्तरोत्तरमुक्त्यै सार इति लक्षितस्य मारात्कारस्यास्मिन्नेवान्त-
र्भावात्तृपगुपादानं कृतम् ।

अस्मिंश्च वर्धमाने सारोऽन्तर्भावमेति न पुनरिदम् ।

अन्तर्भूतं सारे परिमितविषये महाविषयम् ॥ इति परिकरः ॥ १३ ॥

विपर्ययोऽवरोहः ॥ ९४ ॥

रूपधर्मान्यामित्येष । रूपेण धर्मेण उत्तरस्थेकस्य बहूनां वापचयो वर्धमान-
कविपरिणोऽवरोहः । क्रमेण यथा—

आदावम्बुनिधिस्ततश्च सरसी तस्मात्सरः पस्वलं
 पश्चात्पुष्करिणी ततोऽथ विमलं कुण्डं ततो वापिका ।
 तस्माद्गर्तमनन्तरं च चुलकसंपद्यमानः क्षणाद्
 दृष्टो येन महार्णवः कथमसौ कुम्भोद्भवः कथ्यताम् ॥ ५०५ ॥

अत्रैकस्य महार्णवस्य क्रमशः स्वरूपेणापचयः । बहूनां यथा—

तपणाहि ससी ससिणो जलगो जलणाहि दीपओ लहुओ ।
 ततो वि तुमं खज्जोअ तह वि रे हन्त विष्फुरसि ॥ ५१० ॥

[तपनाच्छशी शशिनो ज्वलनो ज्वलनादीपो लघुकः ।
 ततोऽपि त्वं खद्योत तथापि रे हन्त विस्फुरसि ॥]

अत्रानेकेषां शशिप्रभृतीनां स्वरूपलाघवश्रमः । धर्मेण यथा—

मुष्टिभेद्यमभवद्यदुद्भवं कज्जलोत्पलतमालमेचकम् ।
 तन्मृगाक्षि खलु पश्य लक्ष्यते मालवीचिकुरकुञ्चितं तमः ॥ ५११ ॥

अत्रैकस्य तमसो घनत्वलक्षणधर्मापचयः । अनेकेषां यथा—

विपुलहृदयैरन्यैः कैश्चिज्जगज्जनितं पुरा
 विधृतमपरैर्दत्तं चान्यैर्विजित्य तृणं यथा ।
 इह हि भुवनान्यन्ये धीराञ्चतुर्दश भुञ्जते
 कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदञ्जरः ॥ ५१२ ॥

अत्र बहूनां महत्वात्प्यस्य धर्मस्य प्रमेणापचयः । इह च पश्चित्तदुदा-
 हरणेपूदाहरणत्वानुगुण्यादिना यः पाटविपर्ययः स्थितमस्य लक्ष्यादर्शनशक्त्या
 नान्यथाभावो विधेयः ॥ ९४ ॥

सम्भावनयान्यथा वातिशयोऽतिशयः ॥ ९५ ॥

क्रमेणोत्तरोत्तरस्मिन्सम्भावनयाऽसम्भावनयातिशयोऽतिशयालंकारः ।

जह देवअं पसण्णं मा मह कारेहि माणुसे जम्मं ।

अह जम्मं मा पेम्मं अह पेम्मं मा जणे दुलहे ॥ ५१३ ॥

[यदि दैवतं प्रसन्नं मा कार्पीर्मम मानुषे जन्म ।
अथ जन्म मा प्रेमाथ प्रेम मा जने दुर्लभे ॥]

अत्र जन्मप्रभृतीनां सम्भवसम्भावनास्यातिशयित्वे यदि जन्माभावं न
करोषि तत्रप्रेमाभावं कुर्वित्यादिना प्रेमाभावादिस्मभवस्यातिशय उपनिबद्धः ।
असम्भावनया यथा—

सुज्जणो ण कुप्पइ विवअ अह कुप्पइ विप्रियं ण चिन्तेइ ।
अह चिन्तेइ ण जम्पइ अह जम्पइ लज्जिणो होइ ॥ ५१४ ॥

[सुजनो न कुप्यत्येवाथ कुप्यति विप्रियं न चिन्तयति ।
अथ चिन्तयति न जल्पति अथ जल्पति लज्जितो भवति ॥]

अत्र कोपादीनां क्रमेणासम्भावनातिशयः । यथा च

न भवति भवति न चिरं भवति चिरं चेत्फले विसंवदति ।
कोपः सत्पुरुषाणां तुल्यः स्नेहेन नीचानाम् ॥ ५१५ ॥

दुक्खेहिं लम्भइ पिओ लद्धो दुक्खेहिं होइ साहीणो ।
लद्धो वि अलद्धो विवअ जइ जह हिअअं तह ण होइ ॥ ५१६ ॥

[दुःखैर्लभ्यते प्रियो लब्धो दुःखैर्भवति स्वाधीनः ।
लब्धोऽलब्ध एव यदि यथा हृदयं तथा न भवति ॥]

इत्यर्थाः प्रियलाभादीनां दुःखेन लभ्यते इत्याद्युत्तरार्थादसम्भावना-
तिशयः ॥ ९५ ॥

उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वानुबन्धित्वं विपर्ययो वा शृङ्खला ॥ ९६ ॥

उत्तरोत्तरस्याधयत्रादिना पूर्वं पूर्वं प्रति पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरमुत्तरं प्रति वा
प्रापेक्षार्थं शृङ्खला । अत्र पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वात् कारणमाला, तथा
यथापूर्वं परस्य विरोधगतया स्थापनापोहेन पृष्ठावयी, पूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वात्
मालादीपकमिति त्रयः शृङ्खलावन्धेनान्वैरलंकारा लक्षितारतेषु च शृङ्खला-
व्यपरिहारेण प्रापेक्षं न विच्छिन्नविरोधोऽस्ति येनालंकारभेदः स्यात् । यदि

च कार्यकारणविशेषणविशेष्यभावादिविशेषाश्रयणेन भेदेनाभिधानम्, तद्युत्तरोत्तरमाधाराधेयतास्वस्वामित्वादिसम्बन्धावलम्बनेन शृङ्खलायां बहवोऽलंकारा उपसंहयेयाः प्रसज्येरन् । अत इह लक्ष्यव्याप्यर्थं शृङ्खलैव लक्षिता । अस्यां महाविषयायां तेषामन्तर्भावोपपत्तेः । अपि च मालारूपकवदेकस्मिन्यत्र बहूनां यौगपद्येन स्थितिस्तत्र मालात्वं वस्तुमुचितमिह तु तदभावात् कारणमालाद्यभिधानमसमञ्जसमेव । यदपि शृङ्खलादयो उपमाद्यवान्तरभेदा इति तदयुक्तम् । उपमादिव्यतिरेकेण कार्यकारणभावाद्यत्त्वलम्बनेनापि शृङ्खलायास्सम्भवात् । अतश्चोपमादिशृङ्खलामिते विषय उपमादीनां शृङ्खलाया सह सङ्कीर्णत्वम् । न तूपनादिभेदत्वं यथा ।

सेलेव्य जलहराणं सेलाणं व्व जलणिही पुढविणाह ।

जलहीणं विअ पाआलं सप्पुरिसाणं तुमं णिलओ ॥ ५१७ ॥

[शैल इव जलधराणां शैलानामिव जलानिधिः पृथिवीनाथ ।

जलधीनामिव पातालं सत्पुरुषाणां त्वं निलयः ॥]

अत्र क्रमेण शैलजलधरादीनानाश्रयाश्रयिभाव उपमानत्वेनोपात्तः ।

मन्मथः प्रविशति स्म सुरायां सा कुरङ्गवदृशां वदनेषु ।

तानि चेतसि महीतिलकस्य क्ष्मापचित्तमथ रागपयोर्धौ ॥ ५१८ ॥

अत्र मन्मथादीनां उचरोत्तरानुप्रवेशः । “ मुकथं विअ परिभोभाण कारण ”

मित्यादावुत्तरोत्तरकारणत्वम् ।

इमिणा सरकेण ससी ससिणा वि णिसा णिसाइ कुमुअवणं ।

कुमुअवणेण वि पुलिणं पुलिणेण वि महइ हंसउलं ॥ ५१९ ॥

[अनेन सरकेण शशी शशिनापि निशा निशया कुमुदवनम् ।

कुमुदवनेनापि पुलिनं पुलिनेनापि महते हंसकुलम् ॥]

अत्रोत्तरोत्तरं भूष्यभूषकभावः ।

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।

आगमः सदृशारम्भः प्रारम्भसदृशोदयः ॥ ५२० ॥

अत्रोत्तरोत्तरमुपमानोपमेयभाव ।

कुलिसो तालेइ धराधर महीं कुलिसरणिडअपतन्तो ।

णिवडन्तसेरपह्वा मही त्रि सेसअफणावलअं ॥ ५२१ ॥

[कुलिश तालयति धराधर महीं कुलिशरणिडतपतन्त ।

निपतच्छैलप्रहता महापि शेषफणावल्यम् ॥]

अत्रोत्तरोत्तर पीडनम् ।

एतरिमन्नपि चापरार्कचतुराम्बोधौ महीमण्डले

यो यद्वान्छति निश्चितेन मनसा सात्पादुदाकर्णय ।

सर्व कोऽपि जन श्रिय भगवतीं सा त्वा त्वमप्यर्थिन

मते च त्वश्चितानि तानि च दिशा पार दशानामपि ॥५२२॥

अत्रोत्तरोत्तर घ्राण्डा ।

वाताहारतया जगद्विपर्धरेश्वास्य नि श्रेपित

प्रस्तास्ते पुनरभ्रतोयकणिकातीत्रप्रतर्वाहीभि ।

ते च क्रूरचमूरचर्मप्रसनेनीता क्षय लुधर्ष

दम्भस्य स्फुरित विदन्नपि जनो जात्सो गुणानीहते ॥ ५२३ ॥

अत्रोत्तरोत्तर घञ्जवम् ।

जह बालत्तणलीला जो जगसमग जगण हासेन्ति ।

सारण्यविलमिआइ वि वअपरिणामे तद् एवेअ ॥ ५२४ ॥

[यथा बालत्वलीला यौवनसमये जन हासयन्ति ।

सारण्यविलमितान्यपि घञ्ज परिणामे तर्धव ॥]

अत्रोत्तरोत्तरस्वापहागच्छम् ।

सौध यत्र कचिन्पि न तत्र नोशानमन्त

स्तन्नोद्यान नयरतिकलाधाम यमिमन्न बाला ।

नार्ना बाला प्रभवति न या सुन्दनीनाम्बुजाना

मृष्टि कर्तुं दिशि दिशि मिनश्यामदृष्टि-छटाभि ॥ ५२५ ॥

अत्रोत्तरोत्तरं सौधादीनप्रत्युद्यानवत्वादेर्विशेषणत्वं । विपर्ययेण कारणशृङ्खला
यथा ।

माणो गुणेहि जाअइ गुणा वि जाअन्ति सुअणसेवाए ।
विमलेण सुकअपसरेण सुअणसेवाए उट्टाणं ॥ ५२६ ॥
[मानो गुणैर्जोषते गुणा अपि जायन्ते सुजनसेवया ।
विमलेन सुकृतप्रसरेण सुजनसेवाया उत्थानम् ॥]

अत्र पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरं कारणतयोपनिद्धम् । एवमन्यत्रापि विपर्ययोऽ-
भ्यूह्यः ॥ ९६ ॥

अन्यधर्मस्वीकारस्तद्गुणः ॥ ९७ ॥

यदा केनचिदर्थान्तरस्य धर्मा गुणादयः स्वीक्रियन्ते तदा तद्गुणः । स
चान्यगुणस्वीकारोऽर्थास्वगुणहत्यागे भवति । अन्यथोभयविरोधः स्यात् । अत्र
चान्यगुणोपरक्तं वस्तु स्वरूपत एव प्रतीयते । मीलिते तु वस्त्वन्तराद्यं तिरो-
धीयत इति भेदः । उदाहरणम्—

एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीरा
नोलाशमद्युतिभिदुरान्भसोऽपरत्र ।
कालिन्दीजलजनितश्रियः श्रयन्ते
वैदग्धीमिह सरितः सुरापगायाः ॥ ५२७ ॥ शि. ४. २६

अत्र सरितां स्फटिकादिगुणस्वीकारः । यथा वा—

इन्दूदयश्चन्दनामिन्दुवक्त्रा—
श्चेत्रस्तथा यस्य सहायसम्पत् ।
वपुश्च शृंगारमयं स मन्ये
सन्तापकस्त्वं हरवद्वियोगान् ॥ ५२८ ॥

अत्र हरवद्विगुणस्य मन्सापकत्वस्य स्वीकारः । यथा वा

चन्दनासक्तभुजगतिःश्चासानिलमूर्च्छितः ।
मूर्च्छयत्येष पथिकान्मर्धा मलयमारुतः ॥ ५२९ ॥

अत्र मूर्च्छितसंपर्कान्मूर्च्छोत्पत्तिः ।

तं तुञ्ज णूण दिण्णं हिमअरवडवगिगकालकूडेहि ।

दूणोसि माणिणिं जह प्पहिअवहुं जह अ मारेसि ॥ ५३० ॥

[तत्तव नूनं दत्तं हिमकरवडवाप्रिकालकूटाभ्याम् ।

दूनोपि मानिनीं यत्पथिकवधूं यच्च मारयसि ॥]

अत्र तापनमारणयोस्स्वीकारः ।

धवलो सि जह वि सुन्दर तह वि तुण मञ्ज रञ्जिअं हिअअम् ।

राअभरिण वि हिअए सुहअ णिहित्तो ण रत्तोऽसि ॥ ५३१ ॥

[धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रञ्जितं द्रव्यम् ।

रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥]

इत्येवमादौ धवलादे रक्तहृदयनिहितत्वादेः कारणस्य सद्भावेऽपि न रक्तत्वादि जातमिति मति हेतौ तद्रूपाननुहारोऽनद्रुण इत्यतद्रुणालङ्कारो न वाच्यः । हेतुसाकल्ये फलानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिरिति विशेषोक्तावन्तर्भावात् । तद्रुणाननुहरणाद्विच्छित्तिभेदेन पृथगलङ्कारत्वे नानाविधकार्यानुत्पत्तिसद्भावेनालङ्कारत्वानन्यप्रसंगात् । तस्माद्यस्य कस्यचित्कार्यस्य मति हेतावनुत्पत्तिर्यत्र यत्र नत्र सर्वत्र विशेषोक्तिः ।

हेती सत्यपि नान्यस्य गुणानुहरणं यदि ।

विशेषोक्तिरसाविष्टा न वान्योऽपि हातद्रुणः ॥

“ धवलोऽसि ” इत्यादौ पूर्वार्धविरूपकार्योत्पत्तेर्यपमालङ्कार एव न तद्रुणः । धवलस्य रागवत्याभावेऽन्यरञ्जनात् । रागवत्यादन्यरञ्जने हि तद्रुणः स्यात् ॥ ९७ ॥

धर्मसाम्याद्भेदाप्रतीतिर्मीलितम् ॥ ९८ ॥

यत्र गुणत्रियादेर्धर्मस्य समानतपार्थस्वार्थान्तरेणाष्टादिन्याद्भेदेनाप्रतिपत्तिस्त्वमीलितम् । यथा-

अभेदमूढस्वप्नाभिरागता लताभिरीपन्तुलितालिपदक्षिभिः ।

इयं पुरो मारुतनर्तितालका न लक्ष्यते व्यसन्नरामनग्तनी ॥५३२॥

अत्र वनमध्यगता युवतिलताभिस्तुल्याकारत्वाद्भेदेन न लक्ष्यते इत्युक्तम् ।
न तु चोदाहृते विषये

मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः
सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुकाः ।
शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः
प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥५३३॥

इत्यादौ पुरोदाहृते गुणसाम्यनिमित्तस्याधिवेकस्य सद्भावात्सामान्यालङ्कारः ।
न तु मीलितम् । अस्य हि सहजेनागन्तुकेन वा चित्रभूतेन धर्मेण
न्यूनगुणस्य वस्तुनोऽधिकगुणेनाच्छादनं रूपम् । यथा-

अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरः
विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।
इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशः स्वतो लीलया
तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥ ५३४ ॥

ये कन्दरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विपस्ते ।

अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्रहतां सकम्पं

तेषामहो वत भियां न दुषोऽप्यभिद्मः ॥ ५३५ ॥

अनयोरपाङ्गतरलत्वादिना स्वाभाविकेन मदजनितस्य तस्य चाच्छादना-
न्मीलितम् । न च सामान्यमीलितयोः परस्परान्तरभावः । स्वरूपेणावगतस्य हि
भेदाप्रतीतिस्सामान्यम् । यत्कृता तिरोहितत्वात्स्वरूपानवगमो मीलितमिति
महाननयोर्भेद इति । उच्यते । पृथक्सामान्यमीलितयोर्लक्षणं न कार्यं, भेदा-
भावात् । तथा हि यत्र सामान्यं भवद्भिरिष्यते तत्र यस्य भेदानवगमनस्य
किं स्वरूपमवगम्यते न वा । आद्ये पटपटयोः पटयोरेव वा निजनिजस्वरूप-
प्रतीत्यारण्येय भेदप्रतीतिः । तथेहापि स्यादिति न मीलितम्, नापि सामा-
न्यम् । द्वितीये निजस्वरूपानवगमोऽधिकगुणेनाच्छादनमेव निमित्तम् । न

समानगुणत्वम् । तथात्वे लताज्योत्स्नादेरपि समानगुणत्वसम्भवात्कथं नु निज-
तयानवगमः । न च स्वरूपाच्छादनेऽपि सहजागन्तुकत्वाद्दिशोपादलङ्कारभेदो
युक्तः प्रतीतिभ्राम्येनकस्यैवालङ्कारस्य भेदप्रभेदाभिधानोपपत्तेः परिवृत्त्यादि-
वत् । लतादिगतस्य स्तम्भकत्वादेरपि महजकत्वादिभ्यस्तस्य स्वस्वत्वाच्च । नापि
गुणसाम्यविवक्षया भेदस्यावगमेऽप्यनवगमाभिधानं सामान्यस्य मीलिता-
दिशेषः । मदकृतस्याप्यपाङ्गतरलत्वादेर्भेदावगमसम्भवात्ततोदाहरणेषु समाना-
भिहारनिमित्तस्य स्वरूपावगमस्य सम्भवादेक एवालङ्कारो वाच्यः स च
मीलितनामैव वस्तवन्तरेणाच्छादनात् ।

भेदो नानुपलम्भस्य बलवद्गुणसङ्गतिः ।

सामान्ये मीलिते तुल्यो हेतुस्तेन न भिन्नता ॥

इति संग्रहः ।

नितम्बविभ्रान्तिभरेण दोला यथा यथा तारतरं ररास ।

अलक्षितव्यानिनदः झितीन्दु तथा तथा पुष्पशरो विभेद ॥५३६॥

आसां जलास्फालनतत्पराणां मुक्ताफलस्पर्धिषु शीकरेषु ।

पयोधरोत्सेधविशीर्यमाणः संलक्ष्यते न न्छिद्रुरोऽपि हारः ॥५३७॥

पूर्वत्र दोलाकृतितेनाच्छादितराज्यानिनादानाकर्णनम् । उत्तरत्र मुक्ता-
फलानां शीकररूपममानाभिहाराद्य भेदावगमः । अस्य चाच्छादनीयस्य
स्वरूपानवगमो न तु यस्यन्तररूपतया प्रतीतिरिति ध्वान्तिमदन्तरान्त-
र्भावाभावः ॥ ९८ ॥

तस्यां कुतश्चिद्विवेको विवेकः ॥ ९९ ॥

गुणसाम्यान्नेदाप्रतीतां मायामपि केनचिद्विमित्तं येनक्षण्यापगनेर्विवेदो
विवेकः । यथा

नयाम्बुवाद्प्रतिविम्बयत्यां यत्रोषद्दम्याङ्गरत्नभूर्मा ।

व्यक्तिं लभन्ते गुरमुन्दरीभिः सादृश्याः प्राशृपि पादमुद्राः ॥५३८॥

अत्रालक्तकपादमुद्राणामरुणरत्नभूमावलक्ष्याणां नचाम्बुवाहप्रतिविम्बेन
भूमेर्नीलिमावगतौ स्फुटतया प्रतीतिः । यथा वा—

पिअदंसणमुहुरसमडलिआइँ जइ से ण होन्ति णअणाइँ ।
ता केण कण्णरइअं लक्खिखज्जइ कुवलअं तिस्सा ॥ ५३९ ॥
[प्रियदर्शनगुखरसमुकुलिते यदि भवतोऽस्या न नयने ।
तत्केन कर्णलभं लक्ष्यते कुवलयं तस्याः ॥]

अत्र नयनारकुवलयस्य निमीलनेन भेदः । यथा च—

मदामोदेन शक्रेभो भाङ्करैः शिघ्रशाकरः ।
दण्डैश्च पुण्डरीकाणि व्यव्यन्ते यस्य सानुषु ॥ ५४० ॥

अस्य चालक्तकपादमुद्रादेरम्बुवाहप्रतिविम्बादिममये प्रत्यक्षेण निजरूपा-
वगमात् स्फुट पयानुमानाद्भेदः । मदामोदेनेत्यनन्तरोदाहृते खनुमानेन
सह मङ्गरः । यथा—

गीराङ्ग्या निजलावण्यमीलितं हेमकङ्कणम् ।
कण्ठाश्लेषे वयस्याभिः काठिन्येनान्वमीयत ॥ ५४१ ॥

अत्राप्यनुमानाक्षिप्तवमेव ॥ ९९ ॥

अनुभूतस्यार्थान्तरोपलब्धौ परभागः ॥ १०० ॥

विवेक इत्यनुपपद्यते । स्वरूपमाश्रेणाधगतस्य परगुणो यन्मन्तरोप-
लम्भयमये तस्माद्भेदप्रतीतिः परभागः । अत्र च मद्रूपात्मद्रूपभ्यान्यथा वा
भेदप्रतीतिर्महत्त्वेन गुणद्वयेन वा भवतीति चत्वारो भेदाः । प्रयोगोदाहरणानि

अण्णमद्विलापमङ्गं दे देव करेसु अग्ह दइअम्म ।
पुरिमा एण्णन्त रता ण हु दोमगुणे विआणन्ति ॥ ५४२ ॥
[अन्यमद्विलापसङ्गं प्रार्थये दैव सुरूप्यास्माकं दयितस्य ।
पुरुषा एकत्र रता न तन्तु गुणदोषान् विजानन्ति ॥]

अत्राप्यमद्विलापसङ्गेन दयितेन निजावा याभावा महत्त्वं ज्ञायन् दृश्यार्थ-
द्वयगम्यते ।

दृश्यन्ते मानसोत्तंसाः कलहंसा यत्रि क्वचिन् ।

गतीं चरणयोस्तस्याः प्रेक्ष्यते यावदन्तरम् ॥ ५४३ ॥

अत्र हंसदर्शने तस्मिन्निगते प्रतीतिस्मम्भाविता ।

पूर्णं दाव सचीए बहु मण्णइ सुन्दरो तुमं सक्क ।

तेलोकसुन्दरी सा जाव ण णअणेसु संघडइ ॥ ५४४ ॥

[नूनं तावच्छल्या बहु मन्यसे सुन्दरस्त्वं शक्र ।

त्रैलोक्यसुन्दरी सा यावन्न नयनेषु संघटते ॥]

अत्रानुभूतायाः शक्यास्त्रैलोक्यसुन्दरीदर्शनेन तुच्छावावगमो निबद्धः ।

सो च्चेअ सुणइ सच्चं वअणं पिमुणाण अधिअकडुअं ति ।

जेण सहि कालकूडो भक्खिअज्जइ देहिजीअहरो ॥ ५४५ ॥

[स एव शृणोति सत्यं वचनं पिशुनानामधिककटुकमिति ।

येन सखि कालकूटो भक्ष्यते देहिजीवहरः ॥]

अत्रासद्रूपात्कालकूटात्तथाविधस्यैव स्वत्वचनस्य तदवगमे महत्त्वप्रतीतिः

चंद्रार्कचक्रवटनशुरयाधिरुदं

तं चण्डताण्ड्यदशं गिरिशं प्रपद्ये ।

यद्वाहुघातकलया परिताडयमानो

वज्राहतिं मुत्पममन्यत शैलवर्गः ॥ ५४६ ॥

अत्र शैलादीना पीडाकारित्वेनामद्रूपाद्वाहुघाताद्वाज्राहतेन तथाविधायास्तुच्छ-
त्वेन प्रतीतिः । अस्य चोपमानाधिकगुणोपमेयोपनिबन्धरूपादवतिरेकाद्भवत्य-
न्तरावगमसमये शैलक्षण्यप्रतीतिरूपस्य मुख्यतो भेदः । किं चोपमेयादपरस्य
यत्र न्यूनत्वं स एव ध्यतिरेक उक्तः । अस्मिन्स्तुच्छत्वं महत्त्वयोगो वैकल्पि-
कोऽर्थस्य परप्रतीताविति । अपि चौरग्यत्रीवित एव ध्यतिरेकः । अयं तु
“अण्णमहिंसा” इत्यादीं तत्परिदारेणापि भवति । न ह्यत्रान्यमहिंसाया
उपमानभूतायाः सकाशात्समहत्त्वमिति प्रतीतिः । एवमुपमानव्यतिरिक्तस्या-
र्थान्तरोपपत्त्यभेदनुभूतस्य तुच्छत्वं महत्त्वं वा लक्ष्यते इत्यनुमत्तव्यम् ॥१००॥

निगूढस्य प्रतिभेद उद्भेदः ॥ १०१ ॥

यत्र किञ्चिदाच्छादित्वेन निगूढमपि कुतश्चित्प्रतिभिद्यते प्रकटीभवति स उद्भेदः । यथा—

सूरच्छलेण पुत्रञ्च कस्तुमं अञ्जलिं पणामेसि ।
हासकडक्खुम्भिस्सा ण होन्ति देवाणं जेक्कारा ॥ ५४७ ॥
[सूर्यच्छलेन पुत्रक कस्य त्वमञ्जलिं प्रणमयसि ।
हासकटाक्षमिश्रा न भवंति देवानां ज्योत्काराः ॥]

अत्र यातायनस्थिता प्रच्छन्नकामुकी प्रति तदभिलषितचौर्यरताभ्युपगमार्थ-
मञ्जलिर्वद्भः सूर्योपस्थानमिषेण प्रच्छादितोऽपि हासकटाक्षादिना मया चेतितः
इति निगूढप्रतिभेदः ।

गहरइसु ओधिणसु वि फलहीणेषु उअ बहुआए ।
मोहं भमइ पुलइओ सेदगलदङ्गुलीहत्थो ॥ ५४८ ॥
[गृहृतेपूषितेषु अपि फलहीनेषु पश्य वध्वाः ।
मोघं भ्रमति पुलकितः स्वेदगलदङ्गुलीहस्तः ॥]

अत्रोन्नतकर्पासवाटिकास्थितनिम्बनरमणसङ्गमार्थं गता उच्चितकर्पासेष्वपि
वृत्तेषु तदुपगूहनेन प्रस्वन्नं वृधैव करं भ्रमयतीति काञ्चिद्विदग्धा सर्गा
बोधयति । यथा च—

परिओसविअसिएहि भणिअं अञ्छीहिं तेण जणमज्जे ।
पडिवण्णं तीअ वि उव्वमन्तसेएहि अङ्गेहिं ॥ ५४९ ॥
[परितोषविकसिताभ्यां भणितमग्निभ्यां तेन जनमध्ये ।
प्रतिभिन्नं तस्या अपि उद्वमन्तवेदैरङ्गैः ॥]

अत्र केनचित्प्रार्थितस्य कयाचिदभ्युपगमः कृतोऽन्नस्वेदोद्भिन्नः । एवमादौ
च प्रतिभेदस्य शब्दोपात्तात्वादुद्भेदो वाच्यः । यथा च—

अलिअपसुत्तअविणिमीलिअच्छ दे मुहअ मज्झ ओआसं ।
गण्डपरिउम्भणापुलइअन्न ण पुणो चिराइस्सं ॥ ५५० ॥

[अलीकप्रसुप्तविनिमीलिताक्ष देहि सुभग ममावकाशम् ।
गण्डपरिचुम्बनापुलकितान्नं न पुनश्चिरयिष्ये ॥]

अशालीकप्रसुप्तस्य पुलकेनोद्देहः । इह तु—

सत्कार्यसिद्धौ तव हन्त यान्त्या मार्गे पुरोऽभूत्परुषः समीरः ।

यद्ग्राहतेऽयं ललितालकत्वं पर्यस्तबन्धः कवरोनिवेशः ॥ ५५१ ॥

संस्पृश्य तं दुश्चरितैकचञ्चुं सखि त्वया किं विहितोऽवगाहः ।

आर्द्राणि गात्राणि तवासते यद्वस्ते च यन्निस्तिलकं ललाटम् ॥ ५५२ ॥

स एव कस्तूरिकपङ्कजन्मा दोषं ध्रुवं ते व्यधिताङ्गरागः ।

विभर्षि यत्सौरभसद्भिष्टुद्भदंशं व्रणैर्भङ्गुरमङ्गमङ्गम् ॥ ५५३ ॥

दूतीस्तदानीं दयितोपभोगलक्ष्माकुलाङ्गीरपलप्य कोपम् ।

स्वभ्रूलतावक्रिममार्गशिष्यैरित्यं तरुण्यो वचनैरघुन्वन् ॥ ५५४ ॥

आपश्लोकैष्वनभिधेयत्वेनोद्देहस्य ध्यंग्यस्यापि चरमश्लोकवाच्यसिद्धयत्त्वेन

गुणीभूतस्य प्वनिः । स तु यथा—

विहलंरजलं तुमं सहि दद्रूण कुटेण तरलतरदिष्टिम् ।

चारफंसमिसेणअ अप्पा गुरुओं त्ति पाडिअ विहिण्णो ॥ ५५५ ॥

[विशृङ्खलां त्वां सखि दृष्ट्वा कुटेन तरलतरदिष्टिम् ।

द्वारस्पशेमिषेणात्मा गुरुक इति पातयित्वा विभिन्नः ॥]

अत्र मंकेतम्याने कान्तमप्राप्यैव घटं गृहीत्या गतया त्वयानुयातं तं दृष्ट्वा-
च्छयैव पुनर्जलानयनमिषेण उत्संगमार्थमेतद्वृतमिति ज्ञातं मयेति ध्यंग्ये
तद्देहः ॥ १०१ ॥

गूढसाक्षांधोपनिबद्धं गूढम् ॥ १०२ ॥

यत्रानभिहितस्य गूढस्य वस्तुनोऽनुपादानाद् गूढक्षेपकं साक्षांधं वस्तुपनि-
ष्यते तद्गूढार्थंयाद्गूढम् । तत्र साक्षाद्भावेऽपि प्रस्तुतस्यार्थस्य साक्षादि-
मुखेन भागिष्येय प्रतिपत्तेः गूढवशाभावात् । इह तु प्रदेहिकादिषू-
वार्थत्वम् । उदाहरणम्—

सामाङ्ग सामलिङ्गज्ज अद्भुच्छिपलोद्गरीअ मुहसोहा ।

जम्बूदलकअकण्णावअंसभरिण हलिअपुत्ते ॥ ५५६ ॥

[श्यामायाः श्यामलायते अर्धाक्षप्रलोकिकया मुखशोभा ।

जम्बूदलकृतकृष्णावतंसभ्रमणशीले हालिकपुत्रि ॥]

अत्र जम्बूयनदत्तसकेता ख नागता पुनन्त्राहं गत इति प्रकाशनार्थं भ्रमण-
शीलं हालिकपुत्रं दृष्ट्वा मुखशोभायाः श्यामात्वमिति मुखशोभाश्यामत्वम्पो-
वाच्योऽर्थः सकेतवृत्तान्तेन गृहेन साकांक्षः । एव च

प्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् ।

पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुरच्छाया ॥ ५५७ ॥

इत्यादावयमेवालङ्कारो न गुणीभूतव्यंग्यत्वम् । एवमादौ गूढार्थस्य व्यंग्यता-
संभावनाया अप्यभावादित्यावेदितप्रायम् । यथा वा—

घासं गोभयः किं न दत्तेति काञ्चिच्छ्रुत्वा गेहे कामिनीमादिशन्तीम् ।

भिक्षाभोजी तद्गृहे रूक्षगात्रस्तूर्णं प्राप्त्यत् काञ्चिके मण्डकुण्डम् ॥ ५५८ ॥

अत्र गोप्राप्तदानकर्तव्यश्रवणाद्धेनुकार्यकारिणि काञ्चिके घामतुल्यमण्ड-
कुण्डप्रक्षेपकर्तव्यतया भिक्षुकोऽनुज्ञात इति गूढार्थः । अचिप्रभपूर्वकमपि
भवति । यथा—

जइ देवरेण भणिआ खगं घेत्तूण वच्च राजकुलं ।

ता कीस मुद्धमुहिआ सअणम्मि निवेसअइ दिट्ठिं ॥ ५५९ ॥

[यदि देवरेण भणिता खगं गृहीत्वा प्रज राजकुलं ।

तत्करमान्मुग्धमुरी शयने निवेशयति दृष्टिम् ॥]

अत्रालक्ष्यपादमुद्रादर्शनेन पुरपावितमूचिकेनानभिहितवाङ्मूढेन पुरपा-
वितम्योद्भिन्नत्वान् स्वहं गृहार्थव्यमादिना प्रतिपादकादुद्भेदमूढमाग्यां सह
सङ्कीर्णम् । यथा वा—

ददृण पुण्णचन्दं पोसिअपइआइ कीस पम्मुत्ता ।

चित्तलिहिअम्स हरिणो घके रोसाग्णा दिट्ठी ॥ ५६० ॥

[दृष्ट्वा पूर्णचन्द्रं प्रोपेतपतिरुया कस्मात्प्रमुक्ता ।
चित्रलिखितस्य ह्येष्वक्रे रोपारुणा दृष्टिः ॥]

अत्र किमियनेन दुरात्मना राहोः कण्ठच्छेदः कृतः, भ्रूते हि तेन निगीर्णस्य चन्द्रस्य पुनरुद्भवो न स्यादिति गूढार्थः कस्मात्प्रमुक्तेति प्रभ्रपूर्वक उपनिबद्धः । प्रभ्रपूर्वकत्वादप्यस्य पर्यायोक्ताद्भेदः । न हि तत्र उदाहृतविषये प्रभ्रपूर्वकतास्ति युज्यते वेति ॥ १०२ ॥

सूक्ष्मार्थस्य सूचनं सूक्ष्मम् ॥ १०३ ॥

यत्र सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यो वाक्येन संज्ञया वा गूढतया परस्मै प्रकाशयते तत्सूक्ष्मम् । उदा०-

रच्छाभरिमं जारं तरुणी ददृण संकहइ सहिं ।

एण्हि चर कसु सूरु सरिअं संज्ञाइ तह यामो ॥ ५६१ ॥

[रथ्याभ्रमणशीलं जारं तरुणी दृष्ट्वा संकथयति सरतीम् ।

इदानीं चर खलु सूर्यं सरितं संध्यायां तद्यामः ॥]

अत्र संकेतकालत्रिजाममानमुपपत्तिं प्रति कयाचित्प्रमथ्यायां सरित्तटमागमिष्यामीति गूढतया वाक्येन प्रकाशितम् । न चात्र ध्वनिः । उत्तरार्धव्यग्यस्यापि पूर्वाध्यायसिद्धत्वम् । तेन ध्यङ्गवस्य गुणीभायादलंकारता ।

इह तु—

णोहेइ अणइमणा अत्ता मं घरभरम्मि मअलम्मि ।

रणमेत्तं जइ संज्ञाइ हांड ण व होइ धीसामो ॥ ५६२ ॥

[नुदत्यनार्द्रमनाः शश्रूमां गृहभरे सकले ।

क्षणमात्रं यदि संध्यायां भवति न वा भवति त्रिश्रमः ॥]

ध्वनिरेषोपपत्तिसंबंधनादेशोप्याधोऽन्तराभाषण । “जइ देवणेण” इत्यादी “नमां धेणुण” इत्यादिना पाठेरेण्य गूढार्थस्य प्रतिपादनम् । संज्ञादिना यथा—

यत्र कर्णोत्पलन्यस्ताहस्ता दीपावलोकिनी ।

दृष्ट्वा वधूः प्रियोपान्ते सखीभिः प्रतिमुच्यते ॥ ५६३ ॥

अत्र कर्णोत्पलहस्तन्यासादिना वध्वा रतिं प्रत्यभिप्रायः सखीभ्यः निवे-
दितः । यथा वा—

वक्त्रस्यन्दिस्वेदविन्दुप्रवन्धै-

दृष्ट्वा भिन्नं कुक्कुमं कापि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्वया व्यञ्जयन्ती वयस्या

स्मित्वा पाणौ खङ्गलेखां लिलेख ॥ ५६४ ॥

अत्र खङ्गलेखनेन पुरुषायितं प्रकाशितम् । अत्र चाकारेणैङितेन वा संल-
क्षितस्य धार्थस्य परं प्रति प्रकाशनमिति द्विभेदध्वमिति न वाच्यम् “जइ
देवरेणे”श्यादावर्थान्तरेण पादमुद्रादिना संलक्षितस्यापि प्रकाशनस्य निदर्श-
नात् । ऋचिषुनः संलक्षितस्य प्रकाशनाभावेऽपि निजाभिप्रायादिप्रकाशनेऽपि
सम्भवतीति संलक्षितस्य सूक्ष्मार्थप्रकाशनं सूक्ष्ममिति लक्षणमव्यापकं
यथात्रैव “यत्र कर्णोत्पल” इत्यादौ यथा वा—

णिअकण्ठसंठिओ किर विअरीअरओसुआएँ तरुणीए ।

रेहइ तुञ्ज सति कओ हारो दइअस्स कण्ठग्गि ॥ ५६५ ॥

[निजकण्ठसंस्थितः किल विपरीतरतोत्सुकया तरुण्या ।

राजते तवेति कृतो हारो दयितकण्ठे ॥]

अत्र विपरीतरताभिप्रायो निजहारार्पणेन तव शोभत इति शब्देन ध्वान्यतो
लक्षित एव प्रकाशितः । न चैवमादायनलंकारता उदाहरणान्तरपच्चास्ता-
प्रतीतेः । नाप्यलंकारान्तरत्वम् । एवंविधेषु भेदेऽप्यलंकारान्तरकथनाप्रसंगात् ।
इह तु

पाहुणिए तम्मामो णेव तुए जयजवेण गन्तव्वं ।

मा तत्थ तुञ्ज अद्दाणि कण्ठएहिं खविज्जन्ति ॥ ५६६ ॥

[प्राघूर्णिके तन्मार्गेण नैव त्वया जवेन गन्तव्यम् ।

मा तत्र तयाद्धानि कंटकैः क्षुप्यन्ताम् ॥]

फरसवणे इह माए मीलअन्नअणं व तुमएँ गन्तव्वं ।
 मा तुह वि हारइज्जठ तअरिलआए वअणसोहा ॥ ५६७ ॥
 [परुपवने इह मातर्वर्णितवदनमेव त्वया गन्तव्यम् ।
 मा तवापि हियतां तगरिकालतया वदनशोभा ॥]

दूत्यां कामुकोपभोगस्य भावितया संभाव्यमानस्य शब्दानुपात्तत्वेन
 निषेधो व्यङ्ग्य इति सूक्ष्मालङ्कारध्वनिरेव न तद्भेदो व्यङ्ग्य उद्भेदकस्याङ्गक्षतादे-
 स्तदानीमभावात् । नापि व्याजोक्तिः । उद्भेदप्रच्छादनेन नायिकायास्तात्पर्या-
 भावात् । प्रियमङ्गमनिषेधमात्रतात्पर्येण वाक्यप्रवृत्ति ॥ १०३ ॥

उद्भेदप्रच्छादनं व्याजोक्तिः ॥ १०४ ॥

यत्राशंक्यमानस्योद्भेदस्योत्पन्नस्य वा वचनेन चेष्टादिना वा प्रच्छादनं सा
 चतुर्विधा व्याजोक्तिः । यद्यपि चेष्टादिना प्रच्छादनरूपस्य भेदद्वयस्योक्तय-
 भावः तथाप्युद्भेदप्रच्छादकस्य लक्षणस्य समानत्वात्तत्राप्युपचाराद्-
 व्याजोक्तिः इति संज्ञानामङ्गता प्रायशः संज्ञानां यथाकथंचिद्वृत्तेरेवमलं-
 कारान्तरसंज्ञानामपि तत्तद्भेदविषयाणां स्वयमेवाम्युद्भम् ।

गह्वइ गओम्ह सरणं रक्खमु एअ त्ति अटअणा भणिरी ।
 सहसागअस्स तुरिअं पइणो विअ जारमप्पेइ ॥ ५६८ ॥
 [गृहपते गतोऽस्माकं शरणं रक्षेतमित्यसती भणित्वा ।
 सहसा आगतस्य त्वरित पत्युरेव जारमर्पयति ॥]

अत्राशंक्यस्योद्भेदस्योद्भावेय शरणागतोक्त्या प्रच्छादनम् । अत्र च जार-
 मर्पयतीति जारस्योक्त्वेन न ध्वनिः । इह तु—

दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद्रुदे दारयसि
 प्रायो नीय शिशोः पितास्य विरस्ता' र्वापीरप' पारयति ।
 एकाकिन्यपि यामि तद्वरमित' श्रोतमनमालापुलं
 नीरन्भ्रास्तनुमालिरन्तु जगठन्टेन नत्प्रन्यय' ॥ ५६९ ॥

उपपत्तिरमणार्थं गमनादेर्वाक्योपहारोहाभावाच्चखक्षतादिमुखेनोद्भेदस्या-
शंक्यमानस्य नीरन्ध्रा इत्यादिकया उत्तया प्रच्छादनेन व्याजोक्तिध्वनिरेव ।

पक्खालणकवड्डेण जांरंदसणे चइअपुठ्वपरिहाणा ।
कइमिअमहिलसइ छिण्णाली पाउसासारे ॥ ५७० ॥

[प्रक्षालनकपटाज्जारदर्शने त्यक्तपूर्वपरिधाना ।
कर्दमितमभिलपति पुंश्र्वली प्रौवृडासारे ॥]

अत्रोपपत्तिसमीपाभिसरणसमये पूर्वभाविना कर्दमलेपादिनाशंक्यमान-
स्योद्भेदस्य प्रक्षालनन्याजेन पूर्वपरिधानपरित्यागपूर्वकं कार्दमिकवस्त्रपरि-
धानात्मिकया चेष्टया प्रच्छादनम् ।

अहअं लज्जालुइणी तस्स अ उम्मच्छराइं पेम्माइं ।
सहिआअणो वि णिउणो अलाहि किं पाअराएण ॥ ५७१ ॥

[अहं लज्जावती तस्य चोन्मत्सराणि प्रेमाणि ।
सखीजनोऽपि निपुणः अपगच्छ किं पादरागेण ॥]

अत्र भाविविपरीतरतोद्भेदस्य पादरागनिवारणेनाच्छादनम् । यथा वा—

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोच्छलद्-
रोमाञ्चादिविभंस्थुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।
हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं
शैलान्तःपुरमावृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः ॥ ५७२ ॥

अत्र रोमाञ्चादिमुष्टेनोद्भिन्नस्य मदनाकृतस्य * हा शैत्यमित्युक्तया
प्रच्छादनम् ।

त्वस्यर्धासनभाजि किन्नरगणोद्गार्तर्भवद्विक्रमै-
रन्तःसंभृतमत्सरोऽपि भगवानाकारगुप्ती कृती ।
उन्मीलद्भवदीयदक्षिणभुजारोमाश्चविद्योगरद्-
यार्षरेव विलोचनैरभिनयत्यानन्दमाखण्डलः ॥ ५७३ ॥

अत्र पुलकस्मिताभावमुखेनोद्भिन्नस्य मत्सरस्य रोमाञ्चवेधनिबन्धनेनानन्द-
सूचकेन वाष्पोद्भवेन प्रच्छादनम् । इह तु

कस्स व ण होइ रोसो दट्टूण पिआइ सव्वणं अहरं ।

सभमरपउमग्घाइणि वारिअवामे सहसु एण्हि ॥ ५७४ ॥

[कस्यैव न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सत्रणमघरम् ।

सभ्रमरपद्माघ्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥]

अत्र दष्टाधरदर्शनेनोद्भिन्नव्याजोक्तिध्वनिरेव ।

उद्भेदस्य निरूपणं स्वरसतो हेत्वन्तराचेद्भवे-

त्प्रत्यूहः समधर्मकोत्कटगुणप्रच्छादनान्मीलितम् ।

व्याजोक्तेरभिसन्धिपूर्वकृतया चेष्टादिनोस्त्याऽथवा

व्याजेन प्रतिभेदगृह्णन्मतो युक्तं विविक्तं वपुः ॥ इति ॥१०४॥

अन्यथा सम्भावितयोश्शब्दार्थयोरन्यथायोजनं

वक्रोक्तिः ॥ १०५ ॥

यत्र वक्रा श्रोत्रा वा शब्दस्यार्थस्य वान्यथा सम्भावितस्य प्रकारान्तरेण
योजनं सा वक्रोक्तिः । अस्याश्च क्वचिच्छ्लेषेण काष्ठा धर्ममामान्येन वान्यथा
योजनम् । क्वचित्त्रौपचारिके प्रयोगे मुग्धार्थापादनम् । कुत्रचिदर्थान्तर एव
योजनम् । कापि सम्भावितेऽपीत्यनेकप्रकारा वक्रोक्तिः । उदाहरणम्—

रैदः किं रलु दयिते न वेत्ति रविमण्डलं जगद्धिदितम् ।

न क्रोधः कर्तव्यो जलचरमनधो न जातु पश्यामि ॥ ५७५ ॥

कौऽपस्त्यक्तुं योग्यो यम्य पिपासा न सम्भवति ।

सन्त्यज मानिनि मानं किमनेन ममाधुनानेन ॥ ५७६ ॥

फान्ते नितान्तमेतैर्वचनै रपितेष लक्ष्यते भवती ।

क इवोप्यते न वचनैरुचै रागांस्यपह्नोतुम् ॥ ५७७ ॥

न मयाकार्यपराधः किमपह्वनीयमत्र दयितेऽस्ति ।

सत्यमिदमहमिवान्या न शक्यते काप्यधःकर्तुम् ॥ ५७८ ॥

इत्यादौ श्लेषेणान्यथा योजनम् ।

मा प्रवेक्ष्यति कोप्यन्तर्मा शब्दः श्रूयते वहिः ।

वाक्यं यत्र नवोढानामिति कान्तैरनूद्यते ॥ ५७९ ॥

अत्र सङ्गमनिषेधार्थस्य मेति वाक्यस्य नवोढाभिः कार्पीरित्यादि अर्थावसे-
यपदान्तरसम्बन्धस्य हेतुत्वेन प्रवेक्ष्यतीत्यादिवाक्यान्तरं प्रयुक्तं कान्तैर्नैक-
वाक्यतया काकुप्रयोगमुत्पेन संगमयुक्तार्थत्वेन योजितम् ।

एष श्रीकण्ठकण्ठच्छविरत्नमिमतो राजहंसव्रजानां

सद्यस्तापं प्रजानां प्रशममुपनयन्नच्छधाराजलेन ।

कुर्वन्दिक्चक्रवालाक्रमणमुदयते देव किं वारिवाहो

मा मैवं मालयेन्दो परिमल कतरस्तर्हि राजन्नसिस्ते ॥ ५८० ॥

अत्र खड्गस्य बाहुगतकालनादिधर्मसम्बन्धादन्यधर्मयोगाद्वारिवाहसदृश-
स्यार्थावसेयत्वेन सामानाधिकरण्याद्यभावेन रूपकानुपपत्तौ प्रतिमालङ्कारोप-
सकृतकालादिधर्माणां वारिवाहगतत्वेन धोत्रा संभावितानां वक्त्रा खड्ग-
गतत्वेन योजना कृतेति धर्मसाम्यादङ्गीभूता वक्तोक्तिः । यथा वा—

आकृष्यादावमन्दमहमलकचर्यं वक्त्रमासस्य वक्त्रे

कण्ठे लग्नः सुकण्ठः प्रभवति कुचयोर्दत्तगाडाङ्गसङ्गः ।

बद्धासक्तिर्नितम्बे पतति चरणयोर्यस्स तादृक्प्रियो मे

वाले लज्जा निरस्ता न हि न हि सरले चोलकः किं त्रपाकृत् ॥ ५८१ ॥

अत्र लज्जा निरस्तेत्युत्तया सामर्थ्यावसितस्य कान्तस्य सम्बन्धिभिरलका-
कर्षणादिभिर्धर्मस्य चोलकेऽपि योगात्पूर्ववत् प्रतिमयोक्तिमुत्पेनोद्दिक्तस्य
तथाविधरमणाभिप्रायस्य च लोकोक्त्या प्रच्छादनाद् व्याजोक्त्या सह संकीर्ण-
वक्तोक्तिः । उपचारवक्तोक्तिर्यथा—

नैते तन्वि कचाः कचाः स्मरधनुर्ज्यानादमेघध्वनि-
 प्रोद्भिन्नास्तरलास्तु तार्क्ष्यमणयः सत्यं चकासत्यमी ।
 त्वद्विभ्रेपविवव्यथासु(?) ननु मे नो किञ्चिदेभिः कृतं
 म्यास्त्यास्तान्(?) सुभगो त्वदापरमतो गारुन्मतस्त्वं मणिः ॥५८२॥

अत्र मुर्यार्थावलम्बनेन तार्क्ष्यमणिं तस्यारोपितस्यायुक्तत्वापादनेनान्यथा
 योजनम् ।

मलयपवणपहाविष्टं माए मा णिवस हर्मिओआसे ।
 पिअपरिमललोहिअआ मुद्धे तेणेव्व णिवसामि ॥ ५८३ ॥
 [मलयपवनप्रधाविते मातर्मा निवस हर्म्यावकाशे ।
 प्रियपरिमललोमिता मुग्धे तेनैव निवसामि ॥]

अत्र मलयपवनस्य हर्म्यवासनिपेधकृतया नायक्या योजनमित्यत्रार्थ-
 वक्रोक्तिरेव । यथा वा “ बाल इति सुतरामपरित्याज्योऽस्मि रक्षणीय इति
 भवद्गुणपञ्जरं रक्षास्थानं ” इत्यादि । अत्र बालत्वादिर्कं प्रस्थाननिपेध-
 कृतया राज्यवर्धनेन संभावितं श्रीहर्षेण प्रस्थाननिमित्तकृतया योजितमित्यर्थ-
 वक्रोक्तिरेव ।

अहमस्थितपङ्कजोत्करः किमुदञ्चघरणाश्चित्तन्म- ।
 फदलीमभिभूय वर्तते करभोस्स किमूरुढम्बरः ॥ ५८४ ॥
 पृथुता सति दुस्सतां(?) वहत्परिणाहो जघनस्य किं घनः ।
 सहसार्पितभङ्गसम्भ्रमः किमु पश्य स्थलिनः स्वभायतः ॥५८५॥
 शिरिपिदीर्घकलापसन्निभः कचहस्तः किमु सन्नतध्रुवः ।
 म च यात तथा स चागरो ननु कस्त्याद्विरहस्मुदुस्सहः ॥५८६॥

अत्र धोप्रोपस्थितपङ्कजोत्करादि चरणत्रमाश्रितेन संभावितं वक्रा
 तपदग्युपगमेन विरहरूपतयापि योजितम्

सखि क्व गच्छामि मधुव्रतालीपू(?)ले बलाद्वत्गाति किं शुकस्य ।
 मुग्धे भयं मुञ्च मया हि कोपादमुत्र मुक्तं वरपत्रमेतद् ॥ ५८७ ॥
 हा देव नानाद्रुमसंकटेऽस्मिन्नशोकलम्बास्फुरितस्मयेन ।
 उद्याननाम्नस्तव वैरिणोऽस्य मया ज्वलद्बुल्लुक एव मुक्तः ॥ ५८८ ॥
 आविर्भवत्याशु पिकावलीयमितो हहा कं शरणं व्रजामि ।
 त्वदीयशापक्षपितायुपोऽयं मधोस्समागच्छति कालमार्गः ॥ ५८९ ॥
 इत्थं कृशाङ्गथो त्रिरहञ्चरार्तासख्यश्च तास्सान्त्वयनकौशलिन्यः ।
 पुष्पावने(?) पुष्पति मण्डमानमन्योन्यमुक्तीः कलयावभूवुः ॥ ५९० ॥

अत्र प्रस्तुतस्य मधुपमालादेवस्तुनोऽर्थसामर्थ्यावसिते निषेधे प्रस्तुतस्य
 करपत्रादेरारोपादाथार्थपहुतेर्विरहिण्या मधुपमालादिरूपतया सम्भावितस्यार्थस्य
 सरथा करपत्रादिरूपत्वेन योजनादिरूपतया यक्रोक्तिरङ्गम् । यत्र त्वेकेन
 यत्रारोपधिपयस्याभिधानेऽपह्नवकारणं तत्र शुद्धापहुतिः यकृभेदे तु
 यक्रोक्तिसंकीर्णंति ॥ १०५ ॥

सम्यक् स्वभाववर्णनं स्वभावोक्तिः ॥ १०६ ॥

द्विविधो घस्तुनः स्वभावः स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र क्वचित्प्रमात्रगोचरः
 स्थूलः । तस्य वर्णने न कश्चिदलंकारः । सर्वस्य काव्यस्य स्वभावोक्तिप्रसङ्गात् ।
 सम्यक्वर्ण्यमानस्तु स्वभावः सूक्ष्मः । स तु महाकविगोचरः । तस्य सम्यक्व-
 ण्यमानस्यान्यूनानतिरिक्त्वात्वेन स्वभावोक्तिः । न तु साधारणस्य रूपत्रिया-
 देस्तत्तदाद्यादिगतस्य शब्देन प्रतिपादनमपि तु धर्मैव घस्तु तथैक प्रतिपादन-
 मिति घस्तुमंवादिनी यत्र शब्दात्प्रतिपत्तिर्भवति तत्रैवालंकारः । रम्यदादौ
 तु सामाजिकस्य निजयासनाभिष्यक्तैर्हृदयसंवादाः । भाषिके तु परोक्षस्यापि
 अपरोक्षतयापभासनमिति विवेकः । उदाहरणम्—

अंके न्यस्योत्तमाङ्गं भूवगधलपतेः पादमृक्षस्य हन्तुः

धृत्योत्तमङ्गे सर्लालं त्वचि वनकमृगास्याङ्गमाधाय शेषम् ।

यापं रक्षःकुलं प्रगुणितमनुजेनादरात्तीक्ष्णमहणोः

कोणेनावीक्ष्यमाणस्यदनुजदपने दत्तकर्णोऽयमास्ते ॥ ५९१ ॥

धावइ विअलिअधम्मिहसिचअसंजमणवावडकरग्गा ।
चन्दिलभअविवलाअन्तडिम्भपरिमग्गिणी घरिणी ॥ ५९२ ॥

[धावति विघटितधम्मिलसिचयसंयमनञ्ज्यावृतकरामा ।
चन्दिलभयपिपलायमानडिम्भमन्विपन्ती गृहिणी ॥]

हेरन्वेऽपि हरीश्वरे नरसुरैः कण्ठयमाने गलं
धुर्यन्पुच्छविवर्तनानि विरतो रोमन्थलीलायितान् ।
सन्मीलन्नयनं विसंस्थुलचलत्सार्हं नतोन्नामित-
प्रीवं निश्चलकूर्णमीश्वरवलीचर्दस्मुखं मन्यते ॥ ५९३ ॥

अन्यालङ्कारसंसर्गे स्वभावोक्त्यादि यद्यपि ।
वाक्यार्थीभात्रविरहादङ्गमेव तथापि तु ॥

यत्रोत्पटतया भाति तत्राङ्गित्वेन युज्यते ।
स्वभावोक्त्याद्यलङ्कारस्तस्मादन्यत्र संस्तरः ॥

इति परिस्तरः । ननु च मूङ्गम्वभावस्थोपमादिप्रत्याक्षात्पराम्ययग वा
वाच्यदृष्टेनासगृह्यवाक्कथमलङ्कारता स्वभावोक्ते । एतन्नोहित्वितस्यापर्याप्ताना-
देस्तान्पुद्गेन संस्यज्ञात् । न तूलेयादेरपि तामस्यता । तेनैवमादावधय्यक्ति-
गुणगृहणोव वाच्यमिति न युक्तम् । तथा हि यत्राप्रतिद्वेष्य वस्तुन सम्य-
गवगामार्थं प्रतिद्वेष्यगुणमुपमानमुपादीयते तत्रोपमादिरलङ्कारमद्वेष्यवगणना-
रेणापि सम्यगवगम किमिति नालङ्कारत्वेन गण्यते । वाच्यमस्यसौम्य श्लेषाति-
वाच्योक्त्यादायपि नास्तीति मोऽपि नालङ्कार स्यात् । तत्रानेकार्थत्वाशङ्किकादि-
वाच्यमयोपादावधेवेति चेत् वाच्यवाच्यतरवैलक्षण्येन सम्यगवगमभावप्रतिपादकत्वाद्-
संभवात्सुखात्तम् । एवं प्रतिभादायपि श्लेषम् । यद्योपमानादेर्म्यत्र उपनिबन्धत्वं
मोदनिबन्धादुपमानता तयोहित्वित्यादावप्रतिद्वेष्येऽपि न दोष । यत्र च स्वभावा-
दिको धर्मोऽर्थादेर्वाच्यनिमित्तं न गुणत्वेन कामं कथ्यतां न तु कविर्हीनात्-
वृत्तिमोऽपि गुणमव्यपादात्तमे । एवं प्रतिभावापिकादेरपि श्लेषम् ॥ १०६ ॥

विप्रकृष्टस्य प्रत्यक्षायमाणत्वं भाविकम् ॥ १०७ ॥

देशकालाभ्यां स्वभावेन वा विप्रकृष्टस्वार्थस्य साक्षाद्ग्रहणाद्योग्यस्यापि सामग्रीबलेन प्रत्यक्षायमाणत्वं स्फुटतया पुरः स्फुरद्रूपत्वेनैव प्रतीतिर्भाषिकम् । इह प्रत्यक्षेणैव अर्थः स्फुटतया प्रतीयतेऽनुमानशब्दादिभिस्त्वस्फुटतया । तत्र शब्दादपि सामग्रीबलेन पुनःस्फुरद्रूपतयैवावगतिर्भाषिकम् । सा च सामग्री वस्तुनोऽत्यनुपेक्षादि, पदानां श्रुतिव्यर्थसमर्पकत्वम्, वाक्यस्य च व्यवहितसम्बन्धादिविरहः, क्वेश्च प्रयोजकाद्यप्रतिपादननैपुण्यं इत्यद्भुतचिरपरिशीर्णतादिः प्रसमं हेतसि प्रतिफलनं प्रतिफलितस्य च प्ररोहात्तदेकानतया भावनावत्पुनः पुनश्चर्वणं तेन योगिनामिव भावनावलेन विप्रकृष्टमपि वस्तु स्फुटतयेव भासते इत्यलं बहुना । स्फुटत्वस्य च प्रतीतिधर्मत्वादस्फुटस्य स्फुटत्वेन प्रतीतिविरहेणात्र भ्रान्तिमत्सम्भावनाया अभाव इति अर्थस्य प्रतीत्यनुपवेशे संभावनोपल्लासादुपेक्षा । इह तु वस्तुनः स्फुटत्वेनैव प्रतिभासः । न स्फुटत्वावैवावगच्छामीति प्रतीतिरित्युपेक्षातः तस्य स्फुटमेव वैलक्षण्यम् । अस्य च देशेन कालेन स्वभावेन वा विप्रकृष्टं वस्तु विषयः कालविप्रकृष्टस्यापि भूतभावित्वेन द्विभेदतेति चत्वारो भेदाः । क्रमेण—

विसइ पडिपहपत्थिअजणविसरणिमिज्जमाणविन्देअं ।

णवडन्तरोम्मुहं (?) कहं वि गोहणं गामरच्छासु ॥ ५९४ ॥

[विसति प्रतिपथप्रस्थितजनविसरनिर्मायमाणविन्देदम् ।

निरन्तरोन्मुहं कथमपि गोधनं प्रामरथ्यासु ॥]

अत्र बहुश एवैविधस्य गोधनप्रवेशस्यानुन्मीलितत्वेन चेतयः प्रतिफलनाद्यप्रत्यक्षायमाणत्वम् । यथा या—

शृङ्गो तुरङ्गमदमत्तगभीरघोरभाद्धारिशाङ्करवृषभ्रमणश्लणे यः ।

उद्भिन्नभापुरनिरन्तरजातरूपसंभारतारकितसानुरूपैति लक्ष्मीम् ॥ ५९५ ॥

अत्र कैलासस्ययविषयानुगतत्वेन प्रत्यक्षायमाणता । अनयोश्च देवापिप्रकर्षः । “ कि छत्रं किं तु रत्नम् ” इत्यादि । अत्र भूतस्य वर्णमानस्य श्रिविक्रमवपुषोऽप्यस्थाश्वर्षकारितादिना प्रत्यक्षायमाणता । यथा च—

एन्ति गअणपेरन्तसु कर्ह वि उन्मुहसमीरहीरन्ता ।
 थोओप्पातणिविट्टा सेलेसु विहंगसंगाआ ॥ ५९६ ॥
 [आगच्छन्ति गगनपर्यन्तेषु कथमप्युन्मुखसमीरहियमाणाः ।
 स्तोकोत्पतितनिविष्टाः शीलेषु विहङ्गसङ्घाताः ॥]

अत्र भूतस्य शैलावपतनविहङ्गोत्पतननिवेशादेः संभावनयोद्धितस्य
 स्फुरत्वेनावगतिः ।

यस्मिन्पश्य कुलाचलप्रभृतयः सर्वे स्थिता अप्यमी
 सम्प्रत्यस्थितकल्पतामुपगताः कालेन सोऽप्यन्वुधिः ।
 स्फूर्जद्दुद्वादशभानुभानुविगलत्पायःप्रथस्सङ्कुचन्
 ममोन्मानधिलोलसंकुलमिलत्सन्धिविस्थितिरस्थास्यति ॥ ५९७ ॥

अत्र भाविन्या अम्बुधियग्बन्धिन्या अवस्थाया स्फुरत्वेन प्रतीतिः ।

उत्कृत्योनृत्य कृत्तिं प्रथममथ वृथूच्छोफभूयांसि मांसा-
 न्यंसारिकवपृष्टपिण्डाद्यवयवसुलभान्युपगन्धीनि जग्था ।
 आत्तस्नाप्यन्त्रनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
 दङ्गरथादस्थिसंस्थं द्यपुटगतमपि प्रव्यमव्यममति ॥ ५९८ ॥

मा. मा. ५. १६

अत्र स्वभावविप्रवृष्टस्य प्रेनस्यावस्था साक्षात्कृता । अस्य च प्रायशः
 स्वभावोक्तिसंकीर्णत्वेऽपि न तदन्तर्भावः । मूर्ध्नायस्तु स्वभाववर्णनाभावेऽपि
 " किं तानम् " शब्दादी विविक्तत्वेन दर्शनात् । नापि स्वभावोक्तिरस्मिन्प्र-
 भवति । अस्मिन्कीर्णत्वेऽपि प्रत्यक्षपरिदृश्यमानवस्तुगतमूर्ध्नायस्वभाववर्णने
 सम्पत्त्वान्तो विविक्तविषयवर्णनभावात् ।

मूर्ध्नायस्वभाववर्णनेन विनापि साक्षा-
 दर्धप्रतीतिरिष्ट केषलभाविकाङ्गम् ।

शुद्धरसमप्रजननानुभवप्रसिद्ध-

सम्पदस्यभावभङ्गिनी तु भवेत्स्वभावः ॥ ॥ १०७ ॥

उदारचरिताङ्गत्वमुदात्तम् ॥ १०८ ॥

उदारचरितानां यत्र चरितं वसवन्तराङ्गतामुपयाति तदुदात्तम् । यथा—

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः

शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ॥

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ ५९९ ॥

अत्र वाक्यार्थाभूतस्य देशविशेषस्य उदारचरितजानक्याद्विचरितमङ्गतयोप-
निबद्धम् । यथा वा—

अत्रासीत्फणिपाशबन्धनविधिः शक्या भवद्देवरे

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः ।

द्विष्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापित—

स्तस्याप्यत्र मृगाश्च राक्षसपतेः कृत्वा च कण्ठाटवी ॥ ६०० ॥

अथ इन्द्रजिदादीनां उदारचरितं वाक्यार्थाभूतदेशाङ्गत्वेनोपात्तम् ।

मुक्ताः वेलिविसूत्रहारगलिताः सम्मार्जनिभिः हृताः

प्रातः प्राङ्गणसीमि मन्थरचलद्वालाद्घ्निलाक्षारुणाः ।

दूराद्वाडिमचीजशङ्कितधियः कर्पन्ति केलीशुका

यद्विद्वद्भुवनेषु भोजनृपतेस्तस्यागलीलापितम् ॥ ६०१ ॥

इत्यादावसम्भवि प्रजापतिनिर्मितमृदि षण्णाममृद्धिमद्भुस्तुयणं(न)मुदा-
त्तमित्युदात्तभेदो न याव्यः । असम्बन्धे सम्बन्ध इत्येवंरूपाया भवतिशयोक्तेः
शुद्धविषयत्वात् । न च विरोधादिरमनिशयोक्तिमूलत्वेऽपि विशिष्ट्यन्तर-
सम्भयोपेनालंकारान्तरता स्यात् । समुदात्तजनविश्लिष्टसम्भावेनालंकारान्तर-
तायामिष्यमाणायामस्यंभाष्यमानास्तद्विशेषादियणंनेऽप्यलंपारान्तरं प्रयजति ।

योऽध्यवसायः शुद्धस्सातिशयोक्तिर्विशेषतो यत्र ।

विनिश्चर्यन्तरयोर्गिरन्यालङ्कारविषयोऽर्सा ॥६०८॥ विवेकः ॥१०८॥

विशेषः कश्चित् । ततश्च रसादीन्प्रति रसादीनामङ्गत्वे रसचदादयोऽलंकाराः । अन्यत्र रसादिध्वनिरिति स्थिते वाच्यमानं प्रत्युदारचरितस्याङ्गभावः उदात्तालंकार इति सिद्धो विषयभेदः ।

रसादिगुणभूतयोरिव च वस्त्वलंकारयो-
र्यथा ध्वनिरुपेयते न तु कदाप्यलंकारता ।
तथैव परिगृह्यतामिह च भावशान्त्यादिषु
स्फुटा तदवधार्यतामिति रसादिभेदस्थितिः ॥

प्रधानतां यत्र रसादयो गता रसो रसादिध्वनिगोचरो भवेत् ।
भवन्ति ते यत्र रसादिषोपका रसाद्यलंकारदशा हि सा पृथक् ॥
निर्वेदादीनां सर्वदैवाङ्गभावात्प्रेयोऽलंकारः तद्व्यपेशो न वाच्यः ।
तस्मादेतेषां व्यङ्ग्यतायां ध्वनित्वं न प्राधान्यं कापि यस्मान्द्रजन्ते ॥
एतेन भावप्रशमादयोऽपि व्यङ्ग्यभास्सदैव ध्वनितां प्रयान्ति ।
ध्वनित्वमिष्टं यदि तेषु तर्हि न लक्षणीयस्तु समाहितादिः ॥

रसादेरङ्गित्वे ध्वनिरथ रसादीन्प्रति यदि
गुणत्वं तर्हि स्याद्रसचदनुगतोऽलंकारगणः ।
गुणत्वं वान्येऽर्थे घञ्जति यदि चोदारचरितं
तदोदात्तं भावस्थितिशबलतादी ध्वनिरिति ॥ निर्णयः ।

संकेओसुअमणओ गह्वइधूआकढस्त्रसञ्चविओ ।
ता.....ण चेअइ गोठरअम्भरं घोइ ॥ ६०२ ॥
[संकेतोत्सुकमना गृहपतिदुहितृकटात्रायलोकितः ।
ता.....गतो न चेतयते गोपुराम्भरं दोग्धि ॥]

अत्र गोपालस्य धेनुगमनेऽप्यम्बरदोहनेनोपहमनीयात्प्रत्य वाच्यार्थि-
शून्यत्वाद् वाच्यत्व प्रथमार्थोक्तिचरः शून्यतोऽङ्गत्वं ।

दाव रुद्रिअं जाव...दावकखीणो जाव खिज्जइ नआङ्गी ।
 दाव णिछसिअं वराइणं जावोच्छसिआ समप्पन्ति ॥ ६०३ ॥
 [तावद्दुदितं याव.....तावत्क्षीणो यावत्क्षीयते नताङ्गी ।
 तावन्निश्चसितं वराकयाः यावच्छ्वासाः समाप्यन्ते ॥]

अत्र वाच्यस्य “ तावद्दुदितं ” इत्यादिमुखेनोपनिबद्धस्य विप्रलम्भस्य
 यावत्सर्वैरेवारघत इत्यादिनाक्षिसः करणोऽङ्गम् ।

क्रन्दं क्रन्दं करुणकरुणं क्रन्दति स्रस्तकेशो
 लावं लावं रणितवलयं हारवल्ली लुनाति ।
 श्वासं श्वासं श्वसिति विततं ताडयत्यङ्गमङ्गं
 पातं पातं पतति नृपते मुष्टु कान्ताजनस्ते ॥ ६०४ ॥

अत्र नृपतिविषयस्य रतिभावस्य करणोऽङ्गतयोपनिबद्धः ।

अत्युशाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-
 स्तानेतानपि विभ्रती किमपि न ह्वान्तासि तुभ्यं नमः ।
 आश्रयेण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रर्तामि यावद्भुव-
 स्तावद् विभ्रदिमां स्मृतस्तय भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥६०५॥

अत्र नृपतिविषयाया स्तेभूमिविषयो भावोऽङ्गम् । यथा वा—

कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतम् ।
 अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि रोचते न मे ॥ ६०६ ॥

अत्रेशविषयभावं प्रति कालकूटविषयो भावोऽङ्गतयोपनिबद्धः ।

यन्दीकृत्य नृपद्विपां मृगटशरताः पश्यतां प्रेयसां
 श्रित्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः ।
 अस्माकं मुष्टुर्नर्तशोर्निपतितोऽस्यौचित्ययारानिधे
 विष्यस्ता विपदोऽरिखलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्नूयसे ॥ ६०७ ॥

अत्र नृपतिविषयं भावं प्रति प्रथमार्धोपनिबद्धो रमामामो द्वितीयाधर्षगतो
 भाषाभासोऽङ्गत्वेनोपात्त इत्युक्तस्य स्पष्टकारः ॥ १०९ ॥

एतेऽङ्गित्वेऽलङ्काराः ॥ ११० ॥

एते पूर्वलक्षितास्सर्वालङ्कारा अङ्गिनोऽलङ्कारान्तरत्थमप्राप्ता अपि तु तैरङ्ग-
भूतैरपस्क्रियमाणा निजनिजव्यपदेशभाजो भवन्ति । अन्याङ्गभावमुपगतास्तु
वक्ष्यमाणसकरालङ्कारान्तरव्यपदेशो भजन्ते । न त्वलङ्कारान्तरविविक्ततया
केवलत्वेन स्थिता निजव्यपदेशमर्हन्तीति वाच्यम् । वाच्येनार्थेनार्थसामर्थ्य-
रभ्येन ध्यङ्ग्येनालङ्कारान्तरेणासकीर्णत्वासभवेन शुद्धत्वाभावात् । भावे वा
चारुतातिशयविरह काव्यपदेशानर्हत्वम् । अर्हरे वा प्रविरलविषयप्रसङ्गात् ।
एव च प्रधानाभावस्थितत्वेन निजनिजालङ्कारव्यपदेशार्हत्वे पूर्वत्र क्वपि क्वपि
लक्षणोदाहरणेषु तस्य तस्यालङ्कारस्य यद्यप्यन्याङ्गतास्येव तथापि सभवमात्रेण
निदर्शनं कृतं न तु तत्र तस्यालङ्कारत्वेन, प्रधान्यभावात् । तथाविधस्य
लक्ष्यादभ्यूहस्तत्र तत्र कार्यं । यद्यपि च तत्र तत्रोक्तालङ्कारव्यतिरिक्तविच्छि-
त्तिप्रतिभासोऽस्ति तथाप्युक्तालङ्काराणां छायासवरेण भङ्ग्यन्तराभिधानेन वा
विच्छिद्यन्तरप्रतिभास आमुखे विद्येकोत्तरकालं तु तद्रूपतयैव निश्चय
इत्युक्तमेतेऽलङ्कारा इत्यलङ्कारान्तरबुद्धिर्न कार्येत्यर्थं । तत्र छायासकरो यथा-

यत्रयस्यति स्म स्मयवत्यशोके पदे रणन्नूपुरमायताक्षी ।

स्वैर स चक्रे तत एव मूर्ध्नि पद् वताशेषमहीरहाणाम् ॥ ६०८ ॥

अत्र पदकरणादनुरूपस्याशोककर्तृकस्य तद्वपु पादकरणस्य कार्यस्यो-
रपादात्समच्छाया, तथा पादाघातस्य तिरस्कारहेतुत्वेनानर्थपदे सर्वतरुणा
मूर्ध्नि पदकरणेन महत्त्वोत्पत्तिरूपस्यार्थस्येति विषयच्छायापीति न विच्छि-
न्यन्तरम् । यथा वा—

कादूण हिरण्यकखं पढमजमदसणगोअर जेण ।

णीआ णिअदसणपढ वगुहा त सोअर णमह ॥ ६०९ ॥

[कृत्वा हिरण्याक्ष प्रथमयमदशनगोचर येन ।

नीता निजदर्शनपथ वसुधा त सूकर नमत ॥]

अत्र हिरण्याक्षस्य यमदर्शनगोचरत्वानयनात्कारणात् सदस्य वसुधा-
दर्शनपथस्योत्पत्तिप्रतीतेस्तमच्छायाया विनश्यदवस्थाया वसुधायास्तामर्थ्या-

घमगोचरं गताया हिरण्याक्षदानेन स्वीकार इत्यर्थतोऽघसेयां परिवृत्तिच्छायां प्रत्यङ्गता । यथा च—

येनैव देवी नयनद्वयेन सा राजमार्गं कलयाम्बभूव ।

तेनैव वातायनतां गतेन ददर्श हर्षाकुलितः स्मरोऽपि ॥ ६१० ॥

अत्र देव्या राजमार्गदर्शनोपायभूतस्य नयनद्वयस्य स्मरेणाप्युपजीवना-
प्रसङ्गस्य देव्याश्चरिसुकथादिना राजमार्गदर्शनं स्मरस्य तु नयनवातायन-
निवासादिना निमित्तान्तरेणेति हेत्वन्तरेणान्यस्य स्मरस्यापि तथात्वमित्य-
नुवृत्तेश्च छायासंकीर्णता । भंग्यन्तरेणाभिधानाद्यथा—

धिग्धोष्ठं बहू मनुते तुरङ्गवक्त्रश्चुम्बन्तं मुरामिह किन्नरं प्रियायाः ।

श्लिष्टयन्तं मुहुरितरोऽपि तं निजस्त्रीमुतुङ्गस्ननभरभङ्गभीरमध्याम् ॥ ६११

शि. ४. ३८

अत्र तुरङ्गवक्त्रस्य चुम्बने आनुगुण्याभावात् वक्त्रस्य(?) चालिह्नमित्य-
माकृत्यरूपविषमोपसृत्तस्सर्वप्रकारेणानुगुण्याभाव उभयप्रापीति तुल्यायां-
न्तरयद्गुमानमुत्तेन स्थितानादरोपनिबन्धाद्भ्रमन्तरेणादरः । यथा च—

दिवमधिरोहति धरणी तारानिकरोऽपि लुठति धरणितले ।

न तु तव चरणस्मरणं मोघममोघस्मृतेर्भयति ॥ ६१२ ॥

अत्र धरण्या अन्तरिक्षप्राप्तिन्तारकाणां च धरणितलप्राप्तिस्मग्भाष्यास्याश्चरण-
तलमोघफलत्वस्यासंभाव्यतरोपनिबन्धाद् व्यतिरेकस्य निमित्तानुपादानादिना
भङ्ग्यन्तरेणाभिधानम् । अनया दिशा स्वयमेवान्यत्र विवेचनीयम् । अत्र चालं-
कारसमाख्ययालंकारापेक्षयाङ्गित्वं न समापेक्षया तथाप्यासंभवात् । अलंकारा-
पेक्षमा तु सर्वदाङ्गितयालंकारत्वम् । तेनालंकार्यमन्नापेऽनुप्रासोपमादेशलंकार-
व्यपदेशः । तदभावे तु शब्दार्थविग्रता । तेन यदुक्तमनुप्रासोपमादयोऽलं-
काराश्चित्रमिति तदयुक्तम् । चित्रत्वेऽलंकारत्वाभावाद् अस्मग्भावनिबन्धनेऽ-
लंकारत्वे चित्रत्वानुपपत्तेः । तस्मिन्नेतदलंकाराभावे चित्रत्वमन्यत्र त्वलंकार-
व्यपदेश एवेति ।

इह मुराररसादिमग्भवे स्यादुपमादी नियमादलंकृतीत्यम् ।

रसभाषविवर्जितस्य चित्रव्यपदेशो न पुनस्तदन्तिकेऽपि ॥

इति संक्षेपः ॥ ११० ॥

न संसृष्टिः पूर्वहानाच्चारुत्वाभावाच्च ॥ १११ ॥

सर्वेषामलंकाराणामन्योन्योपसर्जनतामप्राप्तानामेकत्र संसर्गस्संसृष्टिः यदुक्त-
मेपां तिलतण्डुलन्यायेन मिश्रत्वं संसृष्टिरिति । सा संसृष्टिर्नलंकारान्तरम् ।
पूर्वेषां सर्वेषामलंकाराणामभावप्रसङ्गात् । शब्दार्थालंकाराणां हि प्रायशो
व्यस्तसमस्तत्वेन स्थितिस्तत्र संसृष्टेरलंकाराभ्युपगमेऽनुप्रासोपमादीनां विप-
यापहारो भवेत् । शुद्धानामनुप्रासोपमादिवं मिश्रत्वे तु संसृष्टिरिति-
चेदन्ततो वृथानुप्रासेनातिशयोक्त्या स्वभावोक्तया प्रतिभया पर्यायोक्तेन वा
भंग्यन्तराभिधानरूपेण भवदभ्युपगतेन विशेषणभूतेन हेत्वलंकारेण प्राधान्ये
रसादीनां रसवदाद्यलंकारैर्वावश्यभाविनि संसर्गे शुद्धत्वाभावात् । भावे वा
रसादिवर्जनेन काव्यत्वाभावात् । यत्रापि च निपुणमन्यैरलंकारशून्यता तत्र
तत्र विहिता तत्राप्यवधानधनप्रधानधिषणैरनेकालंकारसम्भवो वाच्यादिभेदेन
प्रतिपाद्यते एव । तथा हि—

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।

यत्र सुतक्षीरतया समीरः सानूनि गन्धैः सुरभीकरोति ॥६१३॥

सू. १. ९

अत्र कपोलकण्डूनिवारणार्थं सरलघट्टनान्मकान्प्रवर्तितारप्रयत्नासम्भावित-
धिकस्य सानुसुरभित्वस्य पारंपर्येणोत्पत्तिरिति विशेषच्छायाया वाक्यार्थभू-
तायाः स्पष्टैव स्वभावोक्तिरङ्गम् । सुरभिस्समीरणसंसर्गात्मानूनां सुरभिरयमिति
तद्गुणच्छायापि । सुतक्षीरतायाश्च विघट्टितानामिति विशेषणद्वारेण पदार्थो
हेतुरिति स्वन्मतेन हेत्वलंकारोऽपि । सरलद्रुमभङ्गात्पदार्थोत्पत्तेस्मानुसुरभी-
करणस्य गुणोत्पत्त्यादनेन समाधानात्समतापि । तत्कथमत्रालंकारो न कश्चि-
दित्युक्तम् । यथा च—

निलोऽद्यमानो मठपीठिकासु विप्राप्रहारेषु निगृह्यमाणः ।

यन्त्रार्प्यमाणस्सुरसुन्दरीषु हा कष्टमित्येव कलिर्विरोति ॥६१४॥

अत्र कलिसम्यन्धिनः प्रसराभावस्य निलोऽद्यमानादिन्यतयाप्ययमानादा-
कष्टविरायासम्यन्धेऽपि सम्पन्नात्प्रातिज्ञयोक्तिः, अन्योऽपि दुर्गनादिमंटादिषु
हटेन प्रविषिधुर्निलोऽटनादिना हा कष्टं विरोतीति कष्टेस्तद्गर्मावस्तेदाप्यमायो-
क्तेरङ्गम् । यथा—

शाङ्गं तुरङ्गं चतुरङ्गसैन्यं बाहोर्बलं वीखरव्रतं च ।

स म्लेच्छराजोऽपि गलन्महेच्छो निनिन्द यत्रैव हि मन्दभाग्यः ॥ ६१५ ॥

अत्र स इति यः सर्वत्राप्रतिहशक्तिरवेन साहंकारो म्लेच्छराजः गलन्महेच्छ इति धर्मधर्मिणोर्विरूपयोस्संघटनाद्विषमः, शाङ्गं तुरङ्गादिकारणसामप्रयेऽप्य-
वस्कन्दनादेः कार्यस्यानुत्पादनाद्विशेषोक्तिच्छायापि, तथा म्लेच्छराजोऽपीति
अधिकादन्येषां राज्ञामसामर्थ्यावगतिरित्यर्थापत्तिः, निन्दारथधर्मसकृद्विदेशा-
च्छाङ्गादीनां प्रकृतानां वर्ण्यमानदेशाभिप्रायेणाप्रकृतानां वा तुल्ययोगिता,
यत्रैवेत्युक्त्वा तादृशतुरुक्त्वावस्कन्देऽपि न्याकुलतानुत्पत्तेः देशान्तरं तत्समं
नास्तीत्यार्थोऽसमालंकारश्च । यथा च—

स्वप्नेऽपि कार्यव्यसनान्निवृत्तिः स्वधर्मचर्यापरिपालनं च ।

एतावता केवलमेव यस्य जनस्समप्रोऽपि नियन्त्रितोऽभूत् ॥ ६१६ ॥

अत्र स्वप्नेऽपीत्युक्त्वा जागरणदशायामर्थात्तथावमित्यर्थापत्तिः । एतावता
केवलमित्यत्र नियन्त्रणानिवृत्तित्वात्पर्येण व्यसननिवृत्त्यादेशात्तस्य ज्ञापनपरि-
संख्या च । यथा च—

उद्विक्तवैदेशिकवादिदृन्दमदोदयं यत्र दरिद्रयन्ति ।

संपर्कतस्तार्किरूपुद्गयानां ते तेऽपि लीलाशुकशारिकायाः ॥ ६१७ ॥

अत्र शुकशारिकाणां तार्किरूपुत्तरवादिदलनायस्य धर्मस्योत्पत्तेः
तद्गुणः शुकशारिका अपीत्यर्थापत्तेरङ्गम् । इत्यमेवमादी नानलंकारता । अचिन्तु
स्पृष्टानेकालंकारमभवेऽपि नियतप्रदर्शनं कृतम् । यथा वा

प्राणेशो रिपुसम्पदामपि जगद्दीरप्रतश्रोत्रियो

निद्रशङ्कं मुत्ससंप्रमुत्समुदिताग्नेपप्रजायासिकः ।

प्रेमामक्तविलासपूततरुणीनेत्रोत्पलाभ्यर्चित—

स्त्यार्गाचित्यविवेकसत्यमुत्कृतयोऽभूत् कुटुम्बीकृतः ॥ ६१८ ॥

अत्र परयोपिता प्राणेशः कथं श्रोत्रियो भवतीति तथायासिकस्यापि सतोऽ-
चंनीयता सततमपि परोपनीयकत्वेन तुष्टम्यापि महन्निराश्रयणीयत्वमिति च
विरोधो न प्रदर्शितः । यथा वा—

देवः पुरः पतितमेष कृपानुरोधाद्दृष्ट्वापराधमपि रक्षति निर्विकारः ।
किन्त्वस्य चण्डमरिपण्डमकाण्ड एव तीव्रप्रतापदहनस्तृणवत्तृणेढि ॥ ६१९ ॥

अत्र दृष्टापराधस्य पुरः पतितस्यापि रक्षणमिति विशेषोक्तिः, किन्त्व-
स्येत्यनेन निर्विकारत्वादेः प्रतिपक्षतया तीव्राद्यनुनिर्देशाच्छान्दवैधर्म्यम्,
क्षमादियुक्ताभूपतिरूपात् कारणद्विपक्षस्य कृतायुक्तस्य विरूपस्य प्रतापस्य
प्रतीतिर्विपनालंकारस्य व्यंग्यस्याङ्गम् । अन्यत्तु ग्रन्थगौरवभयात् प्रदर्शित-
मिति तत्र तत्र तज्जै स्वयमेवाम्बुह्यम् । एवं चालंकारशून्यताया अस-
कीर्णालंकारत्वस्य चासंभवात् संसृष्टिसंकरावेव द्वावलंकारौ लक्षणीयतया
प्राप्तौ तद्भेदतयानुप्रासोपमादयो न तु स्वातन्त्र्येणालंकारतयेति । यदि च यथा-
कथंचिदलंकारान्तरविविक्तमुदाहरणं क्रियते प्रदर्श्यते वा तत्रापि भवतां
कथं समाधासः । अन्येनाप्यलंकारान्तरप्रदर्शनसंभवादसंभवे वा सन्न काव्य-
व्यपदेशं लभते । कष्टकल्पनया प्रवृत्तस्य चारुवायोऽगाद्युक्तत्वे वा प्रविरल-
विपरस्वमुपमादीनां स्यादिति । एतच्च भवद्भिः स्वयमेव “रसादिरूपस्तु
व्यङ्गयोऽर्थोऽलंकारान्तरं च सर्वत्राव्यभिचारीत्यगणयित्वैवालंकारा उदा-
हृताः । तदहितत्वेन तूदाहियमाणा विरसस्वभावहन्ति ” इत्यादिना ग्रन्थेन
कथितम् । तेन भवदुदाहृतानामेवानुप्रासोपमादीनां विविक्तत्वासंभवादुप-
मादिव्यपदेशानुपपत्तौ संसृष्टिसंकरोदाहरणे तवैव भवेदिति । किं च न
संसृष्टियत्नेन कश्चिद्यत्तातिशयः प्रतिभासते येनालंकारान्तरं कथ्यते । ननु
मीत्तिकपधरागेन्द्रनीलादीनां संसर्गे लब्धपरभागतया भासत एव चारुत्यान्त-
रम् । तद्वदिहापि स्यादिति चेत् न अनुप्रासादिना उपमादिना तस्य वा ते
सचेतसः कस्यचिन्न हि परभागोऽवभासते भिन्नजातीयत्वात् । समानजातीयानां
क्षानुबलतमान्वया यानुगतबुद्धिवत्त्वेन परभागो जायते न तु शब्दार्थयोर्भिन्ने-
न्द्रियप्राप्तत्वात् । शब्दार्थालंकारसंसर्गे चास्तातिशयस्यास्माभिस्संभेदनाभेद-
मिति चेत् न शपथप्रत्येयत्वात् । किं च

दग्धान्धगन्धगजकुम्भकवाटकूट-

संप्रान्तनिम्रघनशोणितशोणशोधिः ।

वीर्यलोकि युधि कोपकपायकान्तिः

फालीकटाक्ष इय यस्य करे दृषाणः ॥ ६२० ॥

तथा “एष त्वदाननरुचा” इत्येवमादौ सुस्पष्टेऽप्युपेक्षाविषये यैरुपमाभि-
हिता तेषां भवतामेवमादावत्यन्तातीन्द्रियार्थदर्शनाय केन योगीधरेण चक्षुरपि-
तमिति न जानीमः । लिम्पतीत्यादावुपमोत्प्रेक्षादीनां सजातीयत्वेन युक्तः पर-
भागप्रतिभास इति चेत्, मैथम् । न हि परभागावभासोऽलंकारत्वप्रयोजकः ।
सुकुमारासुकुमारवर्णसंसर्गोऽन्यालंकारत्वप्रसंगात् । प्रयुत लिम्पतीत्यादौ मति-
मद्भिः प्रक्रमभेदाख्यो दोषोऽभिहितः । न चेदेप एवमेव सर्वकाव्यस्योपलम्भात्
गुणस्तु कुतः । न हि सचेतसामेकस्मिन् विषये किमयं दोषः किं वा गुण
इति किं सित्तमसितं वेति यद्भवति विप्रतिपत्तिः । मौक्तिकादिवत्परस्परं
शोभातिशयहेतुत्वे चाङ्गाङ्गिसंकर एव स्यान्न संसृष्टिः । उक्तं चैतदेवमादौ
संकर एव । तथा हि न तावदयदशलाकाकल्पा अलंकारा एकस्मिन्वाक्ये
भवन्ति । दशदाडिमादिकाव्यवदसंबन्धप्रलापितापत्तेः । सम्यन्धश्चाभ्यु-
पगम्यमानो गुणप्रधानभावेनाभ्युपगन्तव्यः । द्वयोः प्रधानयोरप्रधानयोः
सम्यन्धासंभवात् गुणप्रधानभावेन चालंकाराणां सम्बन्धेऽङ्गाङ्गिभाषापर्या
संकर एव स्यात् । तथा च—

देवि क्षपा गलति चक्षुरमन्दतार-

मुन्मीलयाशु नलिनीव सभृङ्गमञ्जम् ।

एष त्वदाननरुचेव विलज्जमानः

पश्याम्बरं त्यजति निष्प्रतिभः शशाङ्कः ॥ ६२१ ॥

इयत्रोपमालिङ्गितस्य चक्षुरन्मीलनस्य वाक्यार्थीभूतस्य हेतुत्वेनो-
पात्तक्षपागलनोपपादस्त्वेनोपनिषद् उपेक्षाश्लिष्टः शशाङ्काम्बरस्याग इत्यु-
त्प्रेक्षायाः पारम्पर्येणोपमापोपकृत्येन तदङ्गता, उपमा त्वर्थान्तराङ्गत्वागमनाद-
परिम्लाना वाक्यार्थतामुपयार्ताति संकर एव न तु संसृष्टिः । एवं लिम्पती-
त्यादौ उपेक्षाद्वयमगत्पुण्यमेवेव दृष्टिनिष्कलनां गतेत्युपमाया वाक्यार्थी-
भूताया हेतुत्वेन गतामित्यङ्गत्वेन संकर एव । एवमुदाहरणान्तरेषु विशेषम् ।
परं प्रत्युपसर्जनोभूतयोर्म्यलंकारयोरप्यान्तरसम्बन्धाभावेन संकरो न संसृष्टि-
चालंकारः बन्धित् ।

अन्योन्यसम्बन्धविवर्जितानामलंकृतीनां विनिवेशनं चेत् ।

अनन्वितत्वाद्दशदाडिमादिवाक्यादिवद्दूषणमेव तर्हि ॥

अथान्वयोऽस्त्वेव परस्परं तद्गुणप्रधानत्वमवश्यमेवम् ।

तदा न संसृष्टिकथा गुणस्य पराङ्गतायां खलु संकरः स्यात् ॥

एकत्र चेदङ्घ्रिसङ्घतं स्याद्दूष्यं तदन्योन्यसमीलनेन ।

न सङ्करोऽन्यापि न वा गुणत्वं कार्यान्तरोत्पादनशक्तिमङ्गात् ॥

इति संग्रहः । यदि चायमलंकारः प्रधानमलंकारान्तरं प्रयत्नभूतस्तादाहयेव सम्बन्धस्तदापि चादेस्तमुच्चयप्रतिपादकस्यानुपादानादलंकारसमुच्चय आर्थो भवेन्न तु संसृष्टिः ॥ १११ ॥

अङ्गत्वे तु सङ्करः ॥ ११२ ॥

प्राधान्ये पूर्वेषामलंकाराणां यथोत्तमलंकारत्वम् । प्राधान्यं चान्येनोप-
स्कार्यता चावयार्थाभावेन बलवाचं च । एतद्विपर्ययोऽन्यालंकारोपस्कारकत्वे-
नाङ्गता दुर्बलत्वं च संकरालंकारः । एकाभिधानानुमेषेदलक्षणस्तु संकरो
नास्माद्भिन्नः । उपकार्योपकारकत्वं संगतारयो हि संकरः । एकाभिधानानु-
प्रविष्टयोरपि स्वरूपपर्यवसितत्वे संसृष्टिपर्यवहारान्तरस्यमेव । एवं
सस्यङ्गाङ्गित्वे तु संकर इति लक्षणं न कार्यम् । अङ्गस्यचदङ्गित्वेऽपि संकरा-
शुभगम उपमाफलंकाराणामुत्पन्न न्यायेन विषयाभाष्यमसङ्गात् । तेन प्रधान-
तायां उपमादीनां निजं निजं नाम अङ्गत्वे पुनरेषां सङ्करधीर्नाङ्गित्वेऽपि ।
ननु च—

त्वद्द्वयत्रयत्रये नवधीवनेन श्मश्रुच्छलादुद्दिरितधाफान्ति ।

चहामरागाहडमानमुद्राचिद्राविणो मन्त्र इव स्मरन्व ॥ ६२२ ॥

तथा—

यः कांमारहरः स ण्य हि यरस्ताश्रिय धैत्रकपा-

ग्ने षोन्मीलितमालतीमुरभयः प्रौढाः वदन्शानिलाः ।

सा धैयारिम तथापि चापसुरतन्यापारलीलाविधी

रेवारोपमि येतसीतशतले धैतसमुत्कण्ठने ॥ ६२३ ॥

इत्यादावुपमारूपकयोस्तथा विभावनाविशेषोक्तयोश्चैकस्यापि साधकबाधक-
 प्रमाणाभावादिनिश्चयेन सन्देहरूपोऽपि संकरोऽस्येवेति स कथं न लक्षितः ।
 तथा ह्याद्योदाहरणे किं चक्रचन्द्र इत्युपमासमासे किं वा चक्रमेव चन्द्र
 इति रूपकसमासे उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याश्रयणे मयूरच्यंसकादयश्चे-
 त्युभयथापि लक्षणसंभवेन साधकबाधकप्रमाणाभावात् सन्देहः । उत्तरत्र
 शीकण्ठात्मकस्य कौमारहरसञ्चिधानादिलक्षणकारणसद्भावेऽप्यनुक्तंटावपुपः
 कार्यस्यानुत्पत्त्या विशेषोक्तिः । कारणस्य कार्यस्य वा साक्षादभावस्यान-
 भिधाने विरुद्धमुत्पत्तेनोपनिबन्धात्साधकबाधकाभावात् सन्देहः । तस्मात्सन्देह-
 नापि संकरो वक्तव्यः । सदेहायोगात् । तथा हि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सन्देहः
 कस्यचित् करचरणादिदर्शनेन जातस्तद्दर्शनेन निवर्तते न तु सर्वेषां सर्वदा वा ।
 निवृत्तिस्थितैस्तदैवोत्तरकालं त्वन्यैरपि निश्चयनात् । अलंकारलक्षणं च सर्वदा
 सर्वत्र सर्वान् प्रतिपत्तुं प्रति प्रणीयते । न च सन्देहस्योक्तनीत्या तथात्वसंभवो
 नियतदोषकालप्रमातृगतत्वात् कतिपयप्रमाणुद्देशेन च नालंकारप्रणयनं युक्तम् ।
 न हि सम्भवति स एव सन्दिग्धं प्रत्यलंकारोऽन्यं प्रति नेति । न चालंकार-
 सन्देहः सर्वप्रमातृगत एवेत्यत्र प्रमाणमस्ति । अद्यापि कस्यापि निश्चयानुत्पा-
 दात् सम्भाव्यमिति चेत् न अन्यत्र सर्वसन्देहानां नियतत्वदर्शनेन तत्रान्तरेण
 बाधनात् । अदोषदेशादिगतत्वेन सन्देहम्युपगमे वस्तुनोद्योगप्रकतोरीरृता
 स्यात् । न च तथा युक्तम् । तत्र सन्देहसंकरः । यत्तु निश्चि तमन्योन्यः प्रल-
 लाप(?) न सन्देहसंकरः पृथगलंकारः सन्देहालंकारान्तर्भावात् । न हि यदन-
 सुधाकरादिव्योमर्थयोत्पमारूपकादिकव्योर्लंकारयोर्वा सन्देहो भिद्यते । तेनार्थ-
 सन्देहयदलंकारसन्देहोऽपि सन्देहालंकार एवेत्यादि तन्न्यायप्रतीतिबाह्यवा-
 द्यधीरणीयमेव । तथाहि—

निजप्रतीतिं सन्देहरूपां यत्ता परामृशन् ।

चास्येनोपनिब्रूति यत्स सन्देह उच्यते ॥

कविनोपनिब्रूय नालंकारस्य निश्चयः ।

श्रोतृणां कल्पते यत्र स तु सन्देहसंकरः ॥

तेन सन्देहादपि निबद्धरूपादुपनिब्रूयालंकारसन्देहोऽन्य एवेति भास्य
 तदन्तर्भावज्ञापि सम्भवति । ननु प्रदर्शितोदाहरणार्था मवापि निश्चया-

नुत्पादात्सन्देहोऽभ्युपगन्तव्यः । न ममानिश्चयेऽपि सर्वेषामनिश्चयानिश्चयात् ।
 न चानिश्चय एव । तथा च त्वद्वचनचन्द्र इत्यादाद्युभयथा समाससम्भवेऽपि
 न सन्देहः । यथा ह्यनेकार्थत्वेऽपि गवादिशब्दानां गामानवेत्यादीं प्रकरणादि-
 यशेन निश्चय एव तद्वदप्रापि शब्दशक्तिपर्यालोचनेन स एव युक्तः । तथा हि
 उत्सर्गस्तावदर्थं यदभिधापरपर्यायया ध्रुवा शब्दाः प्रत्यायका इति । गण-
 न्तराभावात्तु तदभावे लक्षणाश्रयणम् । तत्रोपमासमासे श्रुतिः । लक्षणा
 तु रूपकसमासे । श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्ग्यायसीत्युपमासाधकमन्नावा-
 क्थं मुल्यार्थवाधकहेतुकलक्षणाश्रयणम् । अवाधेन गतौ सम्भवन्त्यां बाधग-
 तिरप्रामाणिकेति न्यायात् । सुखं चन्द्र इत्यादौ सामानाधिकरण्याश्रयेण
 गत्यन्तराभावे लक्षणात्मकरूपकावलम्बनम् । न चात्थं वेदादौ शब्दकगम्येऽर्थेऽ-
 र्थं नियमो न तु काव्यादौ पुरुषेच्छानिवन्धनव्यवस्थितौ । प्रत्युतोपमाया
 रूपकं चाकृतातिशयवदिति कथं तत्परित्याग इति स्वाशयस्यैवावधारणात् ।
 एवमपि रूपकस्यैव युक्तत्वेन सन्देहापोहात् । न च प्रयोजनानुसारि वस्तु येन
 सप्रयोजनतया रूपकं शब्दप्रतिपाद्यं भवेत् । न हि शीतार्थिनो वह्निः
 शिशिरतामुपयाति । न च शब्दशक्त्यभावेऽनुचितार्थपरिग्रहो युक्तः अन्यथा-
 पमापरित्यागात्ततोऽतिशयवदुत्प्रेक्षाद्येव सर्वत्र यथा ऋश्विद्वृष्टेःत्युपमादे-
 रस्तमयः स्यात् । अतश्च न सन्देहः यद्भवतिरेव सन्देहोऽभ्युपगतः । सन्देहो
 ह्युपमापक्षस्य बाधकाभावे भरति । अन्यथा रूपकनिश्चयप्रपन्नात् । सुट्कार्यो-
 त्मकोपमाबाधकाभावे च कथं लक्षणिकरूपकरशोलासः । तदनुहासे च कथं
 सन्देह इत्युपमेवात्र निश्चिता ।

मुख्यार्थोपन्यबाधश्चेन्नारितं तर्हि न संशयः ।

रूपकस्य समर्थस्य तदानीं परिनिश्चयान् ॥

यद्यपि चोपमासमासक्षेऽपि लक्ष्मीर समासानां प्रायशो लक्षणास्वा-
 तथाप्युपमायां समासे लक्षणा न तु चाक्ये । रूपके तु चाक्येऽपि लक्षणेऽप्येकत्र
 लक्षणाभ्यस्य लक्षितलक्षणेति उक्तपक्षेऽपि न तुल्यम् । एवमुत्तरप्रोदाहरणादा-
 यपि सन्देहो न युक्तः । तथा चात्र तथापि तत्र सुरतस्यापारलीलाविधौ देवा-
 शोधयि वेतस्त्रिरुत्तले चेतस्मन्पुण्ड्रानुपपत्तेरेव साक्षाच्छब्देनावगमाद्विभाषनेन
 निश्चितेति कस्मिन्देहमभिदर्शित अन्यत्र तथापीत्यत्राज्ञात्पदसमन्वयमात्रात्
 महद्व्यमानिनः । एवमुदाहरणान्तरेषु विवेचनीयम् ।

इत्थं साधकमानसम्भवत्रलात्सन्देहसंभावना
नालंकारगता कदाचिदपि यत्राङ्गाङ्गिभावात्कचिन् ।
सर्वेषां विषयापहारकरणार्त्रकाभिधानस्थितिः
संस्पृष्टयुक्तनयात्र तत्परिमितो युक्तस्त्रिधा संकरः ॥

तस्मात्समस्तविषयप्रतिबन्धकारे

संस्पृष्टिसङ्करयुगे दलिते विदूरम् ।

प्राधान्यतः स्वविषयं स्वविशालमाप्य

सर्वोऽप्यलंकृतिगणो रमतां चिराय ॥ इति

नदलंकारसन्देहाभावादङ्गत्वेनैव संकर इति स्थितम् । उदाहरणम्—

कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमन्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया ।

चलितया विदधे कलमेतलाकलकलोलकलोलदृशान्यया ॥ ६२४ ॥

अत्र सल्लवाक्यव्यापकत्वेन प्रधानस्यानुप्राप्तस्य परिपोषकत्वे स्थितं
यमकमिति शब्दालंकारस्य यमकस्याङ्गतया यमकसंकरः । अर्थालंकाराभा
यथा—

प्रभामहत्या शिखरेव दीपन्निर्माणयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।

संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥ ६२५ ॥

अत्र पूतत्वविभूषितत्वयोर्धर्मयोर्योगपद्यात्ममुद्ययस्य वाक्यार्थभूतस्योप-
माङ्गमिद्युपमासंकरः । न चात्रोपमानामन्याङ्गभूतानामेकग्रावस्थानादग्नि संसृ-
ष्टिरिति वाच्यम् । यतः समुद्ययालंकारं प्रतीयमप्यङ्गमयमपीति समुद्ययेनो-
पमानानां संगतत्वात् । उक्तनयेनार्थसमुद्यय एव स्यात् । अत एव मालोप-
मादय उपमाभेदत्वेनोपेक्षितास्तत्र द्वेस्मिन्नुपमेये उपमानयोगपद्यादुपमा-
समुद्ययभवेनोपमाया अलंकारान्तरसङ्कीर्णत्वमेव युज्यते । न चालंकारान्तर-
समर्गनिबन्धनो भेद गणयितुं युक्तो भेदानन्वयप्रसङ्गात् । एषो उक्तनयेनात्रे-
केषामारोपागो रोगपद्यासंभवेन एषस्यमुद्ययायोगान्मालारूपकं भेदत्वेन
रक्षितम् । न तु मालोपमादयः । यथा वा—

यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं त-

दावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।

दिग्धोऽमृतेन च विपेण च पक्षमलाक्ष्या

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥ ६२६ ॥

मा. मा. १. २९

अत्र कटाक्षस्य दृष्टस्य चेतसि प्ररोहाख्यो धर्मो निखातत्वाख्येन धर्मान्तरे
निगीर्थ संभावित इत्युपप्रेक्षाया वाक्यार्थाभूताया हृदयशब्दस्य स्वान्तवक्षो-
रूपार्थद्वयप्रतिपादकत्वेन घेतसो वक्षसाभेदेनाभ्यवसायाच्छ्लेषमूलातिशयोक्तिः
निखातत्वोपपादकतयाङ्गम् । हृदये निखाततादिलक्षणवाक्यार्थोक्षिप्ता कटा-
क्षस्य याणरूपतेषुपादानेनान्यार्थगतिरूपं पर्यायोक्तमुपप्रेक्षापरिपोषकम् ।
दिग्धोऽमृतेन च विपेणेति विरोधोऽपि वाक्यार्थपरिपोषकत् । विरोधेन च
वाच्येन वाधितमुर्यार्थतया कटाक्षस्यानन्दमोहात्मकविरुद्धकार्यद्वयोत्पा-
दकताप्रतिपादनद्वारेण विलक्षणस्य विरुद्धकार्यद्वयस्योत्पादनरूपमचिन्त्यमपि
लक्षित प्रकृताङ्गम् । यान्त्यावृत्तवृन्तशतपत्रनिभमाननं वहन्त्येति उपमालं-
कृतोऽर्थ आवेगोत्सुक्यनिग्रन्धनमाकस्मिकदर्शान्तरगमनसमये पुनःपुनरप-
लोकनं गाढप्रमानुबन्धनसूचकतया न कदाचिद् हृदयादपमरतीति गर्भिताति-
शयोक्तिर्निखाततोपप्रेक्षानुप्राणिका एव । यद्यपि च मुहुश्शब्दस्य सहृदयतावि-
तयापीए सकृदवलोकनेनोत्सुक्यादिप्रतीतिः न रसपरिपोषकः कश्चिदिति
पौनःपौन्यार्थे योजितः । प्रतिक्षणं विलोकेनेन च कटाक्षानामनेच्छेऽख्ये-
पर्याभिधानागतया भेदेऽप्यभेदरूपयातिशयोक्त्या तदेकतानमानगतया
कटाक्षविरुद्धेऽपि तदवधारणाद्विशेषोक्तिर्ध्वज्यते । अन्योऽपि राजाष्टास्त्रो
नियतमानो यलितकन्धरः पृष्ठानुलङ्घानां हृदये याणान् विपादिदिग्धाशि-
म्वनतीत्यप्रकृताधर्मावच्छेदाप्रकृतस्येति समागोभिरप्यङ्गम् । अयं चार्थः क्विना
संभावनयोल्लिखित इति सूक्ष्मवस्तुग्यभावधर्मानास्त्वभायोभिराहिता प्रति-
भावि । हृदये निखात इत्युपप्रेक्षयावयवाम्तररूपलक्ष्यत्वेन हृदये सातिशये
पुनःपुनरप्यङ्गनिवेशनेन विश्रादिपरतन्त्रतया कथमेतस्य मदाभागरघोर.पल्लव-
विभ्रमणं प्राप्यते इत्यवयवार्थारो व्यज्यते । एवमत्र वाच्यानामुपमादीनां
हृदयस्य चाचिन्त्यरस श्लेषपर्यायोक्तादेरगामामध्यलक्ष्यस्य एववावाधातिश-

योक्तेः साक्षात्पारम्पर्येण चाशक्यालंकाराङ्गभावात्सङ्करः । श्लेषादीनां च सर्वत्रार्थसामर्थ्यलभ्यतैव । न ह्यौपम्यप्रतिपादकेवादिवच्छब्दानेकार्थताप्रतिपादकं पदं किञ्चित्कुत्रचिद्व्युज्यते । नापि लक्षणा, मुख्यार्थबाधाद्यभावात्, किन्तु वाक्यस्वरूपप्रतिपादनालभ्यमनेकार्थत्वादिकमित्यर्थसामर्थ्यतैव श्लेषादेः । यथा वा—

अण्णत्थ कुणसु जोण्हां मा चन्द समुद्दवरिसओ होहि ।

उज्जोइअं धरं णो दइआसुह्चन्दकन्तीए ॥ ६२७ ॥

[अन्यतः कुरुष्व ज्योत्स्नां मा चन्द्र समुद्रवर्षको भव ।

उद्योतितं गृहमस्माकं दयितामुत्तचन्द्रकान्त्या ॥]

अत्रान्यत्र ज्योत्स्नाकरणनिषेधार्थमिति परिसंख्याया वाक्यार्थीभूताया मा चन्द्र समुद्रवर्षको भवेति समुद्रवर्षमग्न्यन्धाभावात्तत्सदृशमस्मद्गृहे ज्योत्स्नाकरणमिति प्रतीत्या निदर्शनालंकृतोऽर्थो हेतुतयोपात्तत्वादङ्गम् । समुद्रवर्षणवद्भूत्वा ज्योत्स्नाकरणरूपस्य प्रयत्नस्य विगतफलत्वेन विचित्रमपि निदर्शनाङ्गं सत्परिसंख्यायाः परिपोषकम् । व्यथतायाश्चोपपादनार्थं ज्योत्स्नाकरणस्य कार्यं गृहद्योतनरूपमन्यतस्सिद्धमिति द्वितीयार्थं हेतुरपात्तः इति हेतुलंकारः । अधिकगुणायाश्च ज्योत्स्नाया अनादरात्मकं प्रतीपमर्थसामर्थ्यप्रतीत शब्देन वृत्तेन वाक्यार्थीभूतायाः परिसंख्यायाः फलमिति शब्दतः परिसंख्यायाः प्रधानत्वेऽपि प्रतीपस्यार्थात्प्राधान्यम् । यथा वा—

तावमवणेइ ण तहा चन्दणपद्धो वि कामिमिहुणाणं ।

जह दुरसहे वि गिम्हे अण्णोण्णालिङ्गणमहसी ॥ ६२८ ॥

[तापमपनयति न तथा चन्द्रनपद्धोऽपि कामिमिधुनानाम् ।

यथा दुःसहेऽपि प्रीण्णेऽन्योन्यालिङ्गनमुत्तर्द्धिः ॥]

अत्र चन्द्रनपद्धरूपादुपमानादन्योन्यालिङ्गनस्याधिक्येन तापापनयात्प्यतिरेकस्य तापजनकाद् गाढालिङ्गनात् तापस्योपशम इति प्यापातसंकरः । यथा वा—

अहरन् इदयं तस्य शृङ्गाररहितविभ्रमाः ।

नितम्बिन्यो घनभुयः शमिनो न तु योपितः ॥ ६२९ ॥

अत्र नितम्बिनीनां मुल्यात् (?) वनभुवां हृदयहरणं न तु योपिता-
मिति असाकल्याणमकं विषमम् । तस्य च शृङ्गाररहितविभ्रम इति श्लेष-
मूलातिशयोक्त्या साम्येन योपिलक्षणनितम्बिनीरूपकारणसद्भावेऽपि चेतोहरण-
कार्यानुत्पादात् शमिन इति उक्तनिमित्तदर्शितव्याप्तिका च विशेषोक्तिरङ्गम् ।
वनभुवश्चेतोहरणकर्तृत्वे ज्ञापिते ज्ञापन(?)त्रोपिन्निषेधाथमिति परि-
संख्यापि । यथा च

चन्द्रसरिसं मुहं से सरिसो अमण मुहरसो तिस्सा ।
सकअग्गहणभासुज्जलचुम्बणं कस्स सरिसं से ॥ ६३० ॥
[चन्द्रसदृशं मुखमस्य सदृशोऽमृतेन मुखरसस्तस्याः ।
सकचग्रहणभासोज्वलचुम्बर्त कस्य सदृशमस्याः ॥]

अत्र सुधाधरसयोः चन्द्रामृतसमत्वेन रभसचुम्बनस्य न केनचित्सादृश्य-
मिति सामर्थ्याधर्तीतिरसमालंकारो वाक्यार्थीभूतस्य सर्वेषां सदृशवस्व-
भावादसाकल्याण्यस्य विषमस्याङ्गम् ।

मरणाहिनतो अहिअं ण दुक्करं अत्थि जीवलोअग्ग्मि ।
उप्पज्जइ तहुक्खं मरणं जरसोसहं होइ ॥ ६३१ ॥
[मरणादधिकं न दुष्करमस्ति जीवलोके ।
उत्पद्यते तदुःखं मरणं यस्यापथं भवति ॥]

अत्र सातिशयदुःखरूपतया सर्वदा निश्चितस्य मरणस्य दुःखान्तरोत्पत्ति-
समये दुःखमाश्रयतावगम इति परभागस्य श्लोपात्मकादपि मरणस्योपधरूप-
तया गुण इति प्यत्यासः परिषोपकृत् । यथा या—

रवखउ यो दरपीअत्थणम्स धीअं त्यणं पि ममान्तो ।
हत्थो हरहरिअवरद्धभागममिरो कुमारम्स ॥ ६३२ ॥
[रश्मत्तु यो दरपीतस्तनस्य द्वितीयं स्तनमपि मार्गयन् ।
हस्तः हरदतउखेर्धभागभ्रमणशीलः कुमारस्य ॥]

अत्र स्तनद्वयस्य साहचर्येणोपनिबद्धस्यैकदर्शनात्स्तनान्तर संस्कारप्रबोधने न तदस्तीत्यनवगमाद् भ्रान्तिमान् करभ्रमणरूपस्य प्रयत्नस्य मोघतया विगतफलत्वमिति विचित्रस्योपस्कारकः । यथा वा—

छान्तानि वक्त्राणि विहारकेलिविशारदानां शरदातपेन ।

वामभ्रुवां चन्द्रिकया क्रियन्ते श्रीखण्डचर्चासु निरादराणि ॥६३३॥

अत्र श्रीखण्डचर्चासु निरादराणि चन्द्रिकया क्रियन्ते इति तापापनय-
रूपस्य कार्यस्य चन्द्रिकारूपात्कारणान्तरात् प्राप्तादधिकगुणस्य श्रीखण्डचर्चा-
त्मकस्य कारणान्तरस्यानादर इति प्रतीपस्य शरदप्रवृत्तेरातपमुखेनोत्पन्नस्य
दोषरूपस्य सन्तापस्य चन्द्रिकामुखेन निवारणरूपेण गुणेन समाधानास्त-
मताङ्गम् । स्थितरय च छान्तत्वस्य चन्द्रिकया निवारणात्प्रत्यादेशच्छाया ।
यथा वा—

एकेण कवटबलिबंधणेण भुवणे ण माइ गोविन्दो ।

अच्छरिभं भमइ पिआ ओणमिअमुही तिवलिवन्धे वि ॥ ६३४ ॥

[एकेन कपटबलिबंधनेन भुवने न माति गोविन्द ।

अश्वर्यं भ्रमति प्रियावनतमुत्पी त्रिवलिवन्धेऽपि ॥]

अत्र कस्यचित्परिमितमपि अपूर्वं किञ्चित्त्वत्तोऽतीव (?) दर्पं भवत्यन्वस्य
। यपरिमिततथाविधरचनया गर्वस्य न ऐशोऽपीति प्रस्तुतस्याप्रस्तुतमुखेन
प्रतिपत्तिरित्यप्रस्तुतप्रशंसायाः श्रेयमूलातिशयोक्तिगर्भो गोविन्दादिप्रपाया
त्यतिरेकः । तथा च एकबलिवन्धनेन गर्वोत्पत्तिदशनेन दर्शितव्याप्तिका
त्रिवलिवन्धेऽपि न गर्वोत्पत्तिरित्यनुत्पत्तिनिमित्ता विदोषोक्तिः । यद्यपि चात्र
शाब्देन धृत्तेन प्राधान्यात् विदोषोत्पत्तेरेव वाच्यार्थाभावमथापि प्रस्तुतवस्तुप्रति-
पादनतात्पर्येण वाच्यप्रवृत्त्या सामर्थ्यावमिताया अप्रस्तुतप्रशंसाया मुख्यतेति
प्रदर्शितव्याप्तिका विदोषोक्तिः परितोषवृत्तिरेव ज्यायः ॥ रामः । समाप्तोऽ-
यमलकाररानाकरः कृतिमहामहोपाध्यायभट्टप्रवीणरमन्त्रिपुरस्य तत्रभवतः
पण्डितभट्टधीशोभाकरमित्रस्य ॥

श्रीश्रीयर्मपुरेण प्रज्ञालयवता मया ।

रत्नारराभिधः पोषेऽलंकारो लिखितः शुभः ॥

अलंकाररत्नाकरसूत्राणि ॥

- १ आमुखैकार्थपदं पुनरुक्ताभासम् ।
 २ तुल्यरूपसमुदायावृत्तिर्यमकम् ।
 ३ द्वयोर्द्वयोः समुदाययोः साम्यं
 छेकानुप्रासः ।
 ४ अन्यथा तु वृत्त्यनुप्रास एव ।
 ५ तुल्यभिधेयभिजतात्पर्यशब्दा-
 वृत्तिर्लोटानुप्रासः ।
 ६ पद्मादिलिपिवर्णवन्चित्रं च
 चित्रम् ।
 ७ उपमानेनोपमेयस्य सादृश्यमुपमा ।
 ८ कल्पितेन कल्पितोपमा ।
 ९ तैर्नैव तदेकदेशेनावसितभेदेन
 वानन्वयः ।
 १० तद्विरहोऽसमः ।
 ११ परस्परमुपमानोपमेयत्वमुपमे-
 योपमा ।
 १२ सामान्योद्दिष्टानामेकस्य निर्दर्शन-
 मुदाहरणम् ।
 १३ अन्यपरमयोगादार्थगीपम्यं
 प्रतिमा ।
 १४ रक्तवर्त्मस्य निर्देशेऽप्रस्तुतानां
 प्रस्तुतानां वा मुख्ययोगिता ।
 १५ मिथ्याणां दीपकम् ।
 १६ यावद्द्वयेऽसद्वृत्तिवस्तूपमा ।
 १७ प्रतिबिम्बेन दृष्टान्तः ।
 १८ अराति साम्यभेदे निर्दर्शना ।
 १९ सदृशानुभवात्स्मरणे स्मृतिः ।
 २० अन्यासज्ञात्कौतुकविनोदो विनोदः ।
 २१ अनुभवस्मृत्यादिप्रत्युहौ व्यासंगः ।
 २२ उपमेयादन्यस्य न्यूनत्वं प्रति-
 कूलत्वं वा व्यतिरेकः ।
 २३ सजातीयस्यातद्वर्त्मत्वं च ।
 २४ अधिकगुणस्यानादरः प्रतीपम् ।
 २५ उद्दिष्टस्य प्रतिपक्षतयानुनिर्देशो
 वैधर्म्यम् ।
 २६ आरोपो रूपकम् ।
 २७ नियतधर्महानावारोप्यमाणस्याति-
 साम्यमभेदः ।
 २८ प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः ।
 २९ विषयस्य मुख्यस्य वापह्वयेऽन्य-
 विधिरपद्रुतिः ।
 ३० तस्यापि सन्दिह्यमानत्वे संदेहः ।
 ३१ सम्भावितसम्भाव्यमानापौहो
 वितर्कः ।
 ३२ विषयित्वेन सम्भावनमुत्प्रेक्षा ।
 ३३ अन्यरूपतया निश्चयो भ्रान्तिमान् ।
 ३४ एकस्यानेकधा क्लान्तमुपदेशः ।
 ३५ सम्भाव्यमानस्य प्रतिभा ।
 ३६ सदर्थोक्तावसम्भाव्यमानस्य
 क्रियातिपत्तिः ।
 ३७ अप्यवसानमतिशयोक्तिः ।

- ७६ विशेषस्यान्येन समर्थनमर्थान्तर-
न्यासः ।
- ७७ सर्वथा सम्भवोऽसम्भवो वा
व्याप्तिः ।
- ७८ साधनात्साध्यप्रतीतिरनुमानम् ।
- ७९ परप्रत्यायक लिङ्गं हेतुः ।
- ८० अनिष्टापादनमापत्तिः ।
- ८१ दण्डापूपिकयापतनमर्थापत्तिः ।
- ८२ असम्भाव्यहेतुफलप्रेषणं विधिः ।
- ८३ अन्यनिषेधार्थोऽपि विधिर्नियमः ।
- ८४ प्राप्तस्य परिसंख्या ।
- ८५ प्रत्यापत्तिः प्रतिप्रसवः ।
- ८६ नानाफलप्रयुक्तः प्रयत्नस्तन्त्रम् ।
- ८७ प्रसङ्गादन्यार्थः प्रसङ्गः ।
- ८८ विरुद्धयोस्तुल्यत्वे पाक्षिकत्वं
विकल्पः ।
- ८९ धर्मयोगपञ्चमन्यस्यापि तत्करत्वं च
रामुन्वयः ।
- ९० विनियमः परिवृत्तिः ।
- ९१ क्रमेणैकमनेकप्रान्यथा वा पर्यायः ।
- ९२ आरोहावरोहादिः ममः ।
- ९३ रूपधर्माभ्यामाधिक्यं वर्धमानवम् ।
- ९४ विपर्ययोऽवरोहः ।
- ९५ सम्भावनवाञ्छया वात्रिशयोऽति-
शयोक्तिः ।
- ९६ उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वानुबन्धिव
विपर्ययो वा वृत्तला ।
- ९७ अन्यधर्मस्वीकारस्तद्रूपः ।
- ९८ धमसाम्याद्देदाप्रतीतिर्मांलितम् ।
- ९९ तस्या कुतश्चिद्विवेको विवेकः ।
- १०० शत्रुभूतस्वाधोन्तरोपलब्धौ पर-
भागः ।
- १०१ निगूढस्य प्रतिभेद उद्भेदः ।
- १०२ गूढताकाशोपनिबद्धं गूढम् ।
- १०३ सूक्ष्मार्थसूचनं सूक्ष्मम् ।
- १०४ उद्भेदप्रच्छादन व्याजोक्तिः ।
- १०५ अन्वया सम्भावितयोः शब्दार्थ-
योरन्यथा योजन वक्रोक्तिः ।
- १०६ राम्यक् स्वभाववर्णनं स्वभा-
वोक्तिः ।
- १०७ विप्रवृत्तस्य प्रत्यक्षायमाणत्वं
भाविकम् ।
- १०८ उदारचरिताद्गत्यशुदात्तम् ।
- १०९ रसभावतदाभासानां रसाद्यद्गते
रसवत्त्वैगज्जस्वीनि ।
- ११० एतेऽङ्गित्वेऽर्थाकाराः ।
- १११ न संसृष्टिः पूर्वदानाणादत्या-
मावाच्य ।
- ११२ शङ्कित्वेऽनु सद्वरः ।

अलंकाररत्नाकरसूत्राणि समाप्तानि ॥

अकाराद्यनुक्रमेण अलंकाररत्नाकरस्थोदाहरणानुक्रमणिका ।

The figures refer to verses.

अग्वतु सिसिरसमष्ट कामीग ३७४

अंग्रे गीतं सरसकण्ठय ४७४

अङ्गे न्यस्योत्तमाङ्ग ५९१

अङ्गाइ पतणुभाइ ३१०, ३९२

अङ्गानि चन्दनरमादपि ३४४

अङ्गे पुलभ अहर ४१

अङ्गेषु सान्द्रहरिचन्दन ४६६

अद्यासण्णो आण कीरइ ३१७

अज्ञानादथवाधिपत्यरमसाद् १८०

अण्णाय कुणमु जाण्हा ४५३, ६२७

अण्णमहिलापम्प द देव ५४२

अंतसीकुमुमप्रभ मुये ५०५

अत्ता ण्य णिमज्जइ ४४९

अयुद्यास्तरवस्ततोऽपि ५०६

अयुद्या परित स्फुरन्ति ६०५

अग्रान्तरे कश्चन चाग्निभाव ३१४

अग्रान्तरे समायान्ती दृशो २३६

अग्रामृत क्रिमपि यत् २३२

अं री शीकृणिपाशयन्दनविधि ६००

अय कदिति हितेऽपि सोमपाल २८२

अय बहुचरतोऽस्य चापपाणे ४५०

अद्विष्टिपेच्छिअ मा करेहि ४६३

अद्वेष्टे दर्शनोक्कण्टा द्ये ४१५

अधिनोद्धकुलस्मदाधिक ३७९

अर्नन्नरत्नप्रभवस्य यस्य ३७

अनियतैरदितस्मिन्न विराजत् ७५

अनिवारितापसपद पण्हीना २६

अनेकशोऽह विमृशन्नपीथ १५०

अनेन सार्धं सरयूव्रनान्ते १९१

अन्यतो नय मुहुर्तमाननं ४२७

अन्यदा भूयग पुसश्चमो ३६०

अंपाङ्गतरले दृशी मपुर ५३४

अपूर्वय घनुर्विद्या भवता ३०८

अंघ्रिल्लहित ण्व घानर ६५

अभेदमृदस्तवकाभिरागता ५३२

अमन्दरागाकुलमानमस्य ३७६

अमितस्ममित प्रार्थ २७५

अंमुष्मिहोपप्यामृतसरसि १३२

१ वि ६५ २ वि २२५ ३ विष्णुमा ५८६ वि १७२ ४ वि ९८
 ५ वि १७२ ६ गा १/४८, स क ५३८८ ७ नवगा १२, ४१, वि १८०
 ८ गा ७६७ वि २०, का म ३२३, ५/१३७ ९ वि १८० १० का
 म ५/११९ वि ३३८ ११ नवगा. ६/९- १२ वाग्गा १०/१०, का म
 ५/११६ वि ३३१ १३ नवगा ३ १ १४ गा ३२५, १५ का म
 ५/१२८ १६ उ १/३ १७ उत्तर ४/४ १८ विष्णुमा ९/९९, वि १३४
 १९ गा क ४/५९ २० गितु २४४ २१ का म १०/५४६ २२ अ
 ग ९६ २३ नवगा ४/१८ वि २११ २४ का म. ४/५७.
 २५ का. म. १०/४३२, अ ग ९६

अर्धमृतेन्दुकलासहोदराऽस्यां सुतनुः १
 अर्थं मार्तण्डः किं स १४७
 अर्थिं प्रमत्ते सिचयं गृहाण ४२५
 अरंण्यरुदितं कृतं शिव १२६
 अलिङ्गपसुत्त विणिमीलि ५५०
 अर्वासः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः १३३
 भर्त्सो मनुष्यमात्रेण लक्षितः ३३१
 भस्ति प्रयापरमदैन्यसुखा २३८
 भ्रंक्षप्रतिममाधेयं स्तनद्वन्द्वस्य १८३
 भ्रंस्याः सर्गविधौ प्रजापतिः १४२
 भ्रंशं लज्जालुङ्गी तस्त ५७१
 महमस्थितपङ्कजोत्करः ५८४
 भ्रंशमेव गुरुः सुदारुणानां ९८
 अहरन्हृदयं तस्य ६२९
 अर्हो महत्साहसमेतदेव ५१
 अहो विधात्रा सृजता जगन्ति ५०
 अहो सुखस्यानुपदं सदैव १६
 अकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया ५२०
 आकृष्यादावमन्दप्रह ५८१
 आचारापचयं सद्ये खलु २६१
 अज्ञापरः पञ्चशरः पुरस्तात् १८५

आणन्दणं मह लोभमाण ४६२
 आदावन्वुनिधिस्ततश्च ५०९
 आपदां दर्शितः पन्थाः २६८
 आवाल्यादपि यो विदारित १९३
 आभोगिनौ कुण्डलिनौ २६४
 औलिङ्गितुं शक्तिमुत्तीं च ५४
 आलिहमाणीभो वि चित्त ३४८
 अंवरजिता किञ्चिदिव ५८
 आविर्भवत्याशु पिकायलीयं ५८९
 आश्लिष्टोऽपि हुताशनो
 आसन्नामरवाहिनीसहस्रः २२८
 आसां जलास्फालनतत्पराणां ५३७
 आसीत्तस्य समुत्सुकः सुरपतिः ४१२
 आह्लादिचन्द्रवदना स्फुरता २१८
 इति रतिसमयोपदेशयुक्त्या २२३
 इत्थं कृशाङ्गयो विरहः ५९०
 इदं मदं चन्द्रमसस्समन्ताद् २०६
 इन्दुलिप्त इषाक्षनेन १८६
 इन्दुदयश्चन्दनमिन्दु ५२८
 इमिणो सरकेग सती ५१९
 इयं भुजङ्गी किमु सिद्ध १४६

२६ नवसा. ५/५६; अ. स. ५४. २७ फा. प्र. १०/४१८. २८ वि.
 १८३. २९ अ. स. १००. ३० गा. १/२०१ स. क. ५/१६८. ३१ फा.
 प्र. १०/४३०; वि. ६५. ३२ विममा. ८/४४. ३३ विममा. १/१०;
 फा. प्र. १०/४२०; अ. स. ८६. ३४ गा. २-२७. ३५ फा. प्र.
 १०/५५७; अ. स. २१०. ३६ नयता. १/१०. ३७ रघु. १/१५.
 ३८ वि. ९९. ३९ वि. ९३. ४० कु. ३/५४; वि. ३७. ४१ विममा.
 ३/५५. ४२ वि. ११२. ४३ बालरा. १/४२; स. क. ४/१०३; अ.
 स. १४३. ४४ वि. २१४. ४५ स. क. ४/५२९.

ईह किं मति स्फुरति ६३
 उभ जलधरमालाणु जलध्व २८९
 उक्तानुक्तदुरक्तचिन्तनविधौ २५५
 उगाच्छठ दिग्गणहोऽत्यमेठ ३७२
 उच्चमर दौलन्तीइ तुज्ज ३९३
 उज्जुभरणं ण तूसइ ३५७
 उच्छ्रयोऽसृष्य कृत्ति ५९८
 उक्षिप्त सह कौशिकस्य २१४
 उरसृज्य गीतमसमाप्य ८६
 उदिते भास्करे कापि ४०७
 उद्यमेव त्रिभुवनसुर २८६
 उद्भित्तर्वदेशिकवादि ६१७
 उद्यमेन्ति दहद्या जह ३२३
 उष्पाद्भयदग्वाणं वि खलाणं ३३४
 उत्तानि शर्व स्वयि तण्डुला २९४
 उन्मौ यदि ज्योतिः पृथक् ३९१
 उल्लासो कृतिकान्नामकालमूर्च्छां १२१
 उल्लोकरभरणवस्त्रं च १३५
 उपाप्रवाल दुमयष्टिपलया ११६
 ऐक्यं कार्यं गुणिनो ४६७
 ऐक्यं स्फटिकतटानुमिन्न ५२७
 एक दन्तच्छदय स्फुरति ३८४

एकान्तकान्तदलसुन्दर ७
 एकैण कवचवलिधधेण ६३४
 ऐक्ये हि कालसारो ण ४३७
 एगे कुणन्ति छिद् पभइ ३९४
 षणीदश कुलिशदुविपह २९२
 एतत्पातालकुक्षिभरि चिर ३७०
 एतस्मिन्नापि थापरकं चतुरा ५२२
 ऐहैहमत्ते भुवणे मुदर २८
 णन्ति गभणपेरन्तसु कह ५९६
 एमेभ जेणो तिस्मा ८
 ऐपे श्रीकण्ठकण्ठच्छवि ५८०
 ऐपा स्थली यत्र विचिन्वता १५१
 एसां वसन्तमासो भह घरइ २६९
 क कृष्णसर्पमुपगच्छति क ४
 केंठकोणविनिविष्टमीना ते ६०६
 केंठस्य तस्या स्तनयन्धुरस्य ३०५
 कर्त्तवे समालोक्य कान्यवुज्जा १९२
 कर्त्तां एतच्छरानां जतुमय २४३
 कश्चिर्कान्ताविरहगुरणा ५९९
 कर्पोलकण्ठ करिभिविनतु ६१३
 कर्त्तुरीतिलकन्ति भालपणके १६०
 कर्त्तस्व व ण होइ रोसो ५७४

४६ नवता १०/६ ४७ गा ५ ७६ ४८ मा मा ५/१६, का प्र
 ४/४३ ४९ नवता १८/३ ५० गा ३ ४८ ५१ वामन ४/३/१०
 ५२ वि २२ ५३ गिपु ४ २६ ५४ गा १ २५ ५५ गा ४/३
 ५६ प्य १२४ ५७ वि २२१ ५८ रतु १३/२३ अ य ७३/
 वि ८१ ५९ वा प्र ४/४६ ६० कु २/४२ अ ग १७१
 ६१ विष्णो ९/९८ ६२ वेणी ५/२६ ६३ म १/१ ६४ कु १/९,
 ६५ क ५/१०३ वि ३३१ ६५ अ य ७६ ६६ प्य २३,
 ६७ क ४/८५, का प्र ५/१३६

काचो मणिर्मणिः काचो ३०६
 कादूण हिरण्यकव्वं पढम ६०९
 कान्ते नितान्तमेतैर्यचनैः ५७७
 कान्त्या विलुप्तानि विलोचनानां ४५७
 कां विसमा देवगर्हं ४४६
 किं शाकानि न सन्ति १७९
 किं कर्णपूरैर्यदि साधु ९९
 किं च्छत्रं किं नु रत्नं ५०४
 किञ्चित्कोपतरङ्गितभुवि ४७६
 किं तारुण्यतरोरियं १४४
 किं नु स्पूलफलमसूः ३२५
 किंमोसेव्यं पुंसां ४४४
 किमिदं पास्याभरणानि ४९२
 किं पङ्कजं किमु १४१
 किं व्याप्यविन्दुवृन्देन ५
 किं भणिमो भण्णइ २५७
 किं भूपगं मुहदमग्र ४४३
 कीर्त्ती श्विअ णासइ २२
 कुक्षे कोटर प्य कैटभ ५०७
 कुन्तैरन्तरितप्रधेपु ३६९
 कुमुदवनमपध्रि श्रीमद् १०५

कुलमलिन भद्रा मूर्तिः ३४९
 कुलिसी तालेइ धरा ५२१
 कुविअ वि परन्मुहाणं ३९५
 कुविआणु पाभपडणेग ३६६
 कुमुमसौरभलोभ ६२४
 कृतप्रकाशो परितोऽपि २८३
 कृताद्भद्रः कम्बलकालियान्यां ६६
 कृतोपभोगो मन्दारमालाभिः २९५
 कृपणेन समो दाता २००
 केकानिभान् घटय ३३८
 कोऽपह्यस्तुं योग्यो ५७६
 कोपादपावृत्तमुखीणु यत्र ७७
 क्षीणः क्षीणोऽपि शशी ८७
 क्रन्दं क्रन्दं करण ६०४
 क्रान्तकान्तवदनप्रतिविम्बे ३३६
 क्षान्तानि चक्राणि पिहार ६३३
 कनिज् शिलीनादः षष्टि २५३
 क्व घर्तते मघनयेति १५४
 कोऽकार्यं शासलस्मणः ७३
 खिमिय जलं जलमिय रं ३३
 खेदः कि रन्तु दयिते ५५८

६७ नवगा. १/८७.
 ६९ वि. २०८ ७० वि. १८०.
 वि. १९६. ७२ कु. ५/४४; अ. स. १९२.
 ७५ पा. म. १०/५२३; अ. म. १९३.
 ७८ शिशु. ११/९४; स. क. ३/७८.
 १०/५०८; अ. म. २०३; वि. १७४.
 ८१ नवगा. ९/५५.
 ८३ शिशु. १०-३; स. क. ३/१४५.
 अ. स. २४०. ८५ पामन. ४/२/१५; अ. स. ४०.

६८ वा. म. १०/५३५; अ. स. २१७.
 ७१ पा. म. १०/५२२; अ. स. १९३;
 ७२ वि. ५४. ७४ वि. ५.
 ७६ गा ३-७२. ७७ वि. १८०.
 ७९ स. क. ५/३६८; वा. म.
 ८० शिशु. ६/१४; वा. म. १०/५६८.
 ८२ स. क. १०/४६२; अ. स. १०३.
 ८४ स. क. १/११७; वा. म. ४/५४;
 (४)

खेर्त्तनीनां सुरपतिपुरीवार १००

गज जलद जाद्विच्छं ४४२

गिज महं चिअ उवरिं ४४१

गिण्ठयोररणिमा दशि ४३, ३२८

गीतं तिरश्चीनमनूरसारथेः १७३

गन्धेन सिन्दुरधुरन्धरवक्त्र २९

गहरइसु ओच्चिपमु वि ५४८

गैहवइ गओम्ह सरणं ५६८

गौडकान्तदशनक्षतप्यथा ३५२

गायन्तं च रदन्त ११३

गुणानामेव दौरात्म्याद्भुरि ४०९

गृहमध्यनिरातेन धनेन ४२९

गौरौङ्गवा निजलायप्यमीलितं ५४१

ग्रीमतरणं तरण्या नघवञ्जुल ५५७

घनात्तिमिरविरोधक समारं २२९

घासं गोभ्यः किं न दत्तेति ५५८

घैकोर्यं ण्य घनुरा ५९

घक्रे श्रीविश्रमार्कं कनक १७५

घेक्षुस्तदुन्मेपि सदा मुखे ९३

घशच्छुम्बति काञ्चना २०१

घश्लष्टाक्षभमरा ४००

चण्डीशकोदण्डमथाप मङ्गं ४१६

चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासा ५२९

चैन्दसरिमं मुहं से ६३०

चन्द्रश्चन्दनपिण्डपाण्डुर २०३

चन्द्राकंचक्रघटनहुरथा ५४६

चैर्यैस्त्रिव्यामित्यवधारितं ५००

चोंपाचार्यस्त्रिपुरविजयी ३७१

चिरं चित्तोद्याने घरसि १४३

चिरसंठिओ वि विगलइ ३१५

चूँडामणिपदे घत्ते यो ७०

चूणंन नागारदलैः क्रमुकैश्च ५०१

चेनस्सौरयं किमपि भजने १९५

चोरिअरंमणाउलिण् पुत्ति ३४७

जइ देवअ पसण्णं मा मह ५१३

जई देवरेण भणिआ ५५९

जइ घच्चसि वथ तुमं २६०

ज चेव मुउलणं लोअणाण ३८६

जणणीं दुद्धधज्जा ४५८

जनेरथाने भ्रान्त कनकमृग ८९

जहं गहिरो जह रअण ३२९

जह जह मअस्स हरण ४८५

८६ वि. २०८;

८७ गा ६ ६६

८८ विक्रमा ११/६६

८९ तिगु १/१

९० वि ३९

९१ गा ३ ९७

९२ वा म ४/६४

वि १७४

९३ ग व ४ १२५, वा म १० ४८०,

वि १४१.

९४ विक्रमा ८/५७

९५ वा म. १ ३, वि ६

९६ अ ग ९५

९७ नवसा १/४

९८ गा ३/१३ ग व ४/२, ५/१४४

९९ तिगु १/३

१०० बालरा २/३७, वा म ७ २०३

१०१ अ ग. ९७.

१०२ पि १७३

१०३ ग व. २/३७०

१०४ वा म ५/१३५

१०५ वा म १०/५७४

जह धालतगलीला जोव्वण ५२४
 जोईअ वणुहेसे कुज्जो वि २६२
 जोमंत कमलालक्ष्मी ५६
 जाने जंगन्मोहनकौतुकेन १६२
 जाहे च्चिअ तुह चाओ १०६
 जितश्रेन्मृगशावाक्ष्या ४३४
 जेण परक्कमणिहिणा ४०५
 जो जेहेसे विहवसारी २८७
 जो रणमुहम्मि रण्णा ३१९
 जोव्वणवुड्डी कमला १४०
 जो सरहसपिअपरिरम्भ ४६
 ज्यायान् धन्वी नवधृत १०७
 ठाऊण जह् पिरिवरवह् ४१३
 हुण्हुण्णन्त मरीहासि ३०
 णं ' अ रूव ण अ रिद्धो २८१
 णरणाह तुज्ज किञ्चि ८०
 णेवेणुण्णिमामिअवत्स ४५
 णवर च्चलिण् चन्द्रम्मि २१३
 णहमाणकच्चग्गहताटणे ह ४६४
 णेरैअणो ति परिणअ १६८
 णिअ कण्ठसठिओ विर ५६५
 णिदे ' च्चिअ वन्दिज्जिउ १०१

णिहोसो ण हु कोइ ४०८
 णूण दाव सचीण् ५४४
 णोहेइ ' अणदमणा भत्ता ५६२
 त ' वीक्ष्य वेपथुमती २७६
 तक्खणविहलपरम्मह ७८
 त च्चिरेण गतायासा १३
 तेण्णैथि कपि पइणो १८९
 तेते पपात जलधी ११०
 तत्तत्ताण्डवडामरव्यसनिनी ३९०
 तत्ताण्डवश्रवणताळ ४६८
 तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिका ८५
 तस्परशंशीनलमुख विनिधेहि ८२
 तेह्हेणुना युगपदुम्मिपितेन ३५
 तेनुंवरपुरव्यन्योऽसी १
 तनोतु भूति दहतादघानि २७९
 त तुज्ज णूण दिण्ण ५३०
 तपणाहि ससी सतिणो ५१०
 तरलाविणहि दरविअसिण्णिहि ४४
 तरलेऽस्तमिते सिंतेणुता ४०२
 तेस्यं हि प्रवयतो जगयुष ४८४
 तस्या सान्द्रविलेदगमान ८४
 तावदधनन्तमुभगेन्मयने २५३

१०६ गा ३/३०, ध्व ११३ १०७ विप्रमा ७/१०, वि ९९
 १०८ नासा १/३३ १०९ गा ३/१२ ११० ध्व ए ११६, वा म
 १०/४०७ १११ वि १५९, ११२ वा म ४/८९ ११३ ग ता ६१
 ११४ वि २०८ ११५ वा म ३/१८ ११६ कु ५/८५, रा क
 ५/७, वि १५६ ११७ अ ता १३३ ११८ नासा २/९७
 ११९ एणु ५/६७ वि ४० १२० वा म ९/३९१ १२१ नासा १२/४६
 १२२ ग म ३/८१ ग म १९२

तोवैमवणेइ ण तहा ६२८
 तिष्ठामः सीष्टवेन रुकुटमुर ७४
 तीभिं मुहाहिं तुह मुहं ४८८
 तुह चण्डि गण्डपाली ६९
 तुहं मुहसारिच ७ ९६
 तुह सेष्णाभिण्णपाआर ४६१
 तृणं कान्ना विरसस्य ५८, १०९
 तृप्तियोगः परेणापि न ३८
 त्रयीमयोऽपि प्रथितो २७७
 त्वं चेसंचरसे वृषेग १९०, ४३७
 त्वेत्पानखरत्नाना ६८
 त्वेदंभ्रमादंवं द्रष्टुं ४९
 त्वदुपासनया घर्मा २९८
 त्वद्वक्त्रचन्द्रे भवयौवनेन ६२२
 त्वं द्वित्राणि पदानि ३१३
 त्वय्यर्धासनभाजिकिन्नर ५७३
 यणमुभमूलणिभम्बे १०३
 बहभम्भि दिट्टमेते विमल ४७५
 दक्षिण्णोग वि एत्तो मुहंभ ४३५
 दग्धान्धगान्धगजकुम्भ ६२०
 दट्टूण पुण्णघन्द पोमिव ५६०
 ददरोमैकैलमिअस्म वि ६२

दलिताइ वसासोणिअपिच्छिळ २९१
 देशां दिनस्य तीव्रयं २३७
 दातुं वान्छति दक्षिणेऽपि १६७
 दाते यर्यकणार्थितां शमयिता २५६
 दाव रुदिअं जाव ६०३
 दाहप्यसंगो अलिआणलेण ३८८
 दिवमधिरोहति घरणी ६१२
 दिवैमप्युपयातानामाकल्प ३४३
 दीवाओ अरुणं सिअं ४८९
 दुक्खेइ लंभंइ पिओ ५१६
 दुर्गेति संवेत्र गेतां प्रसिद्धिं ९२३
 दुर्जनदूषितेर्मनसां पुंसां १६६, १८७
 दूतीमदानो दयितोपभोग ५५४
 दूरंपैवासे समुहो सि २५४
 दूरादागतवानिति द्विज इति ४८१
 र्दंतेरनिबद्धमुष्टेः कोश १२९
 र्दो दग्धं मनसिजं ३५०
 र्दयेन्ते मानमोत्तमाः कल्हंसा ५४३
 र्ष्टास्वप्ने क्षगिति कनक ८३
 र्ष्टिं हटेन पिद्धाति ४२
 र्ष्टिं हं प्रतिवेशिनि ५६९
 देयां शिलापट्टकवाटमुद्रा २४९

१२३ गा. ३/८८, ग क ५/२१३	१२४ गा २/७९	१२५ गा ३/७
१२६ अ. ग. १२७	१२७ विज्जमा ८९, अ. ग ९८	
१२८ प्रति ६०, अ सा ९०	१२९ गा १/८५	१३० गा ४, १९
१३१ नवगा २, ५८	१३२ वि ५७	१३३ क ९६, का म १०/५६०.
१३४ ४/५	१३५ नवगा १/४३	१३६ वि १३३
१३८ वि ४९	१३९ विज्ज १४.	१३७ वि १४७
१४० विज्जमा ७ १२.		का म १०/५६७, अ सा. १७४.
१४२ विज्जमा ७/८, अ ग. १५०.	१४१ द क १/१९, ग क १/१९८	

देवं वा सुरनायकं सफलता २७०
 देव त्वद्गुणवर्णनेन सुखयत्या १९४
 देव श्रीजयपाल एष समरे ३०७
 देव स्वैरं रजनिरमणि १११
 देवः पुरः पतितमेव ६१९
 देवाकर्णय नाकिनां पुरि ३१
 देवि क्षेप्यं गलति चक्षुः ६२१
 देवि त्रैलोक्याणाम्बुजस्मृति १४५
 देवोदेहमत्र तथा चपला ४७९
 धौर्मालिलिङ्ग सुखमाह्नु २२५
 धौरं कश्चिदाश्रिता प्रविततं ३३०
 द्वारं वेदिभिरावृतं बहिरपि ४५९
 घत्ते नेत्रनिमीलनानि पुरतः ३३७
 घनेन जौर्धते प्रज्ञा प्रज्ञया २९६
 घन्धैसि या कथयसि प्रिय १९९
 घन्ध्याः खलु वने वाताः १९६
 घन्धेलोऽसि जह वि सुन्दर ५३१
 धौर्वैव विअलिअधम्मिला ५९२
 ध्यानादानान्मुकुलितदशाः १७४
 न जाता रागसर्वस्व ४१२
 धन्वाश्रयस्थितिरियं तव ४९३
 न पञ्चादुद्भूतिर्न जडसहवास ९२

न भवति भवति च २३, ५१५
 न मयाकार्यपराधः ५७८
 न यस्य स्वर्गजयिनः २०२
 नवोन्मुवाहप्रतिविम्बवत्यां ५३८
 न विषं विपदित्वैर्हो १३९
 नागेन्द्रैर्हस्तास्त्वचि ८८
 नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगता १०४
 निजजनपदरञ्जनेन राज्ञां १८८
 नितम्बंविम्ब्यातिभरेण दोला ५३६
 नित्यनर्तितकटाक्षशिताखं ३१२
 निन्देन्तु नीतिनिपुणा अथवा ४७१
 निपीय येस्यै क्षितिराक्षिणः ६
 निर्हर्षादानसम्भारमभित्ता २८०
 निर्लोठ्यमानो मठर्पाठिकासु ६१४
 निर्हासु भास्वत्कलनूपुराणां ३८५
 नीरागा मृगालाञ्छने मुसमपि २०८
 नूनं प्रियपरिष्वङ्गात् १६१
 नृप प्रहीतुं न यमत्र २४२
 नैते तन्वि कथाः ५८२
 पत्न्यालणकघटा जारदंरुणे
 पततु धारिणि यातु ३६८
 पतःयधो याल्युधैः ४०

१४३ अ. स. १४५. १४४ वि. ५५. १४५ क. ७/२९;
 का. म. ४/२७. १४६ श्रीकण्ठ. ५/२३; अ. स. ११४. १४७ अ. स. १६९.
 १४८ वि. १७१. १४९ का. म. ४/६२. १५० अ. स. १३७.
 १५१ गा. ७/६५; का. म. १०/५५; अ. स. २१५. १५२ गा. ३/९१.
 १५३ मठ. ४; का. म. १०/५१३; अ. स. १९०. १५४ नयगा. १/५३.
 १५५ वि. ६३. १५६ ऊ १/३६; वि. १०३. १५७ विक्रमा. १०/३४.
 १५९ नै. १/१. १६० वा. म. ४/५७, वि. १५९. १६१ अ. ग. १९१.

पद्मोद्भवो विहितपदा ४८६
 पद्मेश्वरफणामु तद्गल ४५६
 पयसीय जरतपणं मरुतीय १८
 पयोधरभराटोपदर्शन १४९
 परिजोसविभमिण्हिं भणिअ ५४९
 परिणाममहुरएलभरेहि १९८
 परिपिअरितो सिताम्बरै २१६
 परिणमविसारिथणआ १५३
 पंश्यामि तामिन इत २४६
 पसिअ पिण् कौ कुविआ ४४८
 पाणिप्रस्थैर्यकुलमुमनस्सौरभ ३४०
 पादाश्लुजे मज्जति सुन्दरीणा ३६५
 पायास व कुमुदकुन्दमृणाल ११५
 पासे पुरओ वेरन्तअम्मि ४९७
 पाहुणिण तम्मभोगैय तुण ५६६
 पिअअ पडिरएट्ट मणो ३३९
 पिअदर्शनमुहरसमठलिआट्टे ५३९
 पिअअहि दोवि उवाभा ४७०
 पिनाकिन मूतिपु मवि ३८७
 पुद्गुमित्त पारण अघर २०७
 पुण्डरीकैस्महरिगैमान्त्र २७१
 पुण्य प्रेधागोपहित यदि १७८

पुष्पाणामेत्र निन्दामचकमत २०७
 पुष्पोद्भूतैराभरणप्रयोग २७८
 पुमिआ कर्णणाहरणेन्द १६४
 पूर्णेन्दुना मघलवाङ्कितेन ७३
 पृथुता सति दुस्मता ५८५
 पृथुरमि गुणै कीत्यां १७०
 पृथ्वि स्थिरां मव ४३९
 पृथ्वीय खलु पीटिका ३२७
 प्रकाश गृह्य पुसस्य १४
 प्रजेना विनयाघानाद्रक्षणाद् ४२२
 प्रेण्योक्तिभिर्मुनिरपि ४७
 प्रथमचूतादृक्कणपूरै ४६९
 प्रैयुना मधुनत्र काननमर्दी २११
 प्रथम पीयते दृष्ट्या तनो ४९८
 प्रेभोते पृच्छन्तीरनुरहमवृत्त ७२
 प्रेभामहरया शिग्रयेव ४७८, ६२५
 प्रारम्भस्ममि परपुरा ४००
 प्राणेशो रिपुमन्यदामपि ६१८
 प्रातश्चन्द्रमरीचिगुन्तरुचो ४९१
 प्रैतिश्रीरेव कम्माद् पुनरपि १४८
 प्रांवादे सा पधि पधि च १६५
 प्रियेनमहदय पियश तन्वी ३०३

१६२ विजया १४ ६१ १६३ गा ४ ४१ १६४ नगागा १२ ३६;
 वि १११ १६५ मा मा १ ४० १६६ गा ४ ८४ ११७ गा. ४ २६,
 ग क. ३/१२७ १६८ पु १/४४ ग क. ५/११० अ ग ८६
 १६९ गा ४ २ रि ५८ १७० रि ४१ १७१ वाटरा १/४८ अ ग १४०
 १७२ एपु १/२४ रि १८५ १७३ नवगा. १०/४७ १७४ विजया.
 ४/११९ १७५ वि ९७ १७६ पु १ २८ १७. २०९ अ ग ३३
 १७७ अ. १०९ १७८ अमद १०२ अ ग १७७ वि ५६ १७९ वि १७१

फर्मुच्छवणिहोसं केण वि ३४२
 फरुसवणे इह माए ५६७
 बर्तं हन्तासित कालो २
 घन्दीर्ह्यं नृपद्विपा मृगदशस्ता ६०७
 चैवन्ध घम्मिलमधीरदष्टे २८८
 बलाभामेहनहेण नहसि १५७
 बहिर्भावप्रेक्षा बहुविधवि २२४
 बंहुंवल्लहस्त जा होइ ४८०
 बहुविविहकगभरण ४८३
 बंहुंसो वि कहिज्जन्त ८१
 बाणेन हंत्वा मृगमस्य २५०
 बाणैरेव शरै स्मरेग ३५६
 बिभ्रतोऽद्भुतनिधेरागाधता ३००
 ब्रह्माभोज सनाल ध्वज १५९
 बिम्बोष्ठ बंहुं मनुते ६११
 भक्तिर्भवेर्न विभवे ४४५
 भक्त्या यत्र दिदक्षमाणमपि ३२०
 भयमेकमनेकैम्य शत्रुभ्यो ३४५
 भवत्प्रतापेन जगाल सोऽपि २७४
 भवत्प्रतापेन भ्रमणध्रान्तस्य ११२
 भुवप्रभादण्ड इवोष्पंगामी १५२
 भूभारोद्बहनाय वाहननटा ४११

भूरि दुर्भस्कुदुम्बडम्बर २८४
 भूपा भोगैरहीना दधद २४१
 भ्रमति हृदयावर्ते तावत् ४९४
 भ्रमर भ्रमता दिगन्तराणि ३२
 मअणाहितामलेगं इभ ३७७
 मभवसमन्धरभमरेहिं को २९९
 मंजैत पयसि पश्चिमसिन्धो २१९
 मदामोदेन शक्रेभो भाङ्गारै ५४०
 मदैरिण केठोराशोरिय २०४
 मध्येसभ सुकविकोविद ३६१
 मन्त्रेथ प्रविशति स्म सुरायां ५१८
 मम बलहेण राया णूण २०५
 मरणाहिन्तो अहिभ ण ६३१
 मलअपवणपहाविप ५८३
 मलयनरस्तधिलिसतनवो ५३३
 महं शीरेन्द्रकल्प दिशु १६९
 महाविभूतिप्रणपधतुर्धा २२१
 महिलोसंहम्सभरिए तुह १५८
 महीभृत सुभ्रैवतोऽपि दष्टि ६१
 मोगेदुमपरसपवणस्म सामि १२०
 मोगो गुणेहि जाअइ गुणा ५२६
 मौरिसंयमुत्सायं विचार्य २६६

१८० गा ४ ६९ १८१ वि २४ १८२ का प्र ५/१२०, वि २३८
 १८३ विक्रमा १०/५६, वि ८४ १८४ गा १/७२ म क ५/४४६
 १८५ गा २/९८ १८६ विक्रमा ० ७/१०, अ स १५० १८७ दिगु. ४ ३८
 १८८ का प्र १०/५२५, अ स, १९४ १८९ ११/३ १९० विक्रमा
 १५/१४ १९१ विक्रमा ११/५४ १९२ यामा ४/३/१० का प्र
 १०/५५८ अ म २१३ १९३ गा २/८२ का प्र ४/७२ अ स ७६
 वि ७ १९४ कु १/२७ १०५ गा ४/४४, म क ५/२१५
 १९६ वि १७७ १९७ का प्र ५/१२४, ७/२६३

योग्येष्टी जटाजाल तारवी ५२
 यो यैर्लंघ्याप्रसङ्गेन छिन्न ४२०
 योऽसौ जात्या चरणरहितो ४०४
 रक्खत घो दरपीअर्थणस्स ६३२
 रक्खिज्जइ सासक पट्टिज्जइ १७
 रत्तादायस्य गुणिनस्सहसा २३०
 रच्छाभरिम जार तहणी ५६१
 रजोभि र्येन्दनोद्धूतै गजैश्च ३६
 रविमण्डलमि पाभाल ३२४
 रविस्थितांनो परिवर्तनाय १५५
 राज्ये सार वंमुंथा वसुन्धराया ५०८
 रिउणो सम्पत्तिसमूसुपुहि ३४१
 रोहम्भूलाभिगौरैरुगपति ५०३
 लङ्कालभाणं पुत्तभ वसन्त २४०
 एच्छी दुहिआ जौमाउओ हरी ३३३
 लक्ष्मीप्रेमपर पुरातनमुनि २७२
 लावण्यकान्तिरमला मलिनात्र ३१६
 लोविण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र १८१
 लिङ्गेषु यत्नपनमिन्धुशिखस्य ३२२
 लिम्पतीव तमाऽज्ञानि १५६

लुप्तवीओ अङ्गमाहवीणं ४३८
 वेंवेंप्रस्यन्दिस्वेदबिन्दु ५६४
 यक्षस्थली रक्षतु सा ४२३
 वेंचंच मह ध्वव एक्केइ २५९
 वेंणैवसिण् विअत्थसि ४१८
 वासैरै कतिपयैरमासर २४७
 वनान्तदेवतायेण्य पान्य ११४
 वनेचैरोणा वनितासखाना १२८
 वर हुतवहज्जवाला २६३
 वर्जर्नयो मतिमता दुर्जन ४१०
 वल्लहदढोवगूहणसुहारसो २६७
 वेंवेंसाअरइपओसु रोस ११९
 वेंचालतैपा पुरत कयीना १२४
 वाणिभ्रंअं हत्थिदन्ता कुत्तो ४४७
 वाताहारतया जगद्विपधरै ५२३
 विअडपअवन्धयन्धवसिरिणा २३४
 विच्छित्तिनमंपरिकर्मविधौ १७६
 विण्णैणोण मअविस ३५१, ३५५
 विदलित्तैत्तकलारि ४६५
 विधीयै भूमेस्तलमस्तवण्टक ४०६

२१८ प्रतीहा ६० अ स ९० २१९ वि १८५ २२० रघु
 ४/२९ वि ६, ३९ २२१ विक्रगा ७/६ अ स ८१ २२२ रु ७/९७
 स क ३/५७ वा म १०/५३३ अ स १८० २२३ गा ४/११ वि
 १९१ २२४ ध्व २०७ २२५ वामन ४/४ ध्व २०५ स क ४/१०२
 ३२६ मृ १/३२ काव्या० २/३६२ स क ५/५०४ काव्या १०/४१७ अ
 स ७४ २२७ गा ४/२२ २२८ का म १०/५३१ २२९ ध्व २१
 २३० गा ५/७८ २३१ कु १/१० स क ३/१८ वि ४९
 २३२ स क ४४१६ २३३ विक्रमा ३/३४ २३४ ध्व ३/ वा म
 १०/५२९ २३५ वि १७४ २३६ रु ७/२८ का म १०/५१०,
 ध स २०१ २३७ विक्रगा १७/१

विपर्यय पूर्वकैर्थाङ्गुलस्य ३०४	शरश्रेणीपातैस्तव विगलिते ३८३
विपर्ययस्तेषु यभूव ३०९	शाङ्गं तुरङ्गं चतुरङ्गं ६१५
विपुलहृदयैरन्यै र्बैश्विद् ५१२	शिरिद्रीर्घकलापसन्निभ ५८६
विष्कुरिभवअणसोह विलास ४०३	शिथिलीकृतंजीवाशा ४५४
विभिन्नवर्णां गरडाग्रनेन ४५५	शिरंश्रावं स्वर्गापशुपति— ४९६
विलेहयन्ति श्रुतिवर्त्म यस्या ४५२	शुद्धान्तदुर्लभमिदं धपु ५५ ।
विलिखति कुचायुधैर्गाढ २१७	शूरोद्रेकदिनावतारमतनु ११७ ।
विसह पडिपथपथिभ ५९४	शङ्को तुरङ्गमद्मत्तगभीर ५९५
विसमस्मि अविसण्णो ६४	शैलेन्द्रप्रतिपौषमानगिरिजा ५७२
विसमासु समरसीमानु जेण ४५१	शैयोमा श्यामलिमानमानयत ४४०
विहलखलं तु त सहि ३६, ५५५	श्रिय नीलैर्द्विजकान्त्या य ३१६
घेदैर्धर्यमकिञ्चनत्यमसमो १२२	श्रीकरमीरनरेन्द्रचन्द्र भवत ३७५
वैकुण्ठाय श्रियमभिनवा १०२	श्रीहर्षो निर्गुणो कवि ३३५
वैदेहि पश्यामलयाद्रिमक्त १५	श्रुतैरतिकतरसिफलित ३
व्यजितानङ्गलीलेन १८२	श्रीर्णाधिभ्य त्यनति संनुतो ३८०
दाह्या सन्नि सहस्रशो ९४	सभमोभरो वि ण समो २३३
दानिरशनिश्च तंमुच्चै ३१८	स पृक्छीणि जयति २८५
दानै दातपथधुति १३८	स एव कस्तूरिकपङ्क ५५३
दानैच्छनैर्मानवतीक्याण २१२	स कारपक्षानुगुगामवस्था ३८२
दावरीविप्रतनवरिस्त्रलङ्गजा ३११	सकल्पगुह्या न यभूव ४२६
शाम्भोर्मूर्ध्नि वसन्त्पृशाद् ४७२	सकैओमुअमणो गहवद्भूभा ६०२

२३८ विक्रमा १६/१७ वि १७१	२३९* विक्रमा १०/७२
२४० शिगु ४/१४ स व २१७६ का प्र १०/५६४ अ स २१४	
२४१ नवगा १/४६ अ ग १९४, अ स ११३	२४२ का प्र ४/९२
२४३ वि २१० २४४ रघु १३ २ वि ३३	२४५ नवगा ६/५०
२४६ का प्र ४/६० २४७ नवगा ११/८२	२४८ वि २७, १९१
२४९ छात्र १/१७ २५० का प्र १०/५२९, ग स २१८	२५१ विट् ३/१
का प्र ७/२७६ २५२ नवगा ११/९६	२५३ नागा १/५
२५४ वि २७ २५५ का प्र १०/५१४	२५६ का प्र १०/४७६

सखि ऋ गच्छामि मधु ५८७
 सचिब जौण्ड ददुं २५८
 संचौरपूतानि दिगन्तराणि ५३
 संजातपत्रप्रकराञ्चितानि ३३१
 संजीवणोसहिं विअ सुंअंत्स ४२४
 सण्णिहिअभुजंगाओ वि ४३३
 सतां कदर्यनां वयथं २५२
 सत्कार्यसिद्धौ तव हन्त ५५१
 सत्पक्षसद्गतिरगोडसपक्ष २२२
 सदयं बुभुजे मेहीभुजः १९
 सद्यः करस्पशंमवाप्य २९३
 सन्तप्ता शशिरश्मिभिः ४८७
 सन्तः सन्तोपवन्तोऽपि २३५
 सन्ध्यासगौत्रं कुसुमप्रबन्धं ३३२
 सेमौगतप्राणसमा करोति या २५८
 सेमूलघातमहन्तः परालोचन्ति ३९
 संपत्तिभां वि खज्जइ ३७८
 सरलं संहंवासरश्चिया २२०
 सरलाण पअइकठिणा ४०३
 सर्वत्र समदष्टित्वं गुणो ३५९
 सर्वः कश्चन निश्चलेक्षण १९७

से वक्तुमखिलान्शक्तो १२७
 सेविता विधवति ३४
 सविभ्रमाकृष्टसखीजनश्च २७३
 संस्पृश्य तं दुश्चरितैक ५५२
 संहं दिअहणिसाई २१५
 सादरा पापहरणे मंचार १२
 सा दुर्गा पातु वो ११
 सर्मिाइ सामलिज्जइ अदच्छि ५५६
 सामी पिणुणविमुत्तो मच्छर २१०
 साम्मुत्त्यं प्रियभापिताय हसितं ३६७
 साम्राज्ये सचिवो रणे १७१
 सारसारतरवस्तुसंग्रहे ३७
 सित्तैकरकररुचिरविभा ९
 सीमानं न जंगोम यत्न २२७
 सुंअणो ण कुप्पइ ५१४
 सुकजं विअ परिभोगाण ३६२
 सुखाय श्रद्धालुः सरसि ७९
 सुधासूतिच्छायाविरचित ३२६
 सुंभंटातनिशातखप्रधारा ४३६
 सुंहंअ विरंबसु थोभं जाव २६५
 सुंरच्छेलेण पुत्तअ कस्स ५४७

२५७ गा. १/१२; स. क. ५/२५८. २५८ रघु. २/१५; अ. स. ९२;
 वि. १२१. वि. १२८. २५९ गा ४/३६; स. क. ५/२६७; वि. १८३.
 २६० रघु. ८/७. २६१ नवसा. १६२; का. प्र. १०/५४०; अ. स. १६५.
 २६२ विक्रमा. १३/६८. २६३ शिशु. २/३३. २६४ नवसा १२/३४.
 २६५ अ. स. १५१. २६६ का. प्र. १०/४०५; वि. ४०.
 २६७ कपूर् २/१; का. प्र. १०/४९५. २६८ गा. २/८०; स. क. ३/५२.
 २६९ का. प्र. ७/३१५; वि. २९. २७० अ स. ११५. २७१ गा. ३/५०.
 २७२ विक्रमा. ६/२८. २७३ गा. ४/३२. २७४ अ. स. १४७

सेनारिणुमारेण वा भयभुषा ३०१
 सेलेब्र जलहराणं सेलाणं ५१७
 सेअभजणरस्स किं सामिणा ३०२
 सो^{००} खेज सुणइ सच्चं ५४५
 सो णत्थि प्पत्थ गामे १०८
 सोऽभूत्तदन्त्यागमनेन सघ्राण् ६०
 सोर्वाणारोहणपरिस्समेण ३९८
 सोइइ घलमउल्लिक्कुसुमो १३४
 सोज्जेन्याम्बुमरस्थली ११८
 सोधं यत्र क्वचिदपि न ५२५
 सोन्दर्यामिन्दीवरलोकेर्नानां १७७
 स्तनेयुगमधुस्नातं समीप २४४
 श्री गौरी परमार्यतो ३५४
 खणं लीलानिर्णामभितः ४०१

स्नानसक्तपरिवारमुन्दरी १२५
 सुंदरदत्तुत्तरूपमुश्रतापञ्चलनं ५०२
 स्वमेऽपि कार्यव्यसनाच्चित्तिः ६१६
 संभ्यस्तदुनेयजयस्तनय २४६
 स्वरेण तेस्याममृतसुतेव २०, ९१
 म्वगंस्त्री यदि ताकृतार्यं १७२
 स्वर्णं स्वर्णमितस्ततो नरि ४३१
 हिन्दोलणोरुच्ये सुंदरीण ३९९
 हृदयेमधिष्ठितमादी २९०
 हरिहिइ पिबस्स णव ४२८
 हर्षाभुल्लेखकीर्णेन ससप्रा ४८
 हेराधेऽपि हरीश्वरे ५९३
 हेरोर्द्विन्मलदपंचना १३७

२७५ का. म १०/५७०. २७६ वि २०३ २७७ अ. ग. ४९.
 २७८ विप्रमा. ७/२०. २७९ काद. १/२१ २८० वि. २०६.
 २८१ विप्रमा ५/१७. २८२ का. म १०/५६१. २८३ वि. १४१.
 २८४ कुमार. वि. ३६, १-३ २८५ कुट्टी १६, का. म. १०/४५२.
 २८६ नवसा. ६/९७ २८७ वि. २२७. २८८ वि. ६७.

परिकरश्लोकानां सूचिः

The figures refer to pages.

अचिन्त्यता नाम न ९५	इत्थं साधकमानम् २०१
अत एव च धर्मधर्मिणोर्यत्न १४	इयादौ निश्चयाभावात् ५१
अत्रैकदोषादिनिवृत्तिकालम् १२१	इह मूल्यरसादिः १९३
अथ दोषनिरासार्थं १६१	उद्भेदस्य निरूपणं स्वरसतो १८१
अथान्वयोऽस्येव १९८	उपमानस्यान्यस्मादाधिक्यं २६
अद्धा नूनं सत्यमित्येवंमादौ ५१	उपमानान्तरविरहस्त्रिष्वपि ११
अधिकगुणस्ये हेतौ २९	उपमानोपमेयत्वं भिन्नयोरुपमेयतः १४
अनन्वितत्वात्काया २	उपमानोपमेयत्वं योगेन १२०
अनुमानादेरस्याः १३८	ऋते प्रधानं न भवेद्गुणत्वम् ८१
अन्यस्य हेत्वन्तरताप्रवृत्तिः १५९	एकत्र चेदङ्गिभि १९८
अन्यालङ्कारसंसर्गो १८५	एकैकस्य विदोषस्य सत्तिर्था १६१
अन्योन्यसम्बन्धा १९८	एतेन भावप्रशमादयोऽपि १९०
अपरेण समाधानविवक्षा ११८	एकैकेऽप्यर्थस्य भिन्नत्वम् ५
अप्रस्तुतात्प्रस्तुतस्य ६०	कविनोपनिबद्धस्य १९९
अर्थद्वयोल्लेखवती ४५	कस्यापि गूढप्रतिपत्तिः ८१
अर्थो विरहविपमादिः १०९	कार्ये यथा कारणता १४
अलंकारान्तेष्वन्तर्भावः ९८	कश्चिप्ररोहविरहात् ७६
अवश्यवाच्ये नियमे १४५	ज्ञातज्ञापनरूपा यत् १४५
अविरोधेन युगपत्प्राप्तयोः १४७	तत्संबन्धितरस्कारद्वारा ६९
असंबन्धाभिधायित्वम् २	तदाल्येऽपि तथा भावात् ९८
असम्भाव्यफलो यत्नो १४३	तदंशस्य विशेषस्य १४
अस्मिन्न वर्धमाने १६३	तुखात्तमस्त्रनिषय २०१
अस्यामखिलपक्षेपु १३३	तस्मादवस्थाद्दयवर्जितत्वात् ९३
आधाराधेययोर्व्यंज १०७	तस्याश्चालंकारित्वे १६१
आक्षिप्यतेऽत्र विधिना ८६	
आत्मीतुल्येऽप्येवमादौ १३३	

एण्डापूपनयेन १४१	मुल्यायमाकाङ्क्षतया ८१
द्विषसेऽर्चनप्रयुक्तो १५१	मुल्यायार्थपग्यबाधश्चेत् २००
दोषे च दोषस्य गुणे १५५	यत्रोरुद्धतयाभांति १८५
धर्मो गुणः क्रिया ९	यत्रोपमानस्य न संभवो ११
निजप्रतीति सन्देहरूपाम् १९९	यदेकरमाश्लिष्यतोऽर्थः १६१
निमित्तयोरत्र १०४	यदेन दानादिनिमित्तके १५९
निर्वेदादीनां सर्वदैवाङ्गभावात् १९०	यद्यप्यस्यो कल्पनं कारणादेः ५९
परेणाप्रतिपक्षस्य १३४	येनोद्देशः क्रमेणादौ १६१
परिवृत्तौ विनिमयः १०२	योऽध्यवसायः शुद्धः १८८
परोऽपि च तथाविधः १२५	रसादिगुणभूतयोरिव १९०
पुनरुक्तोऽपि वा तत्त्वे २	रसादेरङ्गित्वे ध्वनिः १९०
प्रकृतस्याधवाऽन्यस्य ७४	लक्ष्यस्य यलक्षणया प्रतीतिः ६६
प्रकृतार्थानुगुणत्वं नेष्टा ३९	वाच्योपस्कारकता व्यङ्ग्यस्य १३७
प्रतिबन्धवशायाते १२६	विशेषणानां तुल्यत्वे ७४
प्रतिबन्धसन्निधिवियोगवशाद् ११६	विषयिणोऽप्यवसायविनिश्चयः ५७
प्रतीतिभेदेन विना न वाच्यः ५३	विहितेऽर्थे निषेधस्य ८५
प्रधानतां यत्र रसादयः १९०	यैश्चिन्त्यविरहाद्यैव १६१
प्रधानभूतालंकार वियोगात् ७६	व्यङ्ग्यस्य सौन्दर्यविशेष हानेः ८१
प्रमाप्रन्तरपीः ५८	सन्देहसम्भाषणयोः ५३
प्रयत्नयैकत्ववपुः १२१	सम्बन्धवाधे सति २१
प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य ९	सर्वत्रैव प्रसिद्धायाः ९८
कलाम्तास्य निष्पत्तिः १५०	सादृश्यसम्बन्धनिषण्णनायाः ३३
भरतया विभक्तिं ६६	सामान्यस्य विशेषाद् १३२
भेदसत्कमग्रान्यद् ९८	सुरासुरातिरोरान १
भेदेनानुपलम्भस्य १७१	मूढमस्वभावकथनेन १८७
मयाऽर्थं प्रतिपद्योऽर्थः १३४	स्वल्पज्ञातव्यप्रतिपादनार्थं ९३
मुल्यायार्थवापादि ३१	हेतोः सत्यपि नाप्यस्य १६९

INDEX OF ALAMKĀRAS : Figures refer to Sūtras

अचिन्त्यम् (५८)	तुल्यम् (६९)	वितकः (३१)
अतिशयोक्तिः (३७, ९७)	तुल्ययोगिता (१४)	विधिः (८२)
अनन्वयः (९)	दीपकम् (१५)	विध्याभास (४९)
अनादरः (७०)	दृष्टान्तः (१७)	विनोक्तिः (४१)
अनुकृतिः (७२)	निदर्शना (१८)	विनोदः (२०)
अनुमानम् (७८)	नियमः (८३)	विपर्ययः (५७)
अन्योन्यम् (५६)	निश्चयः (४७)	विभावना (५३)
अपह्णतिः (२९)	परभागः (१००)	विरोधः (५२)
अप्रस्तुतप्रशंसा (३८)	परिकरः (४५)	विवेकः (९९)
अभेदः (२७)	परिणामः (२८)	विशेषः (६३)
अर्थान्तरन्यासः (७६)	परिवृत्ति (९०)	विशेषोक्तिः (५४)
अर्थोपत्तिः (८१)	परितर्क्या (८४)	विषमम् (५९)
अलकाराः (११०)	पर्यायः (९१)	वृत्त्यनुप्रासः (४)
अवरोहः (९४)	पर्यायोक्तम् (४६)	वैधर्म्यम् (२५)
अशक्यम् (६५)	पुनरुक्ताभासम् (१)	व्यतिरेकः (२२)
असङ्गतिः (५५)	प्रतिप्रसवः (८५)	व्यत्यासः (६६)
असमः (१०)	प्रतिभा (३५)	व्याघातः (६४)
आक्षेपः (४८)	प्रतिमा (१३)	व्याजस्तुतिः (३९)
आदरः (७१)	प्रतिवस्तूपमा (१६)	व्याजोक्तिः (१०४)
आपत्तिः (८०)	प्रतीपम् (२४)	व्याप्तिः (७७)
उधेक्षा (३२)	प्रत्यनीकम् (४०)	व्यासः (२१)
उदात्तम् (१०८)	प्रत्यादेशः (७४)	शुद्धला (९६)
उदाहरणम् (१२)	प्रत्यूहः (७३)	श्लेषः (४४)
उद्भेदः (१०१)	प्रसङ्गः (८७)	सकरः (११२)
उद्देकः (६८)	भाविकम् (१०७)	सदेहः (३०)
उपमा (७)	भ्रान्तिमान् (३३)	सन्देहाभासः (५८)
उपमेयोपमा (११)	मीलितम् (९८)	समता (६७)
उल्लेखः (३४)	षमकम् (२)	समम् (६१)
कवितोपमा (८)	रसवत्प्रेयऊर्जस्वीनि (१०९)	समाधिः (७५)
क्रमः (९२)	रूपकम् (२६)	समासोक्तिः (४३)
क्रियातिपत्तिः (३६)	लाटानुप्रासः (५)	समुच्चयः (८९)
गूढम् (१०२)	वक्रोक्ति (१०५)	सहोक्तिः (४२)
धिप्रम् (६)	वर्षमानकम् (९३)	सूक्ष्मम् (१०३)
छेकानुप्रासः (३)	विकल्पः (८८)	स्मृतिः (१९)
तद्गुणः (९७)	विकल्पाभासः (५१)	स्वभावोक्तिः (१०६)
	किञ्चित् (६३)	स्वः (७९)